

20435

હૃદયવીણા.

રચનાર,

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ.

“ કહું એક હું તહને છાનું,-

કવિહૃદય નામ વીણાનું. ”

(કવિહૃદય-શ્લો. ૩૯)

“ મનુજહૃદયમાં અદૃશ્ય કરચી છડોને

દૈવ જગાડે હર્ષશોકના ઊંડા સુરા રે લોલ;

તે સર્વેને મુજ વીણામાં રેડોને

ગીતધ્વનિ હું મચાવું અદ્ભુત પૂરેપૂરે રે લોલ. ”

(દિવ્ય સુન્દરીઆનો ગરબો-શ્લો. ૩૩)

(આવૃત્તિ બીજી)

અમદાવાદમાં

ભોમાલાલ મંગળદાસના

બી શુભરાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં :

ઈ. સ. ૧૯૧૦. સંવત ૧૯૬૬.

કિંમત રૂ. (૧૫-૦૦)

૧૫૦૦

આ પુસ્તકના સર્વ હક કર્તાએ સત ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા

ઑક્ટ પ્રમાણે રજિસ્ટર કરી સ્વાધીન રાખ્યાછે.

૨૦૪૩૪

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ આવૃત્તિને અંગે વિશેષ જોલવાનો પ્રસંગ નથી. મુન રસિકો તરફથી આ કાવ્યસંગ્રહને મળેલા સત્કાર માટે સંતોષપૂર્વક બતાવવાનું કર્તવ્ય આ પ્રસંગે આનન્દથી બળવુંછું.

આ પ્રસ્તાવનાના પ્રસંગનો લાભ લઈ, કાવ્યોના સ્વરૂપનિભાગ કરતાં ‘આત્મલક્ષી’ (Subjective) અને ‘પરલક્ષી’ (Objective) એ નામોનો ઉપયોગ હું કરતો આવ્યોછું, તે શબ્દોની અન્વયીકતા બતાવવી ઉચિત ધારુંછું. તે માટે “ અસત્ય ભાવારોપણ ” એ વિષય ઉપર મહેં સંવત ૧૯૬૧-૬૨ ના ‘વસન્ત’ના અંકોમાં કરેલી ચર્ચાને અંગે (શ્રાવણ સં. ૧૯૬૧ ના અંકમાં) આપેલી ટીપ અક્ષરશઃ અહિં ઉતારવાથી કાર્ય સરશે:-

Subjective અને Objective, ‘સ્વાતુલવરસિક’ અને ‘સર્વાતુલવરસિક’, એમ નામ મરહૂમ નવલરામભાઈએ યોજેલાં રા. રમણભાઈએ સ્વીકાર્યાંછે. પરંતુ એ શબ્દો દીર્ઘસૂત્રી હોઈને પણ મૂળ શબ્દોનું પૂરું રહસ્ય બતાવી સકતા નથી, તેથી ‘આત્મલક્ષી’ અને ‘પરલક્ષી’ એ શબ્દો મહેં યોજ્યાછે અને તે વધારે ઉચિત મહેં લાગેછે. Subject નો તત્ત્વજ્ઞાનમાં અર્થ Ego (અહમ્), આત્મા, છે; અને Subjective નું દૃશ્યબિન્દુ Ego, અને Objective નું દૃશ્યબિન્દુ Ego ની બહારની Objective world, બાહ્ય સૃષ્ટિ છે; તેથી આત્મ અને પર એ બે તરફ લક્ષણ કરવાથી આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી એ નામ સુઘટિત લાગેછે. જેમ સુશ્લિષ્ટ અને ટૂંકા તેમ જોલવામાં સરલ હોવા તે શબ્દો લાગેછે. નવલરામભાઈવાળા શબ્દો માત્ર રસપ્રમાણ વિષયોમાં જ વપરાય એમ રા. રમણભાઈ પણ સ્વીકારેછે. (‘કવિતા અને સાહિત્ય’ પૃ. ૫૬ ની પુટનોટ જુવો), અને કહેછે:—“તત્ત્વશાસ્ત્રમાં ‘સ્વવિષયક’ અને ‘પરવિષયક’ એ એ શબ્દોના ખરા અર્થ છે.” વળી “કવિતા અને સાહિત્ય” પૃ. ૩૮૭

પં. ૨૧ માં ‘સ્વવૃત્તિજન્ય’ અને ‘પરસ્વરૂપજન્ય’ એમ Subjective અને Objective માટે નામ જુદાં જુદાં યોજવાં પડ્યાં છે. તો જુદે જુદે સ્થળે જુદા જુદા શબ્દો યોજીને અનિશ્ચિતતા ઉપજાવવાને બદલે સર્વત્ર યથાસંભવ લાગૂ પડી ઉપયોગમાં આવે હેવાં નામ ‘આત્મલક્ષી’ અને ‘પરલક્ષી’ છે તે વધારે સ્વીકાર્ય ગણાય. આ શબ્દોનો સર્વ વિષયમાં ઉપયોગ થવો અશક્ય છે એમ બતાવવાને ડા. રમણુભાઈ કહે છે (‘કવિતા અને સાહિત્ય’ પૃ. ૪૩૩-૩૪ ક્રુટનોટ):-

“ એ પદ પણ તત્ત્વચિન્તનના બધા વિષયમાં ચાલી સકે તેમ નથી. Emotion (અન્તઃક્ષોભ) અથવા Perception (ઉપલબ્ધિ)-ને આત્મલક્ષી વ્યાપાર કહી સકાશે નહિ, તદ્દેભને ‘આત્મનિષ્ઠ’ વ્યાપાર કહેવા પડશે.” શા માટે ? સમજાવું નથી. જે અર્થ ‘નિષ્ઠ’ થી ઉદ્દિષ્ટ છે, તે જ ‘લક્ષી’ થી ઉદ્દિષ્ટ થઈ સકે એમ છે. જે વ્યાપારનું લક્ષ્ય ‘આત્મ’ છે, અર્થાત્ જે વ્યાપારની ઉત્પત્તિ અથવા પ્રવૃત્તિ આત્મમાં છે, એ અર્થ, અને ‘આત્મ’માં સ્થિતિ છે-એ અર્થ બંને સરખા જ છે.

“ ઉપલબ્ધ થતા વિષય (Object) ને ‘પરલક્ષી’ વસ્તુ નહિ પણ ‘બાહ્યનિષ્ઠ’ વસ્તુ કહેવી પડશે.”-આમ પણ એઓ ઉમેરે છે. પરંતુ Objective object એમ તો કહેવાનો પ્રસંગ જ નથી, તો ‘પરલક્ષી વસ્તુ’ એ પણ સંભવની બહાર છે; અને ‘બાહ્યનિષ્ઠ’ નહિ, પણ ‘બાહ્ય’ અથવા ‘બહિઃસ્થ’ વસ્તુ જોઈતું જ કહેવાય. ‘બાહ્યનિષ્ઠ’ વસ્તુનો અર્થ જ નથી થતો. Object માટે બીજો શબ્દ યોજવો પડે. માટે Objective માટે ‘પરલક્ષી’ યોજવામાં વાંધો વાજળી રીતે ઉત્પન્ન થતો નથી. તે છતાં માત્ર એક સ્થળે બીજો શબ્દ યોજવો પડે; અને બાકી બધે ઉપયોગી થાય હેવો શબ્દ યોજવો તે હીક ? કે પ્રત્યેક પ્રસંગે જુદા જુદા શબ્દ યોજવા પડે તે હીક ? ઉત્તર ઉઘાડો જ છે. “બધા વિષયોમાં વાપરી

સકાય હેવા અપૂર્ણ વાચકતાવાળા શબ્દોનો ઉપયોગ કરવા કરતાં દરેક વિષયમાં હેનો ખાસ વાચ્ય અર્થ પરિપૂર્ણ રીતે દર્શાવાય હેવા જુદા શબ્દોનો ઉપયોગ કરવો એ બહેતર છે.” આમ રા. રમણુભાઈ કહે છે. આ સામાન્ય તત્ત્વ સર્વાંશે સ્વીકાર્ય નથી. બધા વિષયમાં ઉપયોગ થઈ સકે હેમાં વધારે લાઘવ નથા સુઘટિતપણું છે. અને જુદે જુદે વખતે જુદા જુદા શબ્દો યોગવા પડે હેમાં તત્ત્વ-દર્શનયુક્ત વિચારશક્તિની શિથિલતા આવે છે. અપૂર્ણ વાચકતાનો દોષ પણ વાળખી નથી. ‘આત્મલક્ષી’ અને ‘પરલક્ષી’ હેમની વાચકતા પોતપોતાની હદ સુધી સંપૂર્ણ જ છે. અને જે જે વિષયમાં હેમનો પ્રયોગ થાય, ત્યાં ત્યાં વિષયના સંબંધની છાયા પ્રવિષ્ટ થતાં યોગ્ય ભવસ્તાર એ વાચકતાનો થાય છે; ઉદાહરણ-કવિતાના વિષયને એ શબ્દ લગાડીશું તો અનુભવ અને રસનો સંબંધ જે મૂળ શબ્દમાં જીન છે તે કવિતાના જ રસસ્વરૂપપણાને લીધે આપોઆપ પ્રવિષ્ટ થાય છે. એટલે સ્વાનુભવરસિક અને સર્વાનુભવરસિક હેવા દીર્ઘ-સૂત્રી પ્રયોગની જરૂર પણ નથી ઉત્પન્ન થતી. “ ‘આત્મ’ અને ‘પર’ ને લક્ષ્ય કરવામાં જ આ એ જાતની કવિતાનો મૂલભેદ પૂરો થતો નથી, આત્મ અને પરના અનુભવને રસિકતામાં સમાવેશ કરવામાં ભેદ રહેલો છે.” — એ રા. રમણુભાઈની શંકાનું નિરાકરણ ઉપરના ખુલાસાથી થઈ જાય છે. અને ખરું જોતાં એ પ્રકારની કવિતાનો મૂલગત ભેદ તો આત્મ અને પરને લક્ષ્ય કરવામાં જ પૂરો થાય છે; પછી જે અનુભવરસિકતાનો અંશ આવે છે તે આત્મલક્ષણ અને પરલક્ષણથી નિરપેક્ષ જ કવિતાના અનુભવ અને રસસ્વરૂપને પરિણામે જ. રા. રમણુભાઈ બીજે વાંધા એ કહે છે કે—“ Objective કવિતા એક ‘પર’ નહિ પણ અનેક ‘પર’ ને—મનુષ્યજાતિને—ગ્રહણ કરે છે એ જોતાં ‘પર’ કરતાં ‘સર્વ’ વધારે યોગ્ય છે.” પરંતુ ‘પર’ તો અર્થ એક જ ‘પર’ એમ માની લેવાનું કશું કારણ નથી. ‘પર’—

મા આત્મલિપ્ત સર્વ—બાહ્યજગતનો—સજીવ નિર્જીવ સર્વ જગતનો—અને અર્થાત્ મનુષ્યજાતિનો પણ હોને અંગે સમાવેશ થઈ જાયછે. ‘સર્વ’ શબ્દમાં તો ‘આત્મ’નો પણ સંગ્રહ થઈ જવાનો ભય છે. પ્રસંગવશાત્ એક વાત નોંધું છું કે—વર્ણનાત્મક કવિતાના અર્થમાં પણ Objective Poetry કહેવાયછે, તે અર્થમાં ‘સર્વાનુભવરસિક કવિતા’ એમ નામ નહિં કહેવાય; વર્ણનપર કાવ્યમાં રસનું તત્ત્વ હોયું ઉલ્કટરૂપે અને, અન્યત્ર હોયછે તે સ્વરૂપે, નથી હોતું એટલે ‘સર્વાનુભવરસિક’ નામ બહુ બંધ ખેસશે નહિં. પછી તાણીતૂશીને ટેકાણું પાડિયે તો પડાય, પણ હેમાં વિચારની સરલતા નહિં આવે. વળી, તત્ત્વશાસ્ત્રમાં ‘સ્વવિષયક’ અને ‘પરવિષયક’ એમ શબ્દો રા. રમણભાઈ ઇષ્ટ ગણેછે—તો ‘વિષય’ અને ‘લક્ષ્ય’ એ બંને એક જ અર્થનિર્દેશ કરેછે, તેથી ‘આત્મલક્ષી’ અને ‘પરલક્ષી’ એ શબ્દોની યોજના સહજ જ દ્વિલિત થાયછે. ‘સ્વ’ કરતાં ‘આત્મ’ વધારે ઉચિત છે; Subject=ego, અહમ્, આત્મા—એમ હોવાથી. Subjective અને Objective એ નામ મૂળ તત્ત્વચિન્તનના અંગનાં હોઈ, કવિતાને સંબંધે લગાડતાં પણ તત્ત્વદર્શનપર ચિન્તનનો સંબંધ રાખનારા વિવેચનને અંગે જ એ વપરાયછે, તેથી તત્ત્વચિન્તનમાં પણ વપરાય તેમ જ રસપ્રમાણ ચિન્તનમાં વપરાય હેવા એક પ્રકારના શબ્દો સુઘટિત બનેછે. આ સર્વ કારણોને લીધે ‘આત્મલક્ષી’ અને ‘પરલક્ષી’ એ નામનો સ્વીકાર મ્હોં કર્યોછે.”

રત્નાગિરિ
ઇ. સ. ૧૯૧૦

૧ } નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

§ સંવત્ ૧૯૬૨ ના શ્રાવણ અંકમાં વિશ્વરચના અને ‘તત્ત્વજ્ઞાન’ એ વિષયમાં રા. વિજયલાલ કુંહ્યાલાલે Subjective ને માટે ‘માનસિક’ અને Objective ને માટે ‘વિષયાત્મક’ એમ નામ યોજ્યાંછે તે તત્ત્વશાસ્ત્રમાં તો ‘સ્વવિષયક’ અને ‘પરવિષયક’ કરતાં વધારે ઉચિત જણાયછે.

પ્રથમ આવૃત્તિન પ્રસ્તાવના.

‘કુસુમમાળા’ નામથી મ્હારાં સંગીતકાવ્યોનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યે લગભગ નવ વર્ષ થયાં. સહૃદયવર્ગ તરફથી એ પ્રકારની કવિતાને થયેલા સત્કારથી કાંઈક ઉત્તેજન પામીને, તેમ જ ગુર્જર સાહિત્ય તરફની તથા જનમંડળ તરફની કર્તવ્યશુદ્ધિને વશ થઈને, આ પુસ્તકમાં આવેલાં નવાં કાવ્યો વાચકવર્ગ આગળ મૂકવાં ઇચ્છી ગોઠુંછું. આથી આ કાવ્યોની ઉત્પત્તિ તો ઉપરના અને હેતુથી સ્વતન્ત્ર જ છે. પોતાના મનનો વિનોદ તે હેતુના વર્ગમાં ના ગણાયે તો, આ નવીન કાવ્યોની ઉત્પત્તિ, એક રીતે જોતાં, હેતુરહિત જ છે. માટે પ્રસિદ્ધ કરવાનું પ્રયોજન ઉપર અતાવ્યું તેટલું જ અસ છે.

આ કાવ્યો ‘કુસુમમાળા’ પ્રસિદ્ધ થયા પછી રચાયેલાં છે. પણ તદ્દમાં એ વિભાગ છે; એક, ‘કુસુમમાળા’ ના સમયમાં અને તે સમીપના સમયમાં રચેલાં અને તે કવિતાના પ્રકારની છાયાવાળાં; બીજાને વર્ગ—તે પછી કેટલાક વર્ષને અન્તરે રચાયેલાં અને કાંઈક ભિન્ન માર્ગમાં જતી કવિત્વવૃત્તિ તથા રીતિયોની છાયાવાળાં. ઘણો ભાગ બીજા વર્ગનો જ છે. ‘કુસુમમાળા’ માં અન્તે વર્ણનાત્મક કાવ્યો થોડાંક છે તે બાદ કરતાં આથીનાં બધાં કાવ્યો આત્મલક્ષી (subjective) છે. આ ‘હૃદયવીણા’ માં પરલક્ષી (objective) કાવ્યો ગુદા ગુદા સ્વરૂપમાં વિશેષ દાખલ થયેલાં છે.

મંગળાચરણની આરંભની એ પંક્તિયો (‘સુન્દર શિવ મંગલ ગુણુ’ વગેરે) મ્હારા સ્વર્ગસ્થ પિતાની રચેલી હતી. તે ઉપાડી લઈને આથીની રચના મ્હં કરી છે.

ઉત્તરકાનકા જિલ્લો

તા. ૨૮ મી એપ્રિલ ૧૮૯૬.

} નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

પ્રથમ આવૃત્તિનું પ્રસ્તાવના.

‘કુસુમમાળા’ નામથી મહારાં સંગીતકાવ્યોનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યો લગભગ નવ વર્ષ થયાં. સહૃદયવર્ગ તરફથી એ પ્રકારની કવિતાને થયેલા સતકારથી કાંઈક ઉત્તેજન પામીને, તેમ જ ગુર્જર સાહિત્ય તરફની તથા જનમંડળ તરફની કર્તવ્યશુદ્ધિને વશ થઈને, આ પુસ્તકમાં આવેલાં નવાં કાવ્યો વાચકવર્ગ આગળ મૂકવાં ઇચ્છી ગોણુંછું. બાકી આ કાવ્યોની ઉત્પત્તિ તો ઉપરના અંતે હેતુથી સ્વતન્ત્ર જ છે. પોતાના મનનો વિનોદ તે હેતુના વર્ગમાં ના ગણિયે તો, આ નવીન કાવ્યોની ઉત્પત્તિ, એક રીતે જોતાં, હેતુરહિત જ છે. માટે પ્રસિદ્ધ કરવાનું પ્રયોજન ઉપર અતાવ્યું તેટલું જ અસ છે.

આ કાવ્યો ‘કુસુમમાળા’ પ્રસિદ્ધ થયા પછી રચાયેલાં છે. પણ તેમાં એ વિભાગ છે; એક, ‘કુસુમમાળા’ ના સમયમાં અને તે સમીપના સમયમાં રચેલાં અને તે કવિતાના પ્રકારની છાયાવાળાં; બીજો વર્ગ—તે પછી કેટલાક વર્ષને અન્તરે રચાયેલાં અને કાંઈક ભિન્ન માર્ગમાં જતી કવિત્વવૃત્તિ તથા રીતિયોની છાયાવાળાં. ઘણો ભાગ બીજા વર્ગનો જ છે. ‘કુસુમમાળા’ માં અન્તે વર્ણનાત્મક કાવ્યો થોડાંક છે તે બાદ કરતાં બાકીનાં અર્ધાં કાવ્યો આત્મલક્ષી (subjective) છે. આ ‘હૃદયવીણા’ માં પરલક્ષી (objective) કાવ્યો જુદા જુદા સ્વરૂપમાં વિશેષ દાખલ થયેલાં છે.

મંગળાચરણની આરમ્ભની એ પંક્તિયો (‘સુન્દર શિવ મંગલ ગુણુ’ વગેરે) મહારા સ્વર્ગસ્થ પિતાની રચેલી હતી. તે ઉપાડી લઈને બાકીની રચના મ્હેં કરી છે.

ઉત્તરકાનડા જિલ્લો

તા. ૨૮ મી એપ્રિલ ૧૮૯૬.

} નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

ચિ. પ્રિય મનુભાઈ

*સાવણી.

બન્ધુ હો ! સ્મરણ તહને કંઈ થાય ?
એકદા સમી સાંઝની માંહ,
સિન્ધુ કંઈ મન્દ ગાન કરો ગાય,
શિલા પર પ્રેમ થકી પછડાય;
શ્રવણ નવ ધરિયું મહેં એ ગાન,
હૃદય લય પામ્યું બીજે સ્થાન;
ઉદ્ધિ પણ તજીને નિજ રવતાન
સ્તબ્ધ બની સુણતો ધરોને ધ્યાન;—

દિવ્ય મધુરતાથી ભરી લહરી લઈ લહેરાય
ગાનસરિત ઊંપની તુજ કણ્ઠથી અમૃતસિન્ધુ ભણી ધાય,
હેવો એ સરિતા જ્યાં ઉભરાઈ
સિન્ધુ પણ ઊભો સુણવા ચાહો.
બન્ધુ હો !

‘દિવ્ય સુન્દરોનો ગરબો’ ગાઈ
દિવ્યરવરચના રચી તહે જ્યાંહિ,
કવિતસરિતા સુજ સખળી બની
ઊંછળો તુજ ગાનસરિતની ભણી;
સારતસંગમ અહલુત એ માંહિ
વહી ચાલ્યો પરવશ હું ત્યાંહિ;—
અન્તરિક્ષ તરો ચમકતા મધુર ગાનસુર એહ
ગગનાડગણ રમતા તારકસમ દિવ્ય ધરંતા દેહ

* શ. મણિલાલ દ્વિવેદીના ‘ઉત્તરરામચરિત’ માંની લાવણીઓ—
‘પ્રિયેરે ! તે તે ક્યમ વિસરાય’ વગેરેની પ્રમાણે.

નમેરા કાળ ! ગળ્યા તહે સર્વ
અચિત્ર પ્રિય બન્ધુજનો, ધરો ગર્વ;

Twister :-
67

દિવ્ય હો ગાનશક્તિ એહવી
સ્વવશ કીધી જેણે અવનવી,
બાન્ધુ મુજ તે છે આ અવશેષ;
કાળ ! જો દયા ધરે તું લેશ,
સ્પર્શ કઠોરો તાહરો રાખ્ય નિરન્તર દર,
ને બહેતું રહો ગાનતાણું ચિર દિવ્ય મધુરું

૨૦૪૩૫

વિલસતા મુજ નયનતણી સમીપ
નિરખિયા એ ઊંજળા અમીઠીપ.

ખન્ધુ હો !

તૂટી પડતો જળધોધ મહાન,
ગજવતો આવરત ઉજ્જવળ ગાન,
નયનતા આણુગણુ જળકણુ જ્યાંહિ
પરોવી રવિ નિજ અંગુલિ ત્યાંહિ
તરતાં મૂકે ગૂંથો અનેક

ઇન્દ્રધનુ રંગરસીલાં છેક,—

હેવા રંગે રંગિયા નાચે જળકણુ જેમ,
અનુપમ મેન્દુલ તુજ ગાનતણા સ્વર ચમકંતા તેમ;

કેમ કરો વણ્યા એ તે જાય ?

હૃદયપટ, એ રંગે રંગાય. ખન્ધુ હો !

અને મુજ કવિતપદો શબ્દરૂપ

તજુ જ સજીવ થયાં રસકૂપ,

કુંકોને ગાનમન્ત્ર જ વાર

રેડો ત્હેં મોઘી અમીની ધાર;

લહી નવજીવન દિવ્ય અગમ્ય

કવિતપદ કાન્તિ ધરો રહ્યાં રમ્ય;

લલિત વસન્તાનિલતાણાં ચુમ્બન અનુલવી જેમ

લતા માધવી હુસુમે હસતી, લસતી કવિતા તેમ;

પ્રેમમયનવલમેઘસીંચાઈ

જાઈ જ્યમ ખોલો ખોલો રમતી કાંઈ.

ખન્ધુ હો !

નમેરા કાળ ! ગળ્યા તહે સર્વ
રસિક પ્રિય બન્ધુબનો, ધરો ગર્વ;

Twister :-

67

દિવ્ય હો ગાનશક્તિ એહવી
સ્વવશ કીધી જેણે અવનવી,
બન્ધુ મુજ તે છે આ અવશેષ;
કાળ ! નો દયા ધરે તું લેશ,
સ્પર્શ કઠોરો તાહરો રાખ્ય નિરન્તર ફર,
ને વહેતું રહો ગાનતાણું ચિર દિવ્ય મધુરું પૂર;

20834

કૂર પછી નહિં કહું તુજને કાળ !

સમર્પીશ કવિત તહને હું રસાળ.

કાળ એ !

બન્ધુ હો ! ગાન સુણી તે સાંઝ

હૃદય મુજ દીન બન્ધું સહસા જ;

મધુરતા ઉદરે જનમ્યાં બાળ,—

હૃષ્ ને શોક, ઉભય—તે કાળ;

અને મુજ હૃદય કરી રણભૂમિ

બાળ એ સબળ રહ્યાં તહિં ધૂમ્ની.—

‘મૈત્ર સનાતનમાં મધુર આ રવ થશે વિલીન !

ને શું ફરી નવ રહે સુણવો એ ?’—એમ વિચારે દી

બની હું સ્તબ્ધ રહ્યો ક્ષણવાર,

ગાન સુણ્યું ઊંડું અવર તે ઠાર.

બન્ધુ હો !

વિરમતાં ગાન વિરમ્યો સહુ જાય

મધુરતા એ નવ સાંચી રખાય;

મધુરતા અનુપમ કેરો સાર

વિનશ્વર કેમ કયો કરતાર ?

કવિતપદ મુજ ટકશે કંઈ કાળ,

ગાન તુજ શમશે શમતાં વાર;

વિનશ્વર આત્મા, સ્થાયિ શરીર;

જોઈ અન્યાય થયો હું અધીર.

તરંગ હેવા મન વિશે ઊંછળી ઊંપની આશ,—
ગાનમધુરતા રાખું સનાતન, પામે ન કર્હો વિનાશ,

વાસ કરો અનન્તતાને દ્વાર
કવિત સંગીત વસો ચિરકાળ.

બન્ધુ હો !

રમરણમાં એ અણમોલી સાંઝ,
કવિતપદ ગૂંથી, રાખવા કાળ;

મધુરતા તુજ ગાનતણી ઊડો
રાખવા મુજ કવિતપદે જોડો;

અને તુજ ગાન થકી સુમધુર,
બન્ધુતાપ્રેમતાણું તુજ પૂર

વહી મુજ હૃદયે કુસુમો ખોલ્યાં,
આપવા તે તુજને રસભોનાં;

અને મુજ બન્ધુ રક્ષિયો તાત
માનવા ઉપકૃતિ તહેનો અગાધ;—

અર્પું તુજને બન્ધુ ! આ કવિતકુસુમગણ મલાન;
સંજવનો શક્તિથી ખોલવજે રેડો મધૂરું ગાન,—

લાન ભૂલો તારક, ચંદ્રા, સિન્ધુ,

રજનિ,—સહુ સુણશે સ્થિર થઈ, બન્ધુ !

સુણ્યું મહે જેમ હૃદય કરો દીન

ગાન તુજ તે સાંજે બનો દીન,

બન્ધુ હો !

CONCLUSIONS

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના...
પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના...
અર્પણ...
મંગલાચરણ
અજ્ઞાત હૃદયક્ષોભ.
અકાલ મરણ...
પ્રેમ.
હીડી ગયેલું સ્વપ્ન.
વૃથા અન્વેષણ...
કશી પડેલી બાળવિધવા.
કુલમણિ દાસીનો શાપ.
હારાગૃહમાંની વિધવા...
દિવ્યસુન્દરીઓનો ગરબો.
સ્વપ્ન અને પ્રત્યક્ષ, અથવા પ્રિન્સ વિલ્હેલ્મ અને પ્રિન્સેસ મે.
વિધવાબાલાશ્રમની પાસે.
હાયાલી વિધવા અને ત્હેનું માંદું બાલક.
એ સ્વપ્નદર્શન...
મત્સ્યગન્ધા અને શાન્તનુ.
ઉત્તરા અને અભિમન્યુ.
રમણીયતાજનિત શોક...

વિષય.	પૃષ્ઠ.
શુક્રતારા.	૭૫
પર્વતમંડળ અને મેઘમંડળ.	૭૮
જગતના વિપનો ઉતાર.	૭૯
લોરથાટ ઊતરતાં વર્ષાઋતુમાં... ..	૮૧
ચેવતી.	૮૨
લોરથાટ	૮૫
તરતું ધુમ્મસ	૮૮
એક દિવ્ય બાલક.	૮૯
વદાય.	૯૧
એક બાળકીના મરણવિષે	૯૨
કુસુમબાળાની ભેટ	૯૩
ઉપહારનો સ્વીકાર	૯૪
નવા વર્ષને દિવસે....	૯૫
પુષ્પનો ઉપહાર	૯૬
નવીન રંજની.	૯૭
અલૌકિક રંજની	૯૮
દિવ્ય ગાયકગણુ	૧૦૦
પાટચ જોતી.	૧૦૯
ઉન્નત પ્રયાણુ	૧૧૧
સૂકા પેરાનમાં કોયલ	૧૧૩
અજશિશુ	૧૧૪
ગભીરી રંજની.	૧૧૬
ઝાંડી રંજની.	૧૧૮

તે સમે વિશુદ્ધ પ્રેરો જ્ઞાનરવિકરા,
કરુણા ધરોને ફરોને હરો તમને-સદ્યમને-મનગગને
શાન્તિ દે સ્થિરા. સુન્દરં ૩.

અજ્ઞાત હૃદયક્ષોભ.

વસન્તતિલકા. સન્ધ્યાશું રંગ ગિરિશૃંગ રમે રસે જો !
ને તે છળિ ઉર લહી સરિતા હસે જો !
આનન્દમૂર્તિ અહિં આ સમયે વિરાજે,
તો કેમ આ હૃદય શોકતરંગ નાચે ?
નાચે ઉછંગ નિજ જો કુલસં સુહાસે,
તહેને રમાડતી લતા લલિતા વિલાસે,
હેવી લતાશ્રવણમાંહિ સમીર છાનો
જો ! ગાય આવી મીઠાં કંઈ પ્રેમગાનો !
ગાને ભર્યું સરિતપૂર શિલાપ્રબન્ધે
નાચે નચાવી નિજ ફેનિલ અમળુ સ્કન્ધે;
ઉદ્યાનમાં મધુરવાદ્યસમૂહ વાજે
તેશું લગી સરિતગાન ગલીર ગાજે.
જો ગાન આ—પ્રકૃતિ ને મનુજે મન્યાં જો—
લેટી અહિં શું સહસા સુખમાં મન્યાં જો !
જો ગાનબન્ધુ કુળ એકથી જાપન્યાં ને
છૂટાં વિદેશ વશી વેશ વિલિન ધારે;—

એકે ધર્મ મનુજ્યોજિત રૂપ ચાર,
 સાહુ ધર્મ પ્રકૃતિદત્ત સુરૂપ ધર્મ;
 ને દીર્ઘ દીર્ઘ સમયે ફરી ભેટતામાં,
 સંબન્ધ પૂર્વ સ્મરો ઓળખી આવો સ્હામાં, ૫
 આનન્દભેર ભરી પ્રેમની બાથ મીઠી;—

હેવી જ ગાનયુગની ઘટના શી દીઠી !
 હા ! તોય આ હૃદય શોકતું ગાન ગાવે,
 ને તાન લે કરુણભારભરેલા આવે ! ૬

મીઠાં હૃદયે પ્રિયજનો અહિં જો ! સમીપે
 તો કેમ આ સુખ નહિં સ્મિતકાન્તિ દીપે ?

જાણું ન જાણું કંઈ કારણ એહકેરું,
 જાણુંતું એક સરિતાજળ ખાતું મેરું; ૭

ને જાણતા ગિરિવરો ગગને ગયેલા,
 જાણે વળી ગગનરંગ જ સાન્ધ્ય પેલા;—
 સંશ્ચાલ મીઠી સખિ ! તું પણ જે ન જાણે,
 જે દે મથી હૃદયને પણ અશ્રુ નાણે. ૮

અકાલ મરણ.

* રખતો.

ઉપા શીળી ઝળકો જે'વી,
 રવિજ્યોતિમાં ડૂબી લેવી !

કળા શેષ એક જે'ની રહી
ઉગી ચંદા પીંગળી એ ગર્ધ !

ન જાણ્યું આવડું જહેની !
જર્ઘ્શ આમ આથમી વહેલી.
અહો કૂર મોત ! આ શું કીધું ?
મધુર ચિત્ર આજ લોપી દીધું !

કુશલ પ્રેમચિત્રકારે છળિ
અમોહા વણ્ણિભારે ભરી,
કંઈ ચીતરી અધૂરી કંઈ,
અધિક એ વડે મધૂરી થઈ;

નિરખતો રનેકકુતુકમોદે
હોલો ચિત્રકાર જે પાતે !
અને સહસા ભૂંડા મોતે
શ્યામરંગ રેડી દીધો તે !

તદ્દયિ કલ્પનાળળે ભેદી
જવનિકા એ મૃત્યુકેરી,
નિરખું હું છળિ અધિક એ રૂડી,
મૃદુલ દિવ્ય જ્યોતિર્માહિં જૂડી !

અહા ! પણ તહે જગ-અરણ્યે
રજળતો મૂક્યો હૃદય શૂન્યે

નાથ તુજ, એ તનયો લૂંકી !
અળકો દિવ્ય પાંખ ગઈ ઉડી. ૬

અળકો આશાક્ષિતિજમાં ઝીણી
રચિર તારલાની હીરાકણી;
ક્ષિતિજમાં ભંગી ક્ષિતિજમાં શમી,—
રહ્યું પ્રતિબિમ્બ સ્મરણમાં રમી. ૭

વસન્તે માધવીની કળી
અધિક મધુરી ખોલી ન ખોલી;
અને એ અકાળ હિમથી બળી!—
સ્મરણમન્દિરે મધુરતા ઠરી. ૮

ગુણસુગન્ધો મધુર તહારા, °
હૃદયને કંઈ ઠારનારા,
લીધા ક્ષણવાર મહેં જહેની !
યશે કેમ લુપ્ત તે કહેની ? ૯

સ્મરણકુસુમો કવિતકેગં
તુને અરપી શોકધેરાં,
ભર્યું દાહે હૃદય મહારું
કંઈ ઠારું ન કંઈ ઠારું. ૧૦

તહને જહેની ! નિરખું રમતી
દિવ્યજનસાથમાં ભમતી;—

અમર તારાકણી જ્યોતિલી,
 મધુર માધવી દિવ્ય કંઠ ખીલી,
 રસીલી ઉષા ચિરસ્થાયિની,
 કલાશેષા જ ચંદા ઝીણી,—
 સહુ એહ સંગ જહેની મળી
 રમે દિવ્ય રંગ ગરબે વળી;—

ગરબા: ગરબે રમવાને ગોરી સાંચરી રે લોલ,
 માધવી મધૂરી રસભેર
 સ્વર્ગવાસિની રે લોલ,
 તાજી લેતાં વાગે દિવ્ય ઝાંઝરી રે લોલ.
 તારાકણી શી દિવ્ય ચંમકતી રે લોલ !
 દીપતી ઉષા રસીલી લહેર
 દિવ્યહાસિની રે લોલ,
 તાજી લેતાં વાગે દિવ્ય ઝાંઝરી રે લોલ.
 ચંદા તે ચારુ કલાશેષ શી રે લોલ !
 સર્વમાંહિ મુખ્ય જહેનો મહારી
 નલવિલાસિની રે લોલ,
 તાજી લેતાં વાગે દિવ્ય ઝાંઝરી રે લોલ.

રમે એમ દિવ્ય ગરબે મળી
 અલૌકિક એ બધી સુન્દરી;—

મધુર ગાન એ સુણું-હિલો,
રહું શોકમોહમાં ડૂબ્યો !

૧૬

પ્રેમ.

જગમાં પ્રેમકેરું નામ
ધારી, લાસતું અલિરામ,
પ્રિયરે જેહુ સ્વાર્થકથીલ,
જે'નું લક્ષ્ય મર્ત્ય શરીર,

૧

હિવો નામધારી પ્રેમ
મુજને તૃપ્ત કરશે કેમ ?
હિવા સ્વાર્થકર્મ માંહિ
જગજન છો રહે લપટાઈ.

૨

હું તો માણું નવ કહીં એહ,
માણું એક અદ્ભુત સ્નેહ,
જે'નું મધ્યરજનીચંદ
વાસસ્થાન છે સુખકન્દ;

૩

પ્રેમે ચુમ્બતાં રવિરાય
સન્ધ્યા સુન્દરી મકલાય,
હિના કેનકમય આવાસ,
તહાં જે પ્રેમનો છે વાસ;

૪

ચુમ્બી પ્રેમભર રવિનાથ,
શીર્ષો ઉષા ભરંતી બાથ,
હેને મન્દિરે ધરી સ્નેહ
વસતો પ્રેમ અદ્ભુત જેહ;

અદ્ભુત ઇન્દ્રધનુ આકાશ
રંગ શું દિવ્ય કરતું પ્રકાશ !

તહેના રમ્ય રંગમહેલ;
માંહું પ્રેમ જેહ રહેલ;

ભૂરું બ્યોમ જેહ ગભીર

કરતું હાસ દિવ્ય સુધીર,

હેવા બ્યોમસાગરમાંહિં

રહેતો પ્રેમ જેહ લપાઈ;—

અદ્ભુત એહ પ્રેમરવરૂપ;

માંગું એ જ સખિ ! હું અનુપ;

ચાચું એટલું સખિ ! દાન,

વાંછું એ જ પ્રેમનું પાન.

ભિડી ગયેલું સ્વપ્ન.

ગરબી. ભિડી ગયું સ્વપ્ન આજ, દિવ્ય સ્વપ્ન ભિડી ગયુંછે;
હૃદય અળકયું સહસા જ, હૃદય આ અળકી રહ્યુંછે.
ભિડી ગયું ૧

સાખી. ભિડી સ્વપ્ન ગયું અને રહ્યા મધુર ભણકાર;
કુસુમ ગયું કરમાઈને, પૂંકે રમિયા સુરભિ સંસ્કાર,
મધુર સંસ્કાર તરંતા.
ભિડી ગયું ૨

તિમિર ઘોઈ રમતી હસે ચંદા નભ મોઝાર,
શ્યામ ઘનઘટામાં ડૂબી, પૂંકે લસતા રજતચમકાર,
વિરલ ચમકારનો રેખા.
ભિડી ગયું ૩

બન્ધુભાવ ઝરતાં મધુર નિર્મળ તહારાં નેન,
ખેદવિરક્તિ વિશે ડૂબ્યાં, નવ હસશે કદી ઓ ખડેન !
નેન તુજ સ્નેહરસેલાં ?
ભિડી ગયું ૪

મૃદુવચને સ્નેહાર્દ્રું તું આ હૃદયતણે ભાર
કરતી, હલકો ક્ષણમહિં, ડૂબ્યું ગાન જ એ અર્મોસાર
કાળની કાળી શુહામાં.
ભિડી ગયું ૫

સ્રેહદીપિકા લઈ લમું એહ સુહામાં આજ,
ને હૃદયમથન પ્રગટયું આ કાંઈ દર્શન શું સહસા જ !
મધુર શોકરેખા રચતું.

ભીડી ગયું ૦ ૬

આનન્દવને રમી રહ્યાં યુવકયુવતિ રસદીન,
ત્યાં મુજ ખેની એકલી દીડી કાંઈ બનેલી દીન,
ધ્રુમસઝાંખી ચંદ્ર જ કેવી ! ૭

જ્યાં સિન્ધુ ચુમ્બતાં દૂર, ગગનની પાસ,
અનિમિષ નિરખી તું રહી, નાંખ્યો છાનો કંઈ નિઃશ્વાસ,
આશ ને નિરાશા વહેતો. ૮

ગૂઢ વ્યથા તુજ ખોળવા, દેવા મૃદુ આશ્વાસ,
હૃદય યદપિ તલપી રહે, હા ! ન એ હવે ભાગ્યવિકાસ,
ભેડું એ શલ્ય જ સાલે.

ભીડી ગયું ૦ ૯

સાલે બમાણું શલ્ય એ, વ્યથા પ્રગટ ન કરાય,
વડવાનળ ભેડો ધરી સિન્ધુલહરી હસવંવી હાય !

વિષમ તપ એ તપવાનું.

ભીડી ગયું ૦ ૧૦

દોષ ન ખેની ! દહિં તુંને, દહિં આશિષ મનભેર,
અન્તર બળતા અગ્નિથી સીંચું અમીની અમોલી સેર
ખીલવવા દિવ્ય કળીસે.

ભીડી ગયું ૦ ૧૧

દિવ્ય કળી ! મુજ સંગ તું કરીશ નિરન્તર હાસ
ઉજળી અનન્ત લૂમિમાં,—એહ દિવ્ય ધરી આશ્વાસ.
હૃદય આ દીન ટકાવું.

ભીડી ગયું સ્વપ્ન આજ ! ૧૨

વૃથા અન્વેષણ.

સીતાના
મહિનાની
ચાલ.

રમ્ય ઉપવનમાં ચોપાસ શુભાળ ખીલી હસે,
મધ્યે એક જલાશય અદ્યતણું જળ શું લસે !
ખેડી તહેને મનોહર તીર રમણી શુભમુંદરી,
સ્થિર નેને નિહાળતી નીર, હૃદય આંસુ લરી. ૧
નવ લેખે ખેઠો નિજ પાસ, નાંખતો નિઃશ્વાસને,
એક હેના શુભનો દાસ, અઝોઅઝ આસને.
ખંને ડૂબ્યાં વિચારને પૂર નયન નવ મેળવે,
ખંનેને મુખ સન્ધ્યાતું નૂર કિરણ મૃદુ ખેલવે. ૨
એક કુલકું લીધું ત્યાં યુવાએ, મૈકયું જળ-ઓઘમાં,
તરતું સ્વચ્છન્દ આદ્યું જાય, લહરિના ઝોકમાં;
મીઠું ગાન કરી નિજ પાસ ફરી ખોલાવિયું,
જળલહરી ચઢી સવિદાસ કિનારે આવિયું. ૩
લીધું પ્રેમ કરની માંહિ ફરી જળમાં મૈકયું,
આદ્યું નાચતું તે લાંહિ, માર્ગ નિજ ના ચૈકયું.

❖ ચીમનલાલ ૪ ગણદાસ બ્ર. યાસય ❖

સુજાનની માર્ગ-ચાલ

ખેલાવંત ખેલાવંત એમ યુવા વેણે ઉચર્યો,
 કાંઈ દિવ્ય અલૌકિક પ્રેમતણે કાઢી ઉભરો:— ૪
 “ મીઠા કુલડા ! તુજને આંહિં નિરખી રહી સુન્દરી,
 નવ મીચે લોચન કાંઈ મધુરનયના જરી,
 હેને હૃદય અનેક વિચારતરંગો ઊછળે,
 મૂર્ખ મહારું હૃદય આવાર કંઈ તે ના કળે. ૫
 કળવા કંઈ કલ્પિત ચિત્ર નવાં નવાં ચીતરે,
 એક ચીતરાય ને લૂસાય ખીજું ત્યાં ખડું કરે.
 પણ જાણું હું નિશ્ચય તું જ જાણે સર્વ વાતને,
 જેહ ઉછળે ગભીરા લાવ હૃદય સુન્દરીતણે.
 મુજ હૃદયે પણ જે અનેક લાવગાન ગણગણે,
 તેહ સર્વ, કુલડા સુરેખ ! છાનુંમાનું તું સુણે.
 અમ ઉભયતણા લાવરંગ કેરું પ્રતિબિમ્બ તું,
 ધારી ગમ્ભીર ગતિયે જાય લહરિને ચુમ્બતું. ૭
 તો હું એટલું વીનવું આજ, કુસુમ એ કોમળા !
 અમલાવતણાં પ્રતિબિમ્બ હૃદય તુજ જે પડ્યાં.
 એકમેકને તે તું ખતાવ્ય, વિશદ થાય ચિત્તડાં,
 થાય અન્યોન્ય હૃદયના લાવ નયન આગે ખડા. ૮
 શિદ્ધ અથવા ઇચ્છું આમ ? સખીમન, શું વસે,
 તેહ જોવાનું મહારે શું કામ ? રુવે મન કે હસે.
 આંહિં જીવનજંગલમાંહિં મળ્યા અણચિતવ્યા
 માર્ગ લિપ્ત અમોના કાંઈ થશે લિપ્ત એ હવાં. ૯

નવ જાણું કદી એ માર્ગ લવારણ્યમાં ફરી
 મળશે કે જશે દૂર દૂર પૂર્વસંગ વીસરી;
 ક્ષણવાસી પંખીડાં જેથ મળ્યાં અહિં આ સમે
 ખીજી ક્ષણ ઊડી જશે એહ, અહિં લેળાં જે રમે. ૧૦ :
 પણ નિશ્ચય મુજને છે એક, - વિખૂટાં અહિં પડી
 જશું પહોંચીને અન્તે છેક શાન્તિધામે જે ધડી,
 નવજીવન જેનાં તે વેળ મળીને આનન્દમાં
 દિવ્યગાનતણે રચીં ખેલ વહેશે સુખકન્દમાં. ૧૧
 પછી હૃદયભાવ અન્યોઅન્યતાણું પટ તૂટશે,
 દિવ્યપ્રેમસરે કરીં સ્નાન સુખો નવ ખૂટશે.
 તો હું શિદ્ધ ઉત્સુક બનું આજ સખીમન વાંચવા?
 ભલે મુદ્રિત રૂઢો એ સદા જ હૃદયભાવ જીજવા. ૧૨

ફરી પડેલી બાળવિધવા.

ગમ્ભીર ઘર્ધર રવે સરિતા કૂંદેછે,
 અંધાર સાથ કંઈ વાત ઊંડી વહેછે,
 તારાગણો ઉછળતા સરિતાતરફને; -
 ને કોણ આ તટ ઊભી ? નહિં કોઈ સંગે.
 વાંકો ચૂંકો ધનતરવનમાં ફરેછે,
 ને ફૂંફવાટ કંઈ નાગસમો ફરેછે,

ઊંડો સમીરણ લાણે કંઈ ઘોર ગાન;—
ને કોણ આ સુણી રહી બની એકતાન ? ૨

તીણે સ્વરે તમતમે તમરાં અસંખ્ય,
ઊંડાં વને ધુધવતાં ધુવડો અશક, —
ને દુર્દરો વિરલ કર્કશનાદ ગાય;—
ને કોણ આ ધડકતી નિજ છાતી સ્હાય ? ૩

અંધાર આ નયન કળ્લલ કાળું આંજે,
ને કાળું ઘોર સરિતાજલ ઊંડું આંજે,
તે અન્ધકાર મહિં ઊંડું ઊંડું નિહાળે,
ઊંડે જળે નિરખતી રહી શું તું બાલો ? ૪

તારા તરફ ગાજિખરે સરિતા નચાવે
તે તું ગણતી હૈસતી કંઈ ગૂઢલાવે;
બીજે ક્ષણે ચક્રિત કો હરિણીસમાન
ઊંડા સુણે શું લણકાર તું ધારી ધ્યાન ? ૫

“ હૃદય ! કેમ તું ધમકાર

કરતું ઊછળે આ વાર ?

યાવા શીઘ્રતમ ઉદ્ધાર

કીધો આ રથને સંચાર.

કાળાં માનવીનાં કર્મ,

ખૂંચે નેહ ઊંડાં મર્મ,

તે ધર્મો બિજળું સતવાર.

દીસે આ ઊંડુંઅંધાર.
જીવનમાં નિરાશા ધોર,
રેંધે માર્ગ મુજ સહુકાર;
કાળીસરિત-ઉદરે રમ્ય,
નિર્યું માર્ગ એક અદમ્ય. ”

૮

વસન્તતિલકા.

રે બાલ સાહસિન ! શું પડતી વિનાશ ?
અજ્ઞાનના કપટદીપથી શું જણાશે ?
નાં જળુતી સરલબાલ ! તું ધોર ભાવિ
સંતાયું શ્યામ સરિતાજળમાંહિં આવી.

૯

રૂપસી.

“ હવે શો વિનાશ બાકી રહ્યો ?
વિમળ મણિ, આત્મ, કાળો દેખો.
આત્મ કાળો, સરિત કાળી,
હલય એકરૂપ કરું, માડી !
વળગિયાં શ્યામ-હૃતરકરથી
લીંપ્યાં કુન્નલો હૃદય ધરતી.
સરિતના ઊંડા જળે ઘોઈ,
મલિનતા મૂળની ખોઈ.

૧૦

૧૧

- જગતમાં ભાવિ જે ભૂંડું.
- સરિતમાં તેથી છે રૂંડું;
ભૂતવર્તમાન ભયંકર ને,
ડરું ભાવિયકી કેમ તો ? ”

૧૨

રે મૂરખી ! સરિત આ રાધરે ભરી છે,
 ને શ્યામતા તુજ હૃદે ઊંડો જે કરી છે,
 તે નાહિ ધોઈ સકશે કદિ એ પ્રયાસે;—
 જો ! પાપ જોતું તુજને રહ્યું અદૃશાસે.

તીજી સ્વરે તમતમે તમરાં અસંખ્ય,
 ઊંડાં વને ધુધવતાં ધુવડો અશક,
 ને દહુરો વિરલ કર્કશનાદ ગાય,
 ને ફૂંફવાટ કરી ઘોર સમીર વાય.

“ કપટિજનનાં કપટ દીકાં,
 કટું અન્તે, પ્રથમ મીઠાં
 અમૃત દાખવી જ ત્રિષ રેડયું;—
 જશે તુજ પાપ કયમ ફેડયું ?
 અહો મુજ પાપ નિષ્પાપ,
 સરલતા સાક્ષી છે આપ.
 વચન પ્રેમનાં વધો અધુરાં,
 હું શું નહું જશે અધુરાં ?
 વચન શાં પવિત્ર દર્શ મુજને,
 વધો — ‘ગહારી કરું તુજને.
 જગજનોનો ન ભય ધારું;
 વચન ટાળું હું નવ ગહારું.’
 અને અન્તે તહીં ગયો તે
 વાતી વિષખીજ ને પોતે.

(મનોહર રૂપ કઠી એ ખરે
હૃદય કાળું, ન ભણ્યું, ધરે.)
રગેરગ એહ ત્રિપ ક્રેલ્યું,
ભમે શિર એ વિષે ઘેર્યું;
ઊંડું સરિતાતણું વારિ
ખધું દેશે ત્રિપ ઉતારી. "

રે ઘેત્રો ! પાપ તુજ ઘેર સ્વરૂપ ધારી
પૂંઠે પડેલું તુજ સાવજ્યું તું ભ.ળી
કાં ત્રાશો નહાસતો પડે બની બહાવરી તું
અંધારરૂપ મહિ ? રે ક્ષણુ જો દરી તું.
જો, ધાત એક મહિ જો જણુ કેરો ધાત
થાશે, અરે શિશુ અન્નતતણી તું માત !
શેા પાપસંચય કરે અલિ અન્ન બાગ ?
જો તું વિચારો, હજિ જીવનમાર્ગ કાલ્ય.
શું તુચ્છકારો જગદીશ તણી જ ભીતિ ?
ને શું સ્વીકારી જગલોકતણી અધિકી ?
દેશે તજી જગ તુંને જ શુચિત્વદમ્ભી,
લેશે સ્વીકારો જગતાત મહાતુકન્પી.

દયાલીલા જગપિતાની
તૃષા છે સમીપ જવાની;
નિરખું માર્ગ આ સરિતજગમં;
જઈ પહોંચું હું આ પળમાં. ”

વસન્તતિલકા. નિર્દોષ દોષિત અધી ! હજી સાંભળે શું ?

* * * * *

રે ! આ થયો જ ધળકાર નદીજળે શું ?
અંધારમાં મલિન નિર્મલ મૂર્તિ જૂડી;—
આ સર્વ પાપ તુજ જો શિર કુર રૂઢિ !

* * * * *

* * * * *

ગમ્ભીર ઘર્ધરવા સરિતા કૂદેછે,
અંધાર સાથ કંઈ વાત જોડી વહેછે,
તારાગણો ઉછળતા સરિતાજળે જો !
ને સૂસવાટ કરતોજ સમીર જહેતો.

ફૂલમાળુ દાસીનો શાપ.

શિખરણી. અધીરા એ લૂંચે કુસુમકળી મઢી જળ કરી,
ન જાણ્યું જે થાશે પરિમૃદિત સાજી નવ ફરી,

હોંહું જે મોહાન્ધે અનુભવ્યું ન તે સૌરભ વળી;—
અને સોંપી મૃત્યુશરણ પશુનાથે શૂંલમણિ.

સૌરભ ગંગાજળ ગમ્ભીર સૂતું ઊંડી રાત્રિમાં;
રજની શ્યામ શરીર સૂતી ગંગાનીરમાં.

અનન્ત તારકવૃન્દ એ નિદ્રા નિરળી રહ્યું;—
ને પેલો ગતિમન્દ આલે તટપર કોણ એ ?

હૃતવિલમ્બિત. ગગનતારકને નિરળી રહે,
કંઠ નિસાસ ઊંડો હૃદયે વહે,
સુણી રહે સરિતારવ નીરવે,
તિમિરશું કંઠ વાત ઊંડી લવે.

ઉદ્યાર.

“ઊંડી રજનિદેવી શ્યામ ।
માગું તુજ હૃદય હું વિરામ.
થાગીં તુજશું એકાકાર,
માનું એ જ હું ઉદ્યાર.

રેલોઈ હૃદય મુજ શ્યામ
ઉભરાયું તિમિર સહુ કામ,
તે આ પસરિયું આકાશ,
જળમાં પ્રીધ ઊંડો વાસ.

જનમ્યું હૃદય મુજ અંધાર,
તિમિરની જનની તું પણ સાર;
આપણ એકરૂપ જ આમ,
માટે આવું તહારે ધામ.

કીધું કર્મ એક અવધ,
ઊંડી મોહરજની મધ્ય;
હમતું તે મુને અવિરામ,
જો! એ ભમતું આમથી આમ !

તે નિર્દોષ દામળ બાળ
જેની આ અધમ ચાણકાસ
લગ્નની કુસુમશય્યા રૂઝી
કીધી મરણશય્યા ભૂંડી,—

દામળ કન્યકા એ પેલો
રૂઝી અમરભૂમિ ઉમેલો,
તારારૂપ દિવ્ય જ લેતો,
મુજને મર્મવચન શું કહેતો !

વસન્તતિલકા.

‘હે નાથ ! નિર્દય થયો તું અન્નભૂતાં જો,
ધારું ધૃણા, ન તુજને દહિ દોષ ઝાઝો;
તેં દુષ્ટ રૂઢિતાણું દાસપણું સ્વીકારી
હાથે કરી સુખલતા મૂળથી ઉખારી.
એ દુષ્ટ રૂઢિ અતિ નિર્દય રાક્ષસી એ,
નિત્યે અનેક કૂળી બાળકો લક્ષતો જ,

તેથું જ કેમ સમશે મુજ કોપ જોડો !
દાવાસિ એ પ્રસરશે, હૈં ને હ ગૂંદો .

“રે તું સદય થા એ બાળો !
ઝટ દાવાસિ એ તું પ્રબળો
મુજને ભરમ કરો દે દેવિ !
સાચું દણ્ડદીક્ષા હુવો.

અથવા અધિક ઉગ્ર જ દણ્ડ
અનુભવું હૃદયમાંહિં અયણ્ડ;
જે’ની આગળે અણુમાત્ર
માનવદણ્ડની છે વાત.

ન્હારા હૃદયમાં અંધાર,
મહિં અનુતાપના અડ્ડગાર;
તડેની આ શો ઊંડી છાય
તારાજડિત રજની માંહિ !

જરૂં જરૂં કરું પગસંચાર,
તરૂં તરૂં ભમે એ મુજ છાય;
તે મહિં મધ્યમૂર્તિ બનેલો

નિરખું કન્યકા હું પેલો,

• સંકેરી ઊંડા અડ્ડગાર,

રેલે શીત અગ્નિની ધાર.—

ધીમે આમ ના તું બાળ્ય,

દેવિ ! ચલાવ્ય ઉલટ જવાળ.”

‘ દાવાશિ એહ દહરે બધો આર્યભૂમિ,
 દેશે અસંખ્ય વરસોતણું વેર ધૂમ્મો;
 ને રૂઢિ રાક્ષસીતણી કરી સેવ નિન્ધ,
 બીડી ડૂબી અધમ કદમમાંહિ’ અન્ધ.

૧૮

કન્યા અનાથ સુકુમાર અનેક હોમી
 એ રાક્ષસીમુખ વિશે જડ આર્યભૂમિ !
 તે કન્યકા સહુ શિખા બની એક એક
 થાશે સહસ્રશિખ અગ્નિ પ્રદીપ છેક;
 દેશે પ્રજાળી સહુ આર્ય પ્રજાળી વાડી;
 રૂઢેશે પછી અધમતાતણી બીડી ખાડી:
 ને આ પુરાણ રુડી ભારતભૂમિ અન્તે
 થાશે વિદ્યુત્ત ઇતિહાસપટ્યો સત્યે’

૧૯

૨૦

‘ક્ષમા દેવિ ! ક્ષમા દેવિ ! શાપો દે મુજ મસ્તકે;
 આર્યભૂમિ ખચાવી દે; પાપી હું, પાપી હું ખરે.’

૨૧

ઉડો ગદ્ય તિમિરાવૃત શર્વરી,
 ગગનતારક સર્વ જ સંહરી;
 પતિ નદીતટ દીન બોલો રહી
 નિરખતો ઝીણી ઝાંખી ઉષા કંઈ.

૨૨

કારાગૃહમાંની વિધવા.

આ કારાગૃહની મોઝાર
 યુવતી રૂપવતી આ ઠાર
 ક્યહાં થકી એ આવી અહિં ?
 મુખપર મુદ્રા હુખની લહી.
 બહુ ઘોળું વસનજ ધર્યું
 જેણે રૂપ જ અદકું કર્યું;
 તોપણ વદને ઉડી છાય
 તીવ્રશોકની કાંઈ જણાય.
 માનવરાક્ષસ પૂર્યા જહિં
 હેવા આ કારાગૃહ મહિં
 ક્યહાં થકી આવી સુન્દરી ?
 અસ્થાને આવીને પડી.

દોહરા

સિન્ધુકિનારે આવિયું એક મનોહર ગ્રામ,
 ઉધાને કંઈ શોભાતું સુઘડ તહિં લઘુ ધામ;
 વિપ્ર વૃદ્ધ કે મહિં વસે સુતાસહિત એકાન્ત
 [વિધવા] કન્યા તે થકી ધરતો હૃદય અશાન્ત.
 સાગર ઉપર ઊછળે લહરી ધરો ઉદ્ધાસ,
 તે શું બાણે ગુપ્ત જે વડવાનલનો વાસ ?

બાળકો એ નવ જાણતી પિતા હૃદય અકૂગાર,
હસતી કણ્ઠે વળગતી તાતતણે જે વાર. ૭

સાગરતટ વાળું વિશે વિવિધ રમત રમો બાળ
શૈશવ સહુ વીતાડિયું; આર્યો યૌવન કાળ. ૮

* * * * *

વસન્તમાંહિં કળી માધવીની,
કલા શશીની શરદે નવીની,
દિને દિને ખીલતો તેમ બાળા

અપૂર્વ કાન્તિ ધરતી રસાળા ૯

મધ્યાહ્ને એ એકદા સૂતી હિંચોળાખાટ,
શકુન્તલનાટકતાણું પુસ્તક લઈ નિજ હાથ; ૧૦

ભ્રમરે પીડી શકુન્તલા તાતતણે ઉઘાન,
દુષ્યન્તે ભય ટાળિયો;—વાંચ્યું એ આખ્યાન. ૧૧

એહકણે સહસા પડી નિદ્રામાં એ ત્યહાંય,
હૃદય ઉપર પુસ્તક રહ્યું મન્દ ઉછળતું જાય; ૧૨

પુસ્તક અર્ધ ઉઘાડું ને અર્ધ મીચ્યું જણાય,
ઘન્દુકિરણશી અંગુલી માંહિં પરોવી કાંઈ. ૧૩

ઉરથકી પડી ચોપડી તહિં,

અખડોને ભેંટી સુન્દરી કંઈ;

ધડકતે ઉરે, નેન જહાવરે,

યુવતિ યોગમે જોતી શું ખરે!

અનુક્રુ. પિતા વૃદ્ધ તહિં આળ્યો વળગી કણ્ઠ તેહને
 રેતી રેતી વદી મુગ્ધા—“પિતાજી ! શું થશે મ્હં
 સ્વપ્ન આજ હૈં તો કારમું તાત માહરા !
 પરિપાક થશે હેનો શો તે જાણું નહિં જરા.—

જાણે એક મધુરી સાંજ
 મનહર કોઇ ઉપવનમાં જ
 ફરતી હું રમું સ્વચ્છન્દ,
 સુરભિ સમીર એવું મન્દ.
 હેવામાં હું એકાએક
 માનવરૂપ તણું દર્પે છેક
 બની ગઈ માધવીની વેલ
 અનિદે કરતી નર્તનખેલ;
 ને પછી ભૂડંગ કાળો એક
 આળ્યો મુજ સમીપે છેક,
 મધુરું શુભ્રતો રસભેર
 શ્રવણે રેડતો મુખસેર;
 વેલીકુસુમને પછી ભૂડંગ
 દર્પેને તીવ્ર ભાડો દંશ
 ભડી ગયો સહસાં કયાંઈ;
 દીગો મ્હં ફરી એ નાહિં.

અતઃપૂર્વ. સહસા ભૃંગના દંશે કપોલે પ્રણની વ્યથા
 તીવ્ર થાતાં હું તો બગી, ને હોંડી સ્થિતિ અન્યથા. ૨૧
 તોય તાત અરે બહાલા ! કમ્પુંછું હું હજી ખરે;
 શું હશે સ્વપ્નનું ઊડું ફળ ? કોણ કહે અરે ? ” ૨૨

ગ્રાપાઈ.

“હાય, બેટી ! તું શિદ્ધ ગભરાય ?
 એ સ્વપ્નામાં અર્થ ન કાંઈ;
 નિર્મળ સરલ તું મહારી બાળ,
 અશુભ તહેને ન અડે કો કાળ.”

૨૩

* * * * *

* * * * *

વસન્તતિલકા અંધારમાં ઉદ્ધિ નૃત્ય કરી રહ્યોછે,
 આકાશમાં ઘન બધે પસરી ગયોછે,
 બધોતના કંઈ ઝીણા તણખા અનન્ત
 શા ઊડતા ચમકતા વનમાં ભમંત !
 ઘેરા વને ધુધવતા ધુરકે સમીર
 તહેને પ્રતિધ્વનિ સમુદ્ર દિયે ગભીર;
 ને કોણે સુણી રહે ધરી મૌન કેવો !
 બીજે ક્ષણે દિગુણ ઘોષ કરે જ તહેવો.
 આ અન્ધકાર મહિં, આ તુમુલપ્રસંગે,
 આ કોણ સિન્ધુતટ ઊભી ? ન કોઈ સંગે.

સિન્ધુધ્વનિયુગલમધ્યજ મૌન માંહિં

જો ! સંભળાય સ્વર સુન્દરીનો શું કાંઈ !—૨૬

વિયમ હરિગીત. “ ઓ મતયણુ સમીરણો ! ધુધવાટ ખૂબ કરો તહમે,
 ઊંડો રાત્રિને મથો નાંખતા તમ ધોરરવ મુજને ગમે,
 હૃદય મુજ મથો નાંખતા ધુધવાટ છાના થય જો,
 આ ધોર તમ ધુધુરવવિશે મુજને બધાય જણાય તે; ૨૭

ને સુણીસુણી હૃદયરવ મુજ તમ ધુધૂરવમાં બધા
 વિસરી જઈ મુજ હૃદયરવ તમ ધોર રવમાં ડૂબી જતા,
 વીસરું વળી કર્મ કાળું આદર્યું જો આજ નહો,--
 નહિં કર્મ મુજ ઓ, જગ ભલે લવતું રહે મન જે ગમે; ૨૮

મોહમઘ જ પાર્શ્વને મુજ શીઘ્ર ચોર્યું જેહણે,
 એ પાપ કરું ફળ વિમર્દી નાંખિયું જો ! તેહણે:
 હાય ! તોપણ, ચદપિ કર મુજ રુધિરથી નથી અંકિયા,
 ગાઢા રુધિરથી તદપિ છે મુજ હૃદય લિપ્ત કલ્પિક આ. ૨૯

મેઘ ઓ ! તુજ પાડ માનું, વ્યોમ તહો ઢાંકી દીધું;
 મુજ હૃદય જેવાં સ્યામ ધનદળ પાથરી શુભ તહો દીધું;
 કોટિનયની પેલો રજની જીવત આ મુજ કર્મને,
 તો નયન એ બનો કોટિ શર વીધત ઊંડાં મુજ મર્મને. ૩૦

તારલા ઓ ! એકલો તું કોકિયું શિલ્પને કરે ?
 ધનપટલમાં કરો છિદ્ર તું મુજ હૃદય પણ વીધે ખરે;

ઓપિયા તુજ તેજથી શીકર ઉછાળીં તરફના
આ શ્યામસિન્ધુ કરાવ હસતો કર્મને મુજ નિન્દતાં. ” ૩૧

અરુણ. આસપાસ બધે જોતી ફલંગો લઘુ મારતી,
સ્પર્શતી સ્પર્શતી નાહિં ભૂમિને, એમ ચાલતી, ૩૨
આવી એ સિન્ધુની તેડે છેક નીરસમીપમાં,
આંખ્ય મીંચી મૂંકયું ધીરે પોટલું એક નીરમાં. ૩૩
દોડીને પાછીં એ નાઠી, ઊભી વાળુ વિશે જઈ;
સહસા મુક્તકણ્ઠે એ પછી રોઈ પડી તહિં. ૩૪
થઈ શાન્ત કંઈ મુગ્ધા અન્તે એ સ્વર મન્દથી
બોલતી બોલતી ચાલી, નિજ ભાગ્ય જ નિન્દતી. ૩૫

અરબી.

‘ શિદ ન રહી હું માનવીની વેલીની વેલી રે ?

શિદ દેહ ફરી માનવીની લઈ ગઈ વેલી રે ?

ભૂંગે લઈ ને માનવદેહ પૂંડ મુજ લીધી રે ;

હેણે પાઈ નહં તો તેહ વિપસુધા પીધી રે.

રહી હોત હું વેલીરૂપ, તો હસત કુસુમથી રે,

નવ પડત કલુપને કૂપ રમતી રમતી રે.

ભૂંગ દેત કદી જો દંશ કુસુમકળીમાં રે,

તોય થાત ન નહારો ધ્વંસ, ખોલત ધડીમાં રે.

મુજ આત્મને ભૂડું કેવો દોષો દંશ ભૂડો રે ।
નવ ભૂસાય કદિ એ હેવો મૂક્યો વણુ ઊંડો રે. ૪૦

સાખી. વણુમાં હાલાહલસમું રેડયું ત્રિપ તહું ભૂડુંગ ।
મરણ પછી પણ નહિ જશે એહ ત્રિપનો ઊંડો રંગ. ૪૧

મૂળ ચાલ. હવે કાળો મળે ભૂડુંગ જગ્યાં આ જગમાંહિ રે,
ઊભી ન રહું હેની છાય, જાઉં ન વાહી રે. ૪૨

ગુપ્ત દંશ ધરીને આને ગુજ્જતો જગ્યાંરે રે,
નહિ ઊભી રહું મૂઠભાવે સુણવા ત્યાંરેરે. ૪૩

પણ મુજથી હવે વિપજાળ આ ન ખમાયે રે;
ક્યાં જાઉં ? બધે અન્ધકાર ખાવા ધાયે રે. ૪૪

આ સિન્ધુ અને આ સમીર ચણડ ધુરકતા રે
મહને મારે ઉપાલભતીર ઊંડાં ખટકતાં રે. ૪૫

ક્યાં જાઉં ? આ વિશ્વ વિશાળ સાંકડું લાગે રે,
શ્યામ મહારું કર્મ કરાળ ભર્યું સર્વ જાગે રે.— ૪૬

સાખી. ઓ ! માડી ! આ શી દોસે અદ્ધર ઊડતી વ્યોમ.
ધોર ભૂતાવળ કારમી ! મહને કન્ય દે રોમે રોમ. ૪૭

ઉધાર. આ શાં રુધિર ભરિયા બાળ

નમ્રમાં નાયતાં ભરી કાળ ।

શિરપર અગ્નિકેરી ઝાળ

શતશિખં ધારતાં શી વિશાળ । ૪૮

કરીને અદૃઢાસ કરાળ

મુજને ઘેરી વળિયાં યાગ.—

જાઓ ! ખસો આધાં ભૂત !
 આ શું મયાવ્યું અહિયાં તૂત !--
 ઓ રે ! હાય ! આ તો, હાય !
 ન્હારી પૂંક મૂકે નાહિ !
 માડી ! થા ન્હને તું સહાય !
 હું તો છળો મરુંછું,—હાય ! ”

અનુક્રુ. કારમી ચીસ પાડીને મુગ્ધા ભૂમિપરે પડી.
 અંધારે કોણ આ જોશે ? રક્ષશે કોણ બાપડી ?

* * * * *

હસતું રમતું આવ્યું પ્રભાત,
 વાયો નિર્મળ મધુરો વાત,
 ઓમ ભૂરું ઘનમુક્ત જ હસે,
 ઝાકળમોતી તરુપર લસે.

બાળતણું શબ એક ત્યાં પડિયું સિન્ધુકિનાર
 કોઇતણી નજરે પડ્યું, સમીપ સૂતી નાર;
 મુગ્ધા જાગીને જીવે,—જનટોણું દીઠું ત્યાંય,
 સુન્દરીને લઈ ચાલિયા કરવા માનવન્યાય.

* * * * *

એ તું સુન્દરી શું આ ઠાર
 આવી કારાગૃહ મોઝાર ?

સુખપર દુખરેખા ચીતરી
 રહેશે જીવનભર એ ખરી.
 છૂટીશ કારાગૃહથી જોય,
 હૃદયતણે કારાગૃહ તોય
 રહીશ પૂરાઈ તું આ ભવે;—
 દયાસિન્ધુ ત્યાંથી છોડવે !

દિવ્ય સુન્દરીઓનો ગરબો.

સન્ધ્યા સિન્ધુ-ઉરપર સૂતી,
 સ્મિતકરી શાન્ત ધરી સુખકાન્તિ;
 ઊંછળે સિન્ધુ-ઉર અવિરામ,
 ઊંછળે સુજ હૃદય ઉદામ.
 સાગર ગાન ગાય ગલીર
 રેડે સુજ હૃદય તે ધીર;
 જેમાં શોકગાનનું પૂર
 ઊંછળે ઊંડું ને અતિ ગૂઢ.
 હૃદયે ગાનસંગમ એહ—
 (દીઠા જાય કોઈ ન બેહ)—
 ધારી, યાસિયો ગતિમન્દ
 હું તો સિન્ધુને ઉપકાંડ.

હવે દીકું અદ્ભુત એક,
જે'નો હૃદય કોયે લેખ;—
એ તે સ્વપ્ન કે શું પ્રબોધ,—
હવે શિદ્ધ કરું હું શોધ ?

ભૂરે ઓમ ચંદ્ર અને શુકતારા,
લઈ સંગ સાહેલી ત્રીજી રસાળા
રમન્તાં રમન્તાં ત્રણે પાસપાસે
અહો ! ઊતરી શૈલશૃંગે વિલાસે.
ઊંચો સિન્ધુમાં શૈલ પેશી ઊભેલો,
મહારણ્ય કેરી ઘટામાં ડૂબેલો,
અહો ! તેતણે શૃંગ એ સુન્દરીઓ
ત્રણે ઓમમાર્ગેથી જો ! ઊતરીઓ.

ફેડી શુકતારા પડી સર્વ ખેલી,
પછી ત્રીજી તારાસખી રમ્ય પેલી,
અને ચાર ચંદ્ર પછી ઊતરીછે,
વને ખેલવા કાંઈ ધૃત્તિ ધરીછે.

શું ખેલતાં ગગસુન્દરી ઓમમધ્યે
કો શૈલશૃંગ વનદેવો નિહાળો સહે,
ને ઊતરી પડો ત્રણે રમવા જ રંગે
ઉત્તુંગ શૃંગ વસતી વનદેવો સંગે.

ઉચ્ચાર

જો ! ત્રણ દિવ્યસુન્દરી એહ,
સંતાડી સમુજ્જવલ દેહ,
કમથી ગુપ્ત થઈ વનમાંહિ;—
ઊભો હું નિરખતો આંહિ.

સોરઠો. સહસા ત્યાં પછી ગાન દિવ્ય ઉછળતું મહેં સુણ્યું,
ભૂલી જઈ નિજ ભાન, ગાનસરિતમાં હું વહ્યો.
વસન્તતિલકા. ને હું પછી અકળ અદ્ભુત કે પ્રભાવે
ઊડી ઊભો ગગનસુન્દરી ફેરી રહામે;
જ્યાં એ ફરંતી ગરબે વનદેવીભેળી,
ને દિવ્યગાનતણી શી વરશીજ હેલી !

*ગરબો. “ વ્યોમમંડળેથી અમે ઊતરીએ લોત્ર,
વ્યોમમાં અમારું નિલ ધામ;
વ્યોમવાસિની રે લોત્ર !

આવો મધુરગાન ગરબે ગાઇએ રે લોત્ર.
શ્રાન્ત થયાં વ્યોમમાર્ગમાં ભમી રે લોત્ર,
આજ દ્યો ક્ષણભર અહિ વિશ્રામ,
વ્યોમવાસિની રે લોત્ર ! આવો.

આજ મળ્યાં આપણે આનન્દમાં રે લોત્ર
એ છ નદીનાવસંભોગ; વ્યોમ આવો.
જાણું પાછાં મિત્ર મિત્ર પંથમાં રે લોત્ર
એક પગ દિયો ન જવા ફોક; વ્યોમ આવો.

“ ગરબે રમવાને ગોરી નીસરી રે લોત્ર ” એ ચાલ.

સોરઠો.

પામ્યું ગાન વિરામ ધીમે ધીમે દહરતું,
તાપણ એ સહુ ઠામ અમીપૂર હજિ રેલતું.

ઉપાર

ગાતાં ગગનસુન્દરી ગીત
વનદેવી ઝીલે ધરી પ્રીત.
ગરબે કરતી ઉજ્જવળ દેહ
દીડી વ્યોમસુન્દરી મહેય.
પણ વનદેવી નવ દેખાય
અદ્ભુત એહ ગરબા માંદા;
હેનો સ્વરજ સુણું અમીસાર
ને નૃપુરતણે અંકાર;
ને વળી સુણું સુન્દર તાળો
જે વનદેવી લેતી રસાળો;—
ગવડાવે હવે વનદેવી,
ઝીલે વ્યોમસુન્દરી તહેવી.--

વનદેવી—

ગરબી.

“ સંગીતની અધિદેવી હું અદ્ભુતડી,
વનમાં રાસ રમું સવિદ્યાસ સમીરણું રે લોત.
ચંદા, તારાયુગલ, ત્રણે અમીવેલડી ।
ભલે આજ મુજ મંદિર અમીરસથપી રશ્યું રે લોત.

સખી શુકતારા । તું કવિતા ગડતી
 તે હૃદયે મધુરરવનો લહરી હું ભરું રે લોલ;
 અંદા સખિ । તું પ્રેમઝરણ જે પ્રેરતી
 તહેને ગીતધ્વનિ ઘેરું હું દ્વિગુણું કરું રે લોલ.
 મનુજહૃદયમાં અદશ્ય કરથી છોડીને
 દેવ જગાડે હર્પશોકના ઊંડા સુરો રે લોલ,
 તે સવેને મુજ વીણામાં રેડીને
 ગીતધ્વનિ હું મચાવું અદ્ભુત પૂરેપૂરો રે લોલ.
 એ ધ્વનિના સુર ઝાંખા ઝાંખા પહોંચતાં
 મર્ત્યલોકમાં માનવગાન બધું બને રે લોલ;
 એહ ગાનનું મૂળ ઊંડું ઊંડું સેધતા
 અન્ય વિરલ કે મુજ ગીતધ્વનિ ઝીણા સુણે રે લો.
 સંગીતનો અધિદેવી હું છું ઉપાસખી,
 મર્ત્ય દિવ્ય એ ઉભય લોકને જોડતી રે લોલ
 ધીર સમીરણું રાસ રસેથી સદા રમી
 મધુરા ઘેરા સ્વરનો માળ ગુંથું કોડથી રે લોલ. ”

વિરમ્યું ગાન એ, અને સહસા
 ઊભો આવો હું ઉદધિકણ્ઠ આ;
 તદપિ સુણતો ગાન ઊંડું,
 હૃદય ઠર્યું શાન્ત બની પૂરું.

સ્વપ્ન અને પ્રત્યક્ષ—અથવા પ્રિન્સ

ઠિહકટર અને પ્રિન્સેસ મે.

ઊભી નિરીખતો રહી નવયૌવના જો !
માંદો સૂતો શયનમાં પતિ જે થનારો;
દાખી રહી ઉછળતા હૃદયે ઉછાળા,
એકાગ્રભાવ ધરી જોઈ રહીછ બાળા.

માંદો જોઈ શયનંથી જીતો ઉગ્રવ્યાધિ,
ને ગ્રન્થિ લગ્ન પવિત્ર સકાય બાંધી,—
એ ભાવ આજ હૃદયે થઈને સુષુપ્ત,
સેવારતા પતિકને ઊભો એકચિત્ત.

સન્ધ્યાસમે ધુમસપૂર્ણપયોધિ માંહિ
તારાકણી ઝળકતી, વળોં આંખો થાય,
હેવી દોસે મધુરસુન્દરી એહુ આજે
ખેંચી લિયે નયન આંસુ ઊંડાં ઊંડાં જે.

પતિના મુખમાં ખ્યાલો શુભ ઔષધનો દઈ,
આખી રાત્રિતણાં થાકે બાળા કાંઈ ઊંઘી ગઈ
ક્ષણવાર ટકી નિદ્રા, તોય તે અવધિ મહિ.
નિદ્રાવસ્થ જ સુગંધાએ દીઠું અદ્ભુત જો ! કંઈ.

ઊભો સુન્દરો દિવ્યવને સહસા,
 રમતી જહિ હાસ કરંતો ઉધા;
 મૃદુ પ્રેમઅમીતણું ત્યહાં અરણું
 હસતું કુદતું કંઈ ગાતું ઘણું.
 ઊભો એ લલના અરણાનો તટે
 અમોપાન કંઈ કરવા જ મથે;
 અરણું પણ દૂર કંઈ ખસતું
 ખસતું અધિકું હસતું હોસતું.
 પછિ દિવ્યપુરુષ રૂડો તહિ કેા
 પ્રગટી જટ પેલો તટે જ ઊભો;
 કનકે ઘડિયું કરપાત્ર ધર્યું,
 અરણા મહિથી અમો પૂર્ણ ભર્યું;
 કર દીર્ઘ પ્રસારો ખોળે તટથી
 અમોપાત્ર ધર્યું ધરો ભાવ અતિ;
 ચળકંત અમી ઊજળું શું હોસે !
 મહિ સુન્દરોનું પ્રતિગિમ્ખ હસે.

લઈ મુખ ધરવા નય ! સુન્દરો એ અમોપાત્ર જ્યહાં,
 અદ્ભુત શોભક થાય સહસા જો ! ઉત્પાત ત્યહાં. ૧૦

ધરી પાંખ એ મહોટો કાળો કરાળ,
 ઊડી વીંજતો વાત અંજા વિશાળ,

મહાકાય કે આક્રમી ગૃધ્રરાજ
 પડ્યો ય્યોમથી સાધવા કૂર કાજ.
 કરી જોરથી પાંખ ફેરો અપાટો,
 ધરી અન્યુમાં પાત્ર એ પક્ષી નાઠો;
 અમી એ મહિંથી બધું નાંખ્યું ઢાળી,
 અને પાત્ર લાગ્યું શિલાસાથ ફેડી.

પાત્રલક્ષ્મણકાર સુણી સુન્દરી જાગી જો !
 બની જહાવરી નાર, ધડક ધડક હમડું થતું.

*	*	*	*
*	*	*	*
*	*	*	*

શખપેટી પડી આંહિ દટાઈ ફૂલભારમાં;
 ઊડી નિદ્રા લઈ માંહિ સૂતો રાજકુમાર ત્યાં.
 વૃદ્ધા પિતામહી રાણી લડાવ્યાં લાડ જેહુણે,
 અને માતાપિતા મોઘો ગૃહદીપ કરી ગણે,
 ભગિનીબ્રાત જે બહાલાં બાલ્યકાળતણાં સખા,
 અને સર્વથકી બહાલી ભાવિપત્ની મનોરમા;—
 વિસારી સર્વ એ બહાલાં, જો ! સનાતન શાન્તિમાં
 સૂતો,—સૂતો,—નહિ જાગે; દિવ્યગાન સુણે ઊડાં.
 નીચું નિહાળતો કુમારો કપોતકણ્ઠી,
 ને આંસુની કુસુમમાળ નોંચે ધરંતી,

આ કેણુ દીન શબ્દેટોંસમીપ ઊભી
 ઊંડા ઊંડા મનનસિન્ધુ વિશે જ દૂખી ?
 આ મેકુમારિ તુજ એડોંતું ધ્યાન ધારી
 તું જનુએ પડોં વિચાર કરે શું બાળી ?
 પ્રશ્નો અનુત્તરતણા કંઈ લેદ ખોલી,
 આકાશવાણી થઈ ને ! સુણ્ય આ અમોલી.

કથાર.

“ વત્સે ! ધૈર્ય ઊંડું ધાર્ય,
 તુજને છે દહે અડ-ગાર;
 શીતળ દિવ્ય-આશાવારિ
 એ અડ-ગાર દેશે દારો.
 લગ્ને ના પ્રલો પતિહાથ,
 વિધવા તું બનીછ અનાથ;
 પણ તુજ નાથ છે જીવંત,
 જીવન ધારતો જ અનન્ત.
 શું થયું માનવીસંસ્કાર
 તહમને ના ગણે નરનાર ?
 આત્મ ઉભયના જ સદાય
 જૂંથ્યા દિવ્ય લગ્નનો માંલ.
 એ લગ્ને કરો ચિરકાળ
 પતિસેવા કીધી તહે બાળ !
 એ લગ્ને કરી પતિયોગ
 તુજને સ્થિર રહેા બે લોક.”

સૌરભે. તિમિર ખશી જઈ જેમ ઉષા આછો કંઈ શોભતી,
યુવતિવદનને તેમ દિવ્યદીપ્તિ રહ્યો આપતી. ૨૪

વિધવાબાલાશ્રમની પાસે.

અનુબુધ. “છાતું રૂહે, છાતું રૂહે, મહારા હૈયાના હીર ખાળુડા !
રખે કો સાંભળે સાદ ! જગના લોક છે ભૂંડા.” ૧
વસન્તતિલકા ધીરો અને મધુર આ ધ્વનિ કય્હુ થ આવ્યો ?

જે ઊપન્યો તિમિરમાં, તિમિરે સમાયો.
અંધાર ને વિજન આ સ્થળ માંહિ પેલું
જે ! એકલું ઘર તજી ભયને ઊભેલું;
હેની પછીતપર દીપ જ મન્દ આંખે
નીચે ઊભી યુવતિને મુખ તેજ નાંખે;—
જે સંભળાય ફરોથી ધ્વનિ કાંઈ પેલો
માધુર્ય ને કરુણભાવથી ભરેલો:—

* રૂપતો.

“ જગત આંધળું તિમિરમાં થયું,
બંધિર એ થવું જ બાકી રહ્યું;
અનિલ ! તું ધોર ગાળને
તિમિરસંગ ખેલ મચાવી રૂહે;
તિમિરધેરી ઊંડી રાત્રે
પ્રખળ તુજ ધોર ધુધવારે

* “ અહાપૂરી ખિલી ચંદા ”—એ ચાલ.

ડૂંખી જાવ ઊંડું ને વહેણું
 રુદન મુજ બાળકાકેરું.
 જનમ્યું તિમિરે બાળ મહારું,
 તિમિરને સોપણું સારું;
 ઊંડા અંધાર એ કાળા !
 હૃદયની બતાવું હું જવાળા.
 હતી અજ્ઞાન હું બાળકી
 રમતમાં કાળ સુખે ગાળતી;—
 અરે ! હું હેવોને હેવી
 રહી હોત તો સખી કેવી !—
 પછી ડોઘતો બાળ નહાતો
 બોજ ધરમાં મરણ પામ્યો,
 અને મુજ માતપિતા તો ત્યહાં
 કળારોળ શો મચાવી રહ્યાં !
 પછી મુજને બધાંએ મળી
 વિના અપરાધ વિરૂપા કરી;
 પૂછું કારણો,—ન કો બોલતાં,
 મહેને રેતો દેખો રુવે એ બધાં.

* * * *

એક મનોહર સાંઝ નદીતીરે ઊભી
 હું જોતી ચંદ્ર જ નદીજળમાં ડૂંખી;
 મૂકી ધકુલો જગે તરંતો શી હસું !—
 હવામાં કો યુવા આવો બોલ્યોજ શું ?

‘ મધુર સુન્દરિ ! તહે મુજ ચિત્તને
 હરો લોધું સહસા અલિ ! તે દિને
 ઉપવને મોઢું ગાન મચાવોને,—
 રહો છૂપો પોધું મહે અમીપાનને;
 સુખનું પાન પૂરું મોઢો ! દે હવે,
 નવ તબ્બાં દુજને કદિ કો ભવે.
 કર મનોહર કંકણ શોભશે;
 નયન અજ્ઞન સુન્દર આપશે;
 વિમલ ભાલવિશે શુભ ચાંદલો.
 રસોલી કુકુમથી કરિયો ઝોણાં
 વિમલ આ હૃદયે સ્થિર પ્રેમ જે
 અચલ ચિહ્ન જ તહેનું ભલે રહે. ’
 સુણી હેતી મધુરવાણી
 રસિક એ મનોહર સુવાની
 રગેરગ જે ! રુધિર ઊછળ્યું,
 હૃદય ધબક્યું,—ન મહે કંઈ કળ્યું.
 ક્યું વિપપાન અમી માની,
 સુવકની ઠગાર્થ ન પિછાણ્યો;
 વિપજવાળ આ હૃદય માંહિ
 ઊંડી રેડી ગયો ક્યાંહિ.

* * * *

તદપિ આ બાળકી નહારી
 હૃદયને કંઈ કારનારી;

મોડી મ્હારી । તું સાંભળજે,
શુચિપ્રેમનું તું તો ફળ છે;

તુજ જનકની હું છું સાચે
પત્ની સાચી હજી આજે;
જગત ભૂંડું ભણે ભસતું,
મહને મુજ ચિત નથી ડસતું.

અરે ! પણ એ જગત નિષ્કુરા !
સુતામાતને કરી વિખુટાં
પાપભાર શો તું શિર ધારે !
બાળ ધાવતાં છૂટાં પાડે !

અરે ! આ પ્રેમભર સ્તનથી
પય ન પાવું બાળને કદી—
કરે આજ્ઞા જગત હેવી,
જગતની રીતિ એ કે'વી !

મોડી મ્હારી । ઇતર સ્તનનું
કરી પાન વાળજે મન તું;
ગમે ત્યાં વસીશ તું બાળકી !
પ્રેમપાનહો હૃદય મુજ થકી

• સતત તુંભણી જરો વહેતો,
જગત રોકી ના સકે એ તો;
અરે ! પણ તું મુજ શો ધણી,
છતી માએ નમાઈ બની.

અહો તારલા ! તહમે દીડી
 મુજ શુચિપ્રેમસરિત મીડી;
 સરિત એ વિશે લોગી નીકળી
 મધુરી આ કમળની કળી;
 કળી એ સોપુંદ્રું આજે
 સદય સંભાળતે કાજે;
 ખોલવળે પ્રેમ પૂરીતે,
 કરમવા ન દેશો મધુરીતે;—
 અતે આ કાળો ધન રાત્રે
 અમલ પર જગતના જુલમ માટે
 રુપેરી આંસુની ધારા
 તહમે રેડજે ગગનતારા ! ”

બોલતાં બોલતાં આમ અર્ધગદ્ ગદ્ કણ્ઠથી
 યુવતી આંસુડાં ઢાળે;—સહસા થોભી કાંજતી?

“દ્યોતે પહો પગરવ થાય ?—
 બહાલો ! હવે ન આંહિં ટકાય;
 આજે છાતીથી કરું છૂટી,
 જીવનગ્રન્થિ આપણી તૂટી.
 નિર્મલ થજે માડી સરીખો,
 પણ ભોળી થઈશ નવ મીટી !
 જેલાં યુગ્મતો મધુરાં જ
 લઉં લથુ અધરપુટપર આજ;

મૂઠ અમાગણી તુજ માત—
 કેરી ગૂઢ કાળી વાત
 જગમાં દોષને દો કાળ
 ના કહો દષ્ટ, બહાલી બાળ ।”

લીંતમાં પેટો રાખેલી બાળ લેમાં મૂંઝી દોધું
 મૂકતાં મૂકતાં માતે એક ચુમ્બન ને ? કોધું.
 ખશેડી પેટો એ દીધી, ઘંટનાદ થયો તહિં;
 અંધારે સુવતી ચાલી, નેયું પાછું ફરી નહિ.

ઠગાયલી વિધવા અત લેનું માંદું

બાળક.

“બહારો બાળકી અમરભૂમિથી આવી રે બોઈ,
 સંદેશ કાંઈ લાવી ઝળકતી આશના
 કે’વા ।

ગોંડે અંધારે હુખી તહારી માડી રે બોઈ,
 આવી તું લેને તારાકણી આશ્વાસના
 દેવા.

આ હર્ષડાને ઉઝડ કરી ને’ણે મૂક્યું રે બોઈ,
 કાંટાખરેલાં કડવાં વાવ્યાં ઝાંખરાં

તહેણે અબળણે એ જાંખરાંમાં ઉગાડી રે બાંધ
મધુર એક કળી; નસીમ ખૂંટ્યાં મુજ રાંકનાં
કાંઈ. ”

સોહરા. આમ મધુરરવગાનથી હાલેડાં એ ગાય
સિન્ધુઘટે એકાન્તમાં પર્યુકુટીની માંદ્ય.
ગર્જતો અટકી રહે ઘડો ઘડો સિન્ધુ મહાન
ઉંડું, મધુરું, નિર્મળું સાંભળવા એ ગાન.

ખાંચણાંની “મોંઘી કળી એ કષ્ટ કરી મહે ઉછેરી રે બાંધ,—
ચાલ. આગ્યો લેવા ઉખેડી આ રાક્ષસ કારમે
કાણુ ?—

વસન્નનિવ્રજા. રે હાપ ! રાક્ષસા કરાવ પસારો પાંખો
મહે વ્યોમમધ્ય ઉડતો હમણાં જ જાંખ્યો;
આવી અહિં ક્ષણ જ દારમહિંચો નાડો;—
ઓ બાળકી ! નહિજ નિર્ભય રથાન આ તો.

અકુટુપ. છાનો રૂહે, છાનો રૂહે, ખેટી ! પીડા દાણે તહને કોંવી !
મુવા તાવે કદી સૂવા નિરાંત્યે ના તહને દોંવી.

મરખી. ભૂંડા જગતં થકી હું ત્રાશી આવી એકાન્તે રે
ખની ઘોર-અરણ્યનિવાસી રહી મન શાન્તે રે.
જોઈ, ખાગકોં ! તુજ મુખ સહામું મહે મન વાગ્યું રે,
તુજ જનકતું કપટ નડામું મનમાં ન આણ્યું રે.

* ‘ જમુનાંજળ બારું મ્હારે કુંવર કન્દેયા રે’—એ ચાલ.

હવે તું મુજ એક આધાર ફરી રોગ ભૂટે રે,
કીધા ઔષધના ઉપચાર સૂઝ્યા જે મુને રે.

હવે સૂઝે ન કાંઈ ઉપાય કો'ને પૂછું રે ?
મુજ બાળકોને શું થાય ? ભયે કન્પુછું રે.—

સાખી. ઓ રે ! પેલો આવિયો રાક્ષસ પાછો આમ !—
જા ભૂડા ! તું જા ! અહિં તહાડું કાંઈ નથી રે કામ.—

મૂળની ચાલ. હવે દોણુ થશે રે સદાય મુજને આ વનમાં રે ?
ન્હારો કળોને જો ! લઈ જાય રાક્ષસ ક્ષણમાં રે.
તહને પૂછું પાય પડીને, વસે તું ક્યાંહિ રે ?
શિદ લેવા કુમળી કળીને આવ્યો તું આહિં રે ?”

અનુક્રમ ધીર ગમ્ભીર નાદે ત્હાં દીધો ઉત્તર રાક્ષસે;
કમ્પતી યુવતી ઊભી સુણતી ગૂઢસાધ્વસે.

વસન્તતિલકા. “ઓ બાળકી મનુજની ! હજી અચ તું છે !
શો પ્રશ્ન આ સરલભાવભરી તું પૂછે ?
આ ભૂમિ ને અમરભૂમિતણે સિમાડે
છે તાસ ગૂઢ મુજ, ત્હાં વસું સર્વ કાળે;
નિત્યે ફરું મનુજગોઠનો વાગો માંહિ,
સૂંડું કળી કુમળી લાંહિ અસંખ્ય કાંઈ,
સૂંડું વળી કુસુમ કાંઈ ખીલ્યાં ન ખીલ્યાં,
ને કો પ્રકુલ, વળી કો કરમી ગયેલાં;

આ જોપરી પછી જ એ કુસુમે ભરેલી
 લેઈ ઊંડું અમરભૂમિ જહિં છ પેલી,
 ને દિવ્ય નાય મુજ ને તુજ ત્યાં વિરાજે
 ત્હેને સમર્પું કુસુમો સહુ એહ સાચે;
 ને સર્વ એ કુસુમ લેઈ અપૂર્વ રૂપ
 રેલી રહે વિવિધ સૌરભ ને અનુપ !—
 દીસું ત્હેને અહિં બયાનક કાંઈ આજે,
 છે સત્યરૂપ તદ્દયિ મુજ રમ્ય સાચે.”

અનુક્રુપ. એ ક્ષણે યુવતીકેરી દૃષ્ટિયે મૃત્યુની છાંયિ
 ભયદા બદલાઈ ને રમ્યરૂપ ધરી ઊભી;
 દિવ્યદૂત બની ઊભો તણ રાક્ષસરૂપને,
 કરસ્થ જોપરી પેલી સ્વર્ણછાબ જ ને ! બને.
 “ફે, બાલે ! મૃત્યુ હું કેવો રમણીય દૌસું હવે !”
 સુણી એ યુવતી થાતી કાંઈ તત્પર બોલવે.

અપ્રતો.

“અહો મૃત્યુરાજ ! ત્હે આજે
 બતાવ્યું સ્વરૂપ જે સાચે,
 ત્હેને પ્રિય તે અરે કાગ્યું;
 હવે એક આપ્ય તું માગ્યું;—
 કુમળી મુજ બાળકીને તણ
 ત્હેને તું ઉપાડી લે ને હજી.”

* “અહા પૂરી ખોલી ચંદા” — એ ચાવ.

સતી મદરાજતનયાને
 પતિ સલવાન જીવનદાને
 દીધો પાડો સદય તહેં થઈ,
 દયા છૂપી હૃદય તુજ રહી;
 વિનંતિ આ નથી માહરી,
 કુંઝે માદ્રીસમી આકરી.

કૃણી મુજ બાળકી ઊજળી,
 અને હું તો કરમોં કુંઝ ખરી;
 તદપિ જગનાથ દયાનો નિધિ
 સ્વૈકરે સારોં નરસી બધી;
 અને, પેલાં કપટિયે પૂર્યો
 માલનકીટ એક મુજમાં ઊંડો,
 નહને કોરતો નિરન્તર એ
 થશે દગ્ધ નાથને ચંરણે. ”

અનુપદ્ય. જોલતાં જોલતાં આમ માયાચિત્ર ગયું ઊંડી;
 તેજસ્વી વિકસ્યાં નેનો યુવતી વિસ્મયે પડી;
 દૃષ્ટિ નાંખી પછી વેગે બાળની ભણી પહાવરી,
 શબરૂપ શિશુ દેખી મૂર્છાએ પડી સુન્દરી.

ਐ ਸ્ਵਪ્ਨਦਰਸ਼ਨ.

ਆ ਸੰਸਾਰਦੁਖ-ਅਭੰਗਾਰ—

ਫੇਰੇ ਚੁੰਛੇ ਲਰਿਯੋ ਲਾਰ;

ਸੋਫੇ ਮਰਮ ਭਾਂਡਾਂ ਛਾਯ !

ਨਾ ਛੁਲਾਯ, ਨਾ ਝੁਲਾਯ.

ਯਯਥੀ ਛਾਯਵਾ ਮਥੁੰ ਜੇਮ,

ਅਧਿਫੇ ਧੂਮ ਧੂੰਧਵੇ ਤੇਮ;

ਸੁਆਧ ਯਨੁੰ ਨਿਰੁਪਾਯ,

ਛੁੰਛੁੰ ਅਧਿਕ ਵਿਛੁਲ ਥਾਯ.

ਛੇਵੀ ਅਵਸ਼ ਸ੍ਥਿਤਿਮਾਂ ਚੇਕ

ਬੇਰੀ ਮਧ੍ਯਰਣਨੀ ਐਕ

ਨਿਫਲੀ ਆਲਿਯੋ ਅਸਛਾਯ,

ਧੇਠਾ ਬਾਰ ਰਣਨੀ ਮਾਂਝ.

ਲੀਖਣੁ ਧੁਵਤ ਫੇਰਾ ਸ਼ੋਰ

ਧਰਤੀ ਤਰੁਧਟਾਯੋ ਬਾਰ

ਲੇਵੀ ਆਲਿਯੋ ਗਤਿਮਨ੍ਦ,

ਸੁਣੁਤੋ ਪਗਤਣਾ ਪਤਛੰਦ.

ਭਾਂਝੀ ਐਕ ਗਿਰਿਨੀਂ ਕਰਾਤ

ਭੀਲੋ ਅਭੂਮੀਂ ਸਿਨ੍ਧੁਫਿਨਾਰ,

ઊભો આવો હું એ ઠામ,
હૃદયે પીડ છે ઉદામ.

ઊંચે નલગુહા ગમ્ભીર
લીંપી તિમિર શ્યામશરીર;
નીચે ગાજતો અવિરામ
સિન્ધુ રમે તિમિરશું આમ.

નલ ને સિન્ધુ એકાકાર
કરતું ગૂંથોને અંધાર
વેરે તારલા-અહંગાર,
નલમાં, સિન્ધુમાં, સહુ ઠાર.

જોતાં સુણતાં આમ નિદ્રાતિમિરે ઘેરિયો;
કાલત્રય તે ઠામ હુમ થયું ક્ષણવારમાં.

અપૂર્વ સાક્ષાત્કાર અનુભવતો મુજ આત્મ ત્યાહાં;
દિવ્યપુરુષ તે વાર ઊભો કે. મુજ આગળે. ૯

• દીઠું દિવ્યસરિખું રૂપ,
માયા મોહનીનો કૂપ;

કોમળ સાન્ધ્યઘનના રંગ—

કેરું વસન વીંટયું અંગ.

ઝીણી પાંખ યે ઝળકંત
રંગ ગુલાબો મન્દ ધરંત;
માંહિં વેરિયા ચમકંત
ઝીણા તારલા શું અનન્ત !

શિરપર ઇન્દ્રધનુષ સુહાય,
ક્રોમળ ઉષા સરિખી કાય.

વીણા કરવિશે અદ્ભુત
ઊભો દિવ્ય ધરો એ દૂત;

તુમ્ખી કટુતાણી બનોં જોહ,
રંગી ચન્દ્રિકાથી તેહ;

તન્ત્રી શશિકિરણની બાંધો
વીણા ચોહજનની સાધો.

નલમાં શ્યામ મેઘન માળ,
ચન્દ્રે રંગોં બેનોં કિનાર,

હૈવા મેઘગિરિને શૂઙ્ગ
ઊભો દૂત ઉજ્જવલ-અંગ.

નિરખીને નિર્વેદ વહને મુજ છાયો ઘણો,
અતિશય ધરતો હૈત વહિયો દિવ્ય પુરુષ ત્યહાં.

દિવ્ય મંદુરે કણક કરતો અદ્ભુત જ્ઞાન એ,
વીણામાંથી અનન્ત સ્વરમૌકિતક વરસાવતો.

“અરબી. “હિંચ, હિંચ, મનુજ ના બાળ । કાં તું સૂતો રે ?

હોતવવા તુજ દુઃખઝાળ આગ્રોણું હું તો રે. ૧૭

સંસારદુઃખ-અમ્માર તુજને પીડે રે,

ધારી એ શિરપર ભાર દયાયો શું હીડે રે ? ૧૮

નાંખી દે એ કણ્ડપુજ, તણ નિઃશ્વાસો રે

થા તું સજ્જ જના સુખકુજ, જ્યાં દિવ્ય વાસો રે. ૧૯

જો તું, દેખાડું અમૃતદીપ તુંને કાંઈ રૂડા રે;—

પેલા દિવ્ય જો તારકદીપ નમમાંહિ ઊડા રે. ૨૦

તુંને ભાસે એ તેજગિન્દુ નિર્ચક પડિયા રે,

પણ એ તો આનન્દસિન્ધુ સુખદીપ જડિયા રે. ૨૧

મર્ત્યજીવન કેરો પંથ કણ્ડકભરિયો રે,

હેનો નાવે સુખમય અન્ત કંમે કરિયો રે. ૨૨

એહ કણ્ડક-વણના ઉપાય ધર્મ બતાવે રે

બર્થ એ, આ જીવનમાંલ કામ ન આવે રે. ૨૩

‘એહ કણ્ડક પૂરા ચીરે ચરણો જગ્ગારે રે,

પછી જાગે ધીરે ધીરે દિવ્યકિનારે રે!’ ૨૪

એમ ધર્મ તુંને તો ફસાવે દીર્ઘ આશ દેતો રે;

શીઘ્ર પંથ ન એકે બતાવે અન્ધ ધર્મ એ તો રે. ૨૫

અને વીધાયા ચરણે પેલા દિવ્યકિનારા રે

થાશે કનકવાળુએ ભરેલા છતાં એ અકારા રે.

તજારે થા તું ઝટ આરૂઠ આ મુજ પાંખે રે,

લઈ જાઉં જ્યાં પેલા ગૂઢ દીપો ઝાંખે રે.”

“અમદાવાદ નામે આજ રાહર છે સારું રે”—એ આ

ગાઈ એમ મીઠું ગાન
 ફૂટે લીધું હર મુજ ભાન;
 કાંશ્યું રજતરશ્મિ આંધો
 નાવડું અર્ધચન્દ્રનું ત્વહાંથી.
 અઢિયો નાવ હું ધરો પ્રેમ,
 ફૂટે ખેંચો લીધું શ્રેમ;
 ઉજ્જવલ ફૂત કેરી પક્ષ
 અઢિયો ધારો નિશ્ચલ લક્ષ.
 ઉડયો ફૂત ત્વહાં ધરો વેગ;
 દીઠા કનક-દ્વીપ અનેક;
 ધરતો દિવ્યકુસુમસુગન્ધ
 સેવ્યો મહેં અનિલ કંઈ મન્દ.
 ને વળો દ્વીપમાંથી વહેતું
 અમૃતશું ગાન લહરી લેતું,
 હેવું દિવ્ય અદ્ભુત ગાન,
 તહેનું શ્રવણ કીધું પાન.

હેવા ગાનસૌરભધારો
 તારાદ્વીપ નલસંચારો
 ચરણનો સંગ મુજ ઘસડાય,
 વેગે ફૂત ઉડતો જાય.

હિવી દિવ્યરચના જોઈ
 વિન્હળ હું બન્યો, શુધ જોઈ;
 જોવા દ્રીપ એ અનવધ
 ફૂંદકો મારિયો મહેં સધ.

ને જો ! ફૂંદતાં વાર સહસા ધબકારો કરી
 પડિયો ઉદધિ-કિનાર, ખડક ઉપર હું જાગિયો.૩૪

ગયા જોડી ઉજ્જવલ દ્રીપ સર્વે,
 ગાજી રહ્યો અમ્બુધિ પૂર્ણ ગર્વે;
 માયાવો પેલો કહિ દૂત નાઠો,
 અંધાર કાણું ફરો રેલ્યું આ તો.
 અરણ્ય જાડાં ઉપકણ્ઠ જાલાં,
 ગમ્ભીર જે યોગસમાધિ ફૂળ્યાં;
 સમાધિનો એ કરતા જ ખણ્ઠ
 શા દૂધવે આ અનિલો પ્રચણ્ડ !

પ્રમત્ત એ મારુત ગર્જનાને
 લેળી ગભીરી નિજ ઘોષણાને,
 સુણી રહે અમ્બુધિ ધીર ધ્યાને
 સંમિશ્ર એ ગર્જન એકતાને.

અને સુણે તારકવૃન્દ પેલું
 જાગે ચઢ્યું ને જળમાં ફૂળેલું.—

દુખ્યો હું પાછો ધનચિન્તને જો !
નિવેદ ને ખેદ થકી ભરેલો.

સુખદીપો ગયા ઊડો !

થઈ લુપ્ત ક્યાં છાં છાં રૂડો ?

ફરી આ ધોર અંધારે

પડ્યો હું દુઃખ-અડ્ગારે.

અરે અડ્ગાર આ કાળા,

ન અંધારે ઈસે જવાળા.

ધરી ઊંડી હૃદયમાંહે

કંઈ કારમી જ જવાળા એ,

ફરું એકલો મનુજલોકે;

અરે કોણ આ જ્વલન રોકે

હૃદય-ઉદ્ધાનભૂમિમાં

પૂરી એ જવાળા નિ.સી.ના.

તદપિ ઉદ્ધાન કુસુમહાસે

હસતું સર્વ લોકને બાસે;

ન દેખે કો દીવી પૂરી

ધગે જવાળા હૃદય ઊંડી.

અને તોય કોઈ દિન એ તો

પ્રબળ વેગે ગતિ લેતો

થશે જવાળામુખી કારમો

હૃદય ભેદતો, ન જશે શન્યો.

બન્યા અડ્ગાર ભવદુઃખના,
 નહિ જે થશે કદી એ કના.
 જીવન આ ભર્યું જ અડ્ગારે,
 ગણ્યા જે જશે કહો કચ્છારે ?

પ્રિય જનોનો વિરહ ભૂંડો,—
 દહે અડ્ગાર એ જોડો.

ખરે જેમ પાનખર પાનડાં,
 હરે તેમ મોત પ્રિય જો બધાં;

અને પ્રિય કો હૃદય વશિયાં
 પ્રતિધ્વનિ દે ન તે રસિયા;
 કહી 'પ્રિય' નાહિ બોલાએ;—
 ન એ અડ્ગાર હોલાએ.

પ્રિયજનોને દુખે ડૂબ્યાં
 નિરખવાં રહી તરે ઊભાં;
 જવા અંપલાઈ લેની કને
 હૃદય ઉત્કણ્ઠ યદપિ જો ! અને,
 તદપિ ના જવાય ન થોભાએ,
 મદદ નોકા ન નંખાએ;

• થવું એમ વ્યર્થ દુખભાગી,
 હૃદય દંડો ઝાળ એ લાગી.

સરિત શારીર સૌન્દર્યની
 દુરાચારપડકલુષા બની;

સુજનતા વિનીત અથડાએ,
 અને ધૃષ્ટ દુષ્ટ ભોંચે જાએ;
 કપટ, દ્વેષ, ને કલહ કૂરા
 જગતમાં અરે ! વશ્યા પૂરા;
 હોણી ઇર્ષ્યા વિષેથી ભરી,
 અને અકૃતજ્ઞતા આકરી;—
 બધા એ દહે જ અંગારા,
 હૃદય રેલતા હૂંની ધારા.—
 સુખદીપો ગયા ભડી !
 રહ્યો અંધાર હું બૂડી.

કરતો ચિન્તન એમ હું નિદ્રાખોળે પડ્યો;
 નિદ્રાએ ધરોં પ્રેમ વિસ્મૃતિપટ હોરાડિયું.

નિદ્રાવસ્થ સૂતાં આમ
 ચિતરાયું ફરી અલિરામ
 ખીળું ચિત્ર અદ્ભુત એક
 મુજ મનનયન આગે છેક.

પેલી પૂર્વમૂર્તિથીં લિન્ન
 દીઠો દિવ્યપુરુષ જ અન્ય;
 ગંભીરી ઘણી મુખકાન્તિ,
 નયને શી ભરી શોળોં શાન્તિ !

મુખપર શાન્ત સ્મિત દહિરાય,
 ઝળકે દિવ્ય ઉજ્જવળ કાય;
 ભૂયુગ ચિન્તતોનો સાર,
 ધારે તોય કંઈ ઝળકાર !

ઝળકે ઉષાસરિખા કેશ,
 ચુમ્બે લબ્ય સ્કન્ધપ્રદેશ;
 ઉજળું દૂધસરિખું જ્યહાંય
 કોમળ પદ્મયુગ સોહાય.

તેજસ્વી વિપુલ વર્ણો ભાળ,
 તેપર દિવ્ય પુષ્પર્નો માળ;
 મધ્યે શુકતારક રમ્ય
 ચુમ્બે ભાળમાં પ્રતિબિમ્બ.
 ચળકતાં વસન શુભ કાંઈ;
 કરમાં સ્ફટિકદણ્ડ સુહાય;
 ખીજે કર ધર્યો ધ્વજ એક
 ‘ શ્રદ્ધા શાન્તિ ’ નો જહિં લેખ.

ઉજ્જવલ રજતપુન્જસમાન
 તરતું ધૂમકેતુ વિમાન,
 ચામર ધવલ જે’નું લબ્ય,—
 તેપર દૂત બેઠો દિવ્ય.

સોરઠા. કોમળ કર મુજ અહ્ગ ફેરવોને કંઈ પ્રેમથી,
વહો માધુર્ય અલહ્ગ ગાવા દૂતજ લાગિયો:—૬૦

૬૧. જંગી જો તું મનુજના બાગરે, પેત્રા દિવ્ય કિનારા !
ઝંગકે જ્યોત્સ્નામય શા વિશાળરે, પેત્રા દિવ્ય કિનારા ! ૬૧
દૂર પડ્યા દિવ્ય દેશ એ રે, મધ્યે ગાઢાં અરણ્ય;
ઠંડા કરાડો ચઢવી ઝોતરવી, સહાં જાવાનો માર્ગ ન અન્ય રે.

પેત્રા દિવ્ય કિનારા ! ૬૨

ઊંચા આ ગિરિશૃંગથી રે દીસે કિનારા એ દૂર,
ગાજે જ્યાહાં ગંભીરું મધુરું પેલું અમૃતત્વસિન્ધુનું પૂર રે.

પેત્રા દિવ્ય કિનારા ! ૬૩

પંથ અરણ્ય ચીરી જતો રે અન્તે ઊંચી જ્યાં કમાન,
દારપાત્ર મૃત્યુનામક ઊભો; જાવું તે મહિંથી અવસાનરે.

પેત્રા દિવ્ય કિનારા ! ૬૪

માર્ગ દીસે આ શિખર ચક્રીરે શીઘ્ર જવાના અનેક,
તે સર્વ ગુપ્ત જ ગર્ત વિશે જઈ અટકે; સાચો ન એ તો એક રે.

એહ કિનારે દિવ્ય વાલુધારે ધારે અદ્ભુત પ્રભાવ;—
સ્પર્શતાં વાંત જાય રૂઝાઈ ભવકણ્ડકના સહુ ધાવ રે.

પેલા દિવ્ય કિનારા । ૬૭

ધ્વજપટ મુજ આ શીતજો રે અદ્ભુતગુણનિધાન,
હૃદય વિશે વિસ્તારી પાથરતાં ભવ-અહંગાર પામે નિર્વાણરે.

પેલા દિવ્ય કિનારા । ૬૮

ભસ્મ થઈ એ અહંગારની રે વેરંતાં હૃદય-ઉધાન,
પુણ્યતરુ ઝટ કુસુમિત થાશે, થાશે ફલિત જતાં અવસાનરે.

પેલા દિવ્ય કિનારા । ” ૬૯

હેતું વહી દિવ્યપુરુષ શોભ્યો,
મુખે દૃઢાસ્થાગુણ હીખત શોભ્યો;
ઊંચો કરી સ્ફાટિક દણ્ડ વીંઝ્યો,
અને દિશા સર્વ પ્રકાશતી જો !

ઊંચી કરાડો, વર્ણો ખીણ નીચી,
અરણ્ય ગાહું સૂતું નેન મીંચી,—
સમસ્ત વસ્તુ ડૂળો દિવ્ય તેજે,
ફીઠો મહામાર્ગ પછીથી રહેજે.

ટૂંકા પથો તે ભ્રમમાત્ર દેતા,
અંધારકૂપો મહિં જેહ બેડેતા;

સુશુપ્ત તે કૂપ હવે જણાયા;—
એ જ્યોતિયે સર્વ વિલોપી માયા.

અન્તે વધો દિવ્યપુરુષ વાણી,
લંબાવતો ઉજ્જવલ દીર્ઘ પાણિ,
ખતાવતો સ્ફાટિક દણ્ડથી તે
છળિ અમોલી ક્ષિતિજે યની જે.—

“જો રચના કંઈ દૂર દિવ્ય આશ દર્શાવતી !
ઉજ્જવલ તેજઃપૂર ઉષા સનાતન ઊર્ગી જે !”

સુણી વેણ હું ઊઠ્યો જગી,
નજર પૂર્વગ્યોમમાં નાંખી;
સુરભિગન્ધિ કુસુમ ચૂમતી
ઉષા આવીજ રમજૂમતી !

જલધિજલમાં દોઠી નહાતી
ગગનસુન્દરી શૌ મકલાતી !
મધુર ગાન લાવિનાં ગાતી
ઉષા આવી અમી પાતી !

મત્સ્યગાન્ધા અને શાન્તનુ.

શ્રવણી ૧૧ સુન્ધારંગિતસરિતા-ઉર સ્વચ્છન્દમાં

નાચી રમતી લહરી છું હું વિદ્યાગિની રે લોલ;

રમતી નાચતી કાલ્યે સિન્ધુતરંગમાં

ગૂંથાર્ધ સૂર્યશિ ગાતી શુચિહાસિની રે લોલ. ૧

વિશાળ વ્યોમજળે તરતી આનન્દમાં

મુગ્ધ કપોતી છું હું ઉચ્ચવિહારિણી રે લોલ;

ચિન્તા નવ ધરું જરો એ શું ક્ષણ અન્યમાં

શિકારી કે મુજને કરશે ક્ષતધારિણી રે લોલ. ૨

લીલાં વનમાં મનમાં આવે તેમ હું

દોડી રમતી મૃગલી છું જ મનોહરી રે લોલ;

સ્વચ્છન્દવિહારરતા કર્તો એ કેમ હું

પારધિના પાશ વિશે પડું મુદ હદે ધરી રે લોલ ?” ૩

ગીત ગાતી મોહું મુગ્ધા સુન્દરી માછીની સુતા

નચાવી નાવડું આવે, એકલી એહ કન્યકા. ૪

વસન્તતિલકા. કેા કેાકિલા વનવને ભોંટતી જ હર્ષે

માધુર્ય કણ્ઠ મહિથી અવિરામ વર્સે;

હેવો ભર્યો મધુર આ રવ આમ રેલે,

મોંઘું અમી સરિતના જળમાંહિ રેડે. ૫

૧ આસો ખાસો શરદપુન્યમનો ચોદ જો,
કાગળિયા લખતાં રે ચંદન ચોંકમાં રે લોલ. — એ થાલ.

સન્ધ્યાનું તેજ સરિતાજળમાં પૂરાયું,
 ચંદ્રાનું તે ઉપર કાંઈ ઝીણું છવાયું,—
 એ તેજસંગમ ।વશે રવ એહ તર્તો;—
 ને તીરકુજ છૂપી શાન્તનુ પાન કર્તો. ૬

ફૂદતું નાચતું નાવડું આવતું,
 અતિમનોહર સુન્દરો લાવતું,
 અનુપ ગીતસુધા વરસાવતું,
 નૃપતિ શાન્તનુને લલચાવતું. ૭

નાવડું તટને સ્પર્શ્યું; સહસા તીરકુજથી
 રાજા પાસે ધરી આવ્યો;—મુગ્ધા થોભી જ ગુજતી.
 લજ્જાએ રંગ પૂરીને ગુલાબી મૃદુ ગાલમાં
 સન્ધ્યાના મુખની શોભા હરીછે ક્ષણવારમાં. ૮
 નદીપાર જવાકેરી રાજાની પ્રાર્થના તહિં

કર્તવ્યવશ એ ખાલા તુચ્છકારી સકી નહિં. ૧૦
 જતાં મધ્યનદી રાજા હલેસું કરમાં ગ્રહે
 થોભાવી નાવડું વાર્તા અન્તઃકરણની કહે. ૧૧

“ કુરહી ગો મીઠી ! હૃદયવન લીલું મુજ ઘાણું,
 વહેછે આજે ત્યાં ઊછળી મધુરું પ્રેમઝરાણું;
 ફરી સ્વચ્છન્દે એ વનમહિં મૃગી ! તું વિહર્ય ને !
 મહિં એ નાચતા ઝરણુતાણું તું પાન કર્ય ને ! ૧૨

કપોતી ! આકાશે ભેડતો મનમાની તું ભમતી;
 પરંતુ ત્યાં ગાજ્યો ઘન કદો, અને વીજ ચમકી,
 ખરે તે વેળા તું થરથરો જઈ દીન બનશે;
 ભલે તો તું ગાતી મુજ હૃદયકુન્જે સ્થિર વસે. ૧૩
 રમન્તી સ્વચ્છન્દા સરિતલહરી ઓ મધુરો તું !
 અરે શાને કાલ્યે જલનિધિતરંગે ભળી જવું ?
 અહિં આજ્યો પોતે કૂદો ઉદ્ધિમોજે તુજ કને,
 ભળી જ ને આજે ! સ્વરૂપ ઝટ બે એક જ બને." ૧૪

મુગ્ધા મૂઢ બની ઊભી અગોલા કાણુવાર એ;
 કયહાં ? કોણ ? શું ? આ બોલે, જાણે નાહિં લગાર એ. ૧૫
 નીચું નિહાળતો રહી જળમાંહિં બાલા;
 શું એ ગણતો તરતા પ્રતિબિમ્બતારા ?
 આકાશ, તીર, તરુવૃન્દજ આસપાસે
 મુગ્ધાનો આંખસમીપે તરતાં જ ભાસે. ૧૬

દષ્ટિયે દષ્ટિ ના જોડે, મુગ્ધા નિશ્ચલ જો ! ઊભી;
 પોતે નાહિં જુવે હેવા વિચારોદ્ધિમાં કૂબી. ૧૭
 સ્થિતિ આ નિરખી રાજ અર્ધમીલિત લોચને
 મધુરું મધુરું જોતો સુન્દરીવદને હવે. ૧૮

અલિ અપૂર્વ મનોહર સુન્દરી !
 હૃદયની કહું વાત તહેને ખરી;

હૃદય આ ઊંછળી ઊંછળી દમે,
 તુજ કૃપા વિણ એહ નહિં શમે. ૧૯
 અણગણ્યા નલતારક આ બધા,
 વળી સનાતન ઓમ ઉદાર આ,
 સ્થિર ઊંડા મુજ પ્રેમનો સાક્ષી દે;-
 મુખનું પાન હવે મધુરાક્ષિ ! દે. ૨૦
 અસિ ! તું જો, - મુજ પ્રાર્થનને પૂરું
 દઈ રહી અનુમોદન ઊજળું
 વિમલ ઓમ ફરતો અતન્દ્રતા
 સ્મરણી હસતી નવચન્દ્રિકા. ” ૨૧

સન્તતિકા. શ્રીકૃષ્ણ ઊંડી જઈ જ આંદનો ઓમમાંથી,
 આવે ઉષા મૃદુ કપોલ ધરી શુભાળી;
 હેવી મનોહર લહરી સ્મિત કેરો ઝીણી
 મુગ્ધાતણા વદનમાં ઊર્જા જો ! નવીની. ૨૨
 મીઠ્યાં કંઈ કંઈ ખીટ્યાં નયને અતન્દ્ર
 મુગ્ધા જુવે જળ વિશે તરતો જ ચન્દ્ર;
 ને દર્શનો વિવિધ જગૃત-સ્વપ્નકેરો
 જોતી તરત જગમાં કંઈ ચીતરેલાં. ૨૩

અનુકૃપા પામે પામે જતો રાજા, સ્પર્શિયો, સ્પર્શિયો નહિં;
 જોલી જોલ ન મુગ્ધા એ, સ્વસ્થાને જ ઊભો રહી. ૨૪

લજ્જાનેળા કપોલે જો ! મધુરી મધુરી પડે,
એ જ સંમતિ માનીને નૃપ સુન્દરીને અડે, ૨૫

દુતવિલખિત.

હૃદય સુન્દરીનું ધબકી રહ્યું,
ઊંઘળીં લોહીં રંગે રંગમાં વહ્યું,
અનુભવી જ નવી સ્થિતિ સાધ્વસે,
જહિ કુતૂહલ હર્ષ વળી વસે; ૨૬
વિકસીં રોમ રહ્યાં મૃદુ ગાલમાં,
અધર કાંઠ સમીપ જ આવતાં;
સ્મિત મનોહર સુન્દરિયે કર્યું;—
નૃપતિ શાન્તનુનું ચિતકું કર્યું. ૨૭

ઉત્તરા અને અભિમન્યુ.

અનુક્રમ. “ધાઓ, ધાઓ, અરે નાથ ! ઉગારો અગ્નિજાળથી.”
લવતી ઝબકી જાગી નવોઢા આંસુ ઢાળતી. ૧

વસન્તતિલકા. “મોંઘી કળી હૃદયની સુકુમાર મહારી !
કોણે તહને મધુર નીંદરમાંહિ ડારી ?
સૂતો સમીપ અભિમન્યુ પતિ પ્રચણ્ડ
તે ભૂલ્યાં કોણુ રમતો અહિં મૃત્યુ સંગ ? ”
હેવું વહી જ રણધીર નવીન નાથ;
દાએ ધોરે ધબકતું ઉર ઉર સાથ;

ખોલી શુદ્ધાખડળી આકળખિન્દુ ધારે,

હોવા કપોલપર આંસુ ધોરે સમારે;

૩

ને સ્પર્શી ત્યાં અધરથી મૃદુભાવ ધારી

પૂછે ફરી ફરી પ્રિયાવદને નિહાળી;—

“ શું છે ? મીઠી ! થયું શું ? આવડી કેમ કાંપી ? ”

મુખ્યા ફરી હૃદયસાથ ધોરેથી આંપી.

૪

૧૩૫૫. ઉજેલી ભૂમિથી નેનો રોપિયાં પતિનેનમાં,

લસતાં દીર્ઘ પક્ષ્મોમાં ગૂંથીને આંસુડાં નવાં.

૫

કરી કણ્ઠ ઊંચો કાંઈ અખોલા ક્ષણ એ રહે;

પછી દીન અની સ્વપ્નાતણી વાર્તા બંધી કહે.—૬

૬૧૨.

“ આજે નાથ ! બન્યું વિપરીત,

તહમને તે કહું શી રીત ?

જાણે પુરુષવેશ જ ધારી

મહેં અશ્વે કરીછ સવારી;

ધારી ધનુષબાણ હું ચાલી

મૃગયાકાજ વનપથ આલી;

સુંદર એક ત્યાં સહકાર;

તેપર બેઠું સુકુમાર

બુગલ કપોતકેરું મીઠું,

કરતું પ્રમદેલિ દીઠું.

મૂખી હું ખરે ખર્ની કાંઈ,
 ખીજું કાંઈ સૂઝયું નહિ; ૬
 ને શર ફેંકો નર તરુડાળ-
 પરથી પાડિયો તત્કાળ;
 સહસા ત્યાંહિં અગ્નિજવાળ
 ઊપનો કપોતોંકેરે ભાળ; ૧૦
 ફૂંદતો એહ અગ્નિ કરાળ
 આંચો મુજ કને ભરી ફાળ;
 જિભડા તીવ્ર નયનીં અનેક
 મુજને વીંટોં વળિયો છેક. ૧૧
 છોડી સર્વ ખીજું અંગ
 અંખોરો ધર્યો નિઃશકક;
 છળોંને એકદમ પછોં જાગોં
 કરવા રૂઢન હું તો લાગોં.” ૧૨

સારથી એમ વદીને નાર સહસા આંસુ રેડતી;—

“સ્વપ્નાનો શો સાર હશે કારમો નાથ ! એ ? ૧૩

અભાગણી હું મોઝોં ! ઊધી મતિ શાણે સૂઝી ?

ખીજું જડયું નહિ કોઈ ? કપોત પ્રેમી શેં હણ્યો ?” ૧૪

વસન્તનિવસ શાને મોંડી ! તું ગણરાય અરે અતીશે ?

આ સ્વપ્નમાંહિં નવ વાસ્તવ કાંઈ દીસે.—

ને! પેલી વાગી રણદુન્દુભિ રમ્ય ઘોર!—

રે! અશ્વ! અશ્વ!—સખિ! કણ્ઠ હવે તું છોડ્ય.” ૧૫

ધાર

“હાલા! નહોય દુન્દુભિનાદ,

એ તો મેઘ ગાજ્યો આજ;

બન્ધ કણ્ઠનું ક્યમ છોડું ?

મુજને ભય નથી કંઈ થોડું;

૧૬

પેલી અગ્નિકેરી ઝાળ

આવે એ! જુઓ, શી કરાળ!”—

અરિણી

“અરે ઘેલી! એ શું બકતી?

બધી એ રવન ભ્રમણા;—

૧૭

વિલમ્બિત

તુરગ ને! મુજ કાંઈ ખુંખારતો,

‘રણ ચઢો’ કંઈ એમ પુકારતો;

નહિં વિલમ્બ હવે કરવો પ્રિયે!

કહો જ ધર્મ તજ્યો નથી ક્ષત્રિયે.”

૧૮

ધાર

“ક્ષત્રિયધર્મ ને પ્રિય થાય,

તો તો કરી કોટિ ઉપાય

સર્વે સંકટોથી નિત્ય

અળખા રક્ષવી એ રીત;

પેલી તીવ્ર અગ્નિજવાળ

મુજ પૂંઠળ લમે ચિરકાળ,

તહેનાથી બચાવો નાથ !

અબળાનો તજો નવ હાથ. ”

૨૦

વસન્તતિલકા. “છે એક જો ! સખગ નિર્બળનો જ પાતા;
બહાલી ! હવે સ્થિર થઈ ધર્ય ચિત્ત શાતા.—
જો ! દેખું આ અસિ પહોણે ચમકે અનન્ત,
ને ચિત્ત આ ચમકોને બન્યું વેગવંત.”

૨૧

કુતવિલમ્બિત. અધર વેગથકી અધરે અડી,
નૃપકુમાર, પ્રિયા અળગી કરી,
ત્વરિત અશ્વ પલાણી પળ્યો રણે;—
તુરગનાં પગલાં યુવતી સુણે.

૨૨

અનુબંધ. દષ્ટિપાર થયો કાન્ત, પદ્મોષ ગયો ડૂબી;
ભૂલી ત્રિકાલને મુગ્ધા અનિમેષ રહી ઊભી.

૨૪

રમણીયતાજનિત શોક.

વસન્તતિલકા. એકાન્ત આ ગિરિતણા ઉદરે પડેલું,
સૂતું જ જાગતું સરોવર સ્વચ્છ પેલું;
આકાશ ભૂરું જળ નિર્મળમાંહિં ડૂબ્યું,
ઊંધેમુખે લટકતું તરવૃન્દ ઊભું.

૧

ડૂબ્યું સમસ્ત પ્રતિગિમ્બજગત સુરેખ;
હા ! કોણ એહ પદશે અતિગૃહ લેખ ?

ગમ્ભીર આ તટતરે પ્રતિગિમ્ભસાથ
પ્રેમેથકી કરી રહ્યાં કંઈ ગૂઢ વાત.

૨

સૂતું સરોવરહૃદે નલે ઊંડું પેલું
ઊંચે રહ્યા નલની સાથ હશી રહેલું.
હીસે શું ઊંડું જળમાં જગ અન્ય એક,
જે'નું સ્વતન્ત્ર રહું જીવન ભિન્ન છેક.

૩

ગમ્ભીર મૌન ધરીને તટવૃક્ષ પેલાં
ઊંડી અલૌકિક સમાધિ વિશે ડૂંગેલાં
શાં ઘોળતાં હૃદયમાં કવિતાવિચારો !
ને દેખતાં અનુપભૂમિતણા ચિતારો;
ઊંડું નિહાળી જળમાં સ્થિર લોચનેથી,
તેજસ્વી વિશ્વ પ્રતિગિમ્ભતાણું જ લેદી,
તહેની પછાડી રહી ઝાંખતી દિવ્ય ભૂમિ
તે દેખતાં તરુવરો તટ આ ઝઝૂમી.

૪

૫

ગર્જિત ઘોર કંઈ અમ્બુધિ ઉત્તરડુંગ
તહેનો કદી નવ સુણ્યો ધ્વનિનો જ જંગ,
હેવું સરોવર સદા રમણીયમૂર્તિ;—
તો કેમ આ હૃદય શોકનો થાય સ્ફૂર્તિ ?
જેતાં જ રમ્ય છળિ આ હૃદયે શું ઊંડા
માં શોકના પ્રગટતા ધગદાર ગદા ?

હા બંધુયુ, આ સરતણી મૃદુ હાસ માંહિ
છૂંપ્યા અનેક અતિધોર નિસાસ કાંઈ.

૭

આ વારિને તટ રહી હૃદયે નિહાળું
આ મર્ત્ય જીવનનું વાદળ કાંઈ કાળું;
ને કારમી થતી ખડી ભવદુઃખ કેરી
નેનો સમીપ જ ભુતાવળ કાંઈ ઘેરી.

૮

જો ! આ છાંય સરતણી રમણીય એક,
તો છે છાંય દુખભરી જગમાં અનેક.
ને કોઈ કાળ વળી આ છાંય તો મધુરી
થાશે વિનાશકરથી જ વિલુપ્ત પૂરી.

૯

માટે જ આ મધુર મૂર્તિ પછાડી છૂંપ્યા
ઘેરા અનેક દુખરંગ દીસે જ દૂખ્યા;
સૂતું મનોહર સરોવર આ સુણાવે
ગમ્ભીર ગાન લયકાળનું ધોર ભાવે.

૧૦

શુકતારા.

વસન્તતિથકા. દીધી ગુમાવો સુરમુન્દરીને પ્રમાદે,
ઘેલો બન્યો પછી પુરવ તો વિષાદે,
સોધી વળ્યો વનવને ભમો ઉર્વશીને,
નહાતી દોઢી સુરસરે પછીથી હરીને;

૧

ત ઉર્વશીસમ મનોહર શુકતારા
 જો ! નીકળી વરસતી સ્મિતકેરી ધારા,
 આ સાન્ધ્ય-વ્યોમસરમાં કરો સ્નાન રૂઝ,
 નારંગરંગ જળ જ્યહાં ભરિયું જ ઊંડું. ૨
 ખેલતો એ કનકવાણુભર્યા કિનારે
 ઠારતો આ હૃદય કાંઈ સુધાનો ધારે;
 ને ખેલો આમ ક્ષણવાર જ એહ ત્યાંહિં
 હો ! ડૂબો જો ! ગગનસુન્દરી, વારિમાંહિં. ૩

* રૂપતા.

ગઈ ડૂબી ગગનસુન્દરી,
 નહિં શું હોંસે હવે એ ફરી ?
 થયું લુપ્ત દિવ્ય સર પેલું;
 અને અન્ધાર આ રેલ્યું. ૪
 ભમું અન્ધકારવનમાં હવે,
 ગગનસુન્દરી ન કે મેળવે.
 ધર અન્ધકાર હૃદય ઊંઘે,
 અલૌકિક દુઃખ હું ખૂડ્યો.
 જગતની અસહ્ય દુખગ્રાણે
 હૃદય મુજ દાઝ્યું જે કાળે,
 કોધા ઉપચાર તહે રીઝી
 મોઠી તારા ! અમી સીંચી.

અહા 'પરી ખોલી ચંદા'—એ ચાલ.

હવે અન્ધકાર જે વ્યાપ્યો
જશે ક્ષણવાર તે કાપ્યો,
ઉષા હસતી જહિં જગશે;-
હૃદય-અન્ધકાર થણુ લાગશે.

૭

થઈ ક્ષણવારમાં આછી
ઊંડી જશે ઉષા પાછી
સૂકું રેતીરાન નલ થાશે;-
હૃદયવેરાન બળી જશે.

૮

પછી સાન્ધ્ય-વ્યોમજળથી ફરી
નિકળશે હસંતી ગગનસુન્દરી
મધુરી શુકતારા એ;-
ફરે આમ સુખદુઃખમાળા એ.

૯

વસન્તતિલકા.

છે માનવી જીવનની ઘટમાળ હેવી,
દુઃખપ્રધાન, સુખ અદ્યથાકી ભરેલી.
તો એ કટુત્વ હરતાં સુખખિન્દુયોગે
થાએ જ સહ્ય કંઈ જીવન મૃત્યુલોકે.
અંધારકેરી ઘનશામળી પાંખ એક,
તારાતણી ઝળકતી વળી અન્ય છેક;-
જે પાંખ એહ ધરતો સુજ આત્મપંખી
ઊડ્યો જશે અમર ભૂમિ સુદૂર ઝંખી.

૧૦

૧૧

પર્વતમંડળ અને મેઘમંડળ.

નભમંડળ ધુમ્મટઘેર રચ્યો,
ઘનરાજ અહિં રસભેર મચ્યો,
ગિરિનિર્ઝરમાં હસતો રમતો,
શિખરો પર મન્દગતિ લમતો.

૧

ગિરિરાજ અસંખ્ય અહિં લળિયા,
ઘનના અનુકૂળ સખા મળિયા;
ધરો ધુમ્મસનું પટ પર્વતને
ગુંગળાવી દિયે ધરો મોદ મને;
પછી પર્વતના ઉરનો ઉપરે
નવહુ કંઈ વર્ષણનૃત્ય કરે,
વળી ઝમર ઝમર ગાન ઝીણું
કરતો ઘનરાજ મધુરં ઘણું.

૨

૩

પટ ગાહું ગૂંથું તરવૃન્દતાણું
ધરિયું ગિરિયે હરિયાવરણું;
સહુ તે પટનાં પડમાં પડતો.
ઘન સર્વ રથળે જઈ ને અડતો.

ઝરણાં ઉજળાં જળ નીતરતાં,
કંઈ શ્વેત જ સંપ્રસમાં સરતાં,

ગિરિ એહુવો મૌહિતકમાળ વહે,
ધન તે રમતો કરમાંહિ ગ્રહે.

ગિરિરાજ અને ધનરાજ તણે
અહિં ખેલ અલૌકિક આજ બન્યો;
ગિરિવૃન્દ અહો ! ધનરાજ અહો !
મુજને તમ ખેલ વિશે જ ગ્રહો !

જગત્ના વિષનો ઉતાર.

કવિ.

જે ! જે ! પેલો પર્વતમાળ
ધરતી તરુજટાની જાળ !
હેનાં શિખર એ ગમ્ભીર
લેટીને ઊંભાં શાં ધીર !
મસ્તક એહુનાં જે પ્રૌઢ
ધનધુમ્મસપટે છે ગૂઢ,
ઉંચે લોક કાંઈ અગમ્ય
તહેમાં વાસ કરતાં રમ્ય.

અંદુલિત એહુ ગૂઢ પ્રદેશ—
કેરા લાવતો સંદેશ,
જે ! આ ઘોઘ જળનો આમ
હસતો ઊતરે અલિરામ;

પર્વતમંડળ અને મેઘમંડળ.

નલમંડળ ધુમ્મટઘેર રચ્યો,
ઘનરાજ અહિં રસભેર મચ્યો,
ગિરિનિર્ઝરમાં હસતો રમતો,
શિખરો પર મન્દગતિ લમતો.

ગિરિરાજ અસંખ્ય અહિં લળિયા,
ઘનના અનુકૂળ સખા મળિયા;
ઘરો ધુમ્મસનું પટ પર્વતને
ગુંગળાવી દિયે ઘરો મોદ મને;
પછી પર્વતના ઉરનો ઉપરે
નવલું કંઈ વર્ષણનૃત્ય કરે,
વળી ઝમર ઝમર ગાન ઝીણું
કરતો ઘનરાજ મધુરું ઘણું.

પટ ગાહું ગૂંથું તરુવૃન્દતાણું
ધરિયું ગિરિયે હરિયાવરાણું;
સહુ તે પટનાં પડમાં પડતો.
ઘન સર્વ રથજો જઈને અડતો.

ઝરણાં ભેજળાં જળ નીતરતાં,
કંઈ શ્વેત જ સર્પસમાં સરતાં,

ભોરવાટ ઊતરતાં, વર્ષા ઋતુમાં.

*ગરબી

આ અદ્ભુત ગિરિનો વ્યૂહ વૃષ્ટિમાં સ્નાન કરે,
 શિખરો નભમાં સંતાર્ધ ધ્રુમસપટ ગાદું ધરે.
 ગઢ રાજમાર્ગોનો મેઘઘટામાંહિં દુષ્ક્રો,
 નવ દીસે ઊઘો દિવ્યભૂમિમાં શું ઊભો !
 હેને તટથી જો ! એક જોડું જળધોધતણું
 ઊતરે શું જોડાજોડ ! દૈત્ય પ્રેમાળ ઘણું.
 હસતું નિરખતું નીચે ગન્યું ઉત્કણ કંઈ
 લેખવવા નિજ જળપૂર અટળ આશ્લેષ મહિં.
 ગિરિ-ઉરપર ધોધ અનેક ગીંજા ઊછળે જોરે,
 લઢતા મહિં મહિં તરફ જવા આગળ દોરે;
 સુખ વર્તમાનમાં ગૂંથ્યા હાસ દેનિલ કરતા,
 નવ ભૂતભાવિનો ભાર હૃદય ધ્રુણુભર ધરતા.
 બાલિશ એ ઝરણુસમૂહ થકી અગળો રહેતો,
 ગિરિ-ઉદર મહિં ગમ્ભીર ગતિ ધારી જોડતો,
 જળધોધ ખુણે જો ! ધીર રહ્યો શો સંતાર્ધ !
 તજવા નિજ ઉચ્ચસ્થાન અનિચ્છુ દૈત્ય કાંઈ;
 અજ્ઞાત નીચે જે ગર્વ ભાવિત્રમ ગૂંઠ પડ્યો,
 ત્યાં પડવાને અચકાય, અનિશ્ચયચક ચઢ્યો;

‘દનિલાસનો આરણી સાદો એ જોડું માંદિ’—એ વાક

ભેદી શિખર કેરું ઢંઢં
નાચતો વહે સ્વચ્છન્દ,
ઠહેતો ગાન ગાતો જાય
સૂતો જો ! જલાયય માંદ્ય;

પાછો ઊઠી આગળ જાય,
શૈલશિલાપરે અથડાય;
રચતો ત્યહાં કુવારો રમ્ય,
રમતાં ફેરફૂંદડી સદમ્ભ.

પેલું લીલું તૃણનું વૃન્દ,
ત્યહાં શો રેલિયો આનન્દ !
નાચતાં તૃણો ભરરંગ,
દહેરાવી લોલા સુતરકંગ.

ભૂલી ભૂતભાવિવિચાર,
ઊભો હું અહિં આ વાર
નિરખું નયનથી સસ્તમ્ભ,
હૃદયે ધારતો પ્રતિબિમ્બ.

પડિયા જગતકર્દમ માંહિ
જન યો ! આવી ક્ષણભર આંહિ
ચાખો અમૃતખિન્દુ એક,
જગવિષ જાય હિતરી છેક.

હોંસે પ્રતિળિમ્મળ એ મહારું,
 હૃદય જ્યહાં રેડ્યું અન્ધારું,
 અતૌકિક તે મહિં ખૂડયો
 ધોંડે અહંગાર કંઈ ઉડો.
 ન હોંઠાં કોમળે બને
 ળિમ્મળ પ્રતિળિમ્મળ પ્રચન્ને.
 ઘટા ઘેરી નિરખતાં આ
 હૃદય કારમા ધ્વનિ થાતા.
 ધ્વનિ થાતા વળી આંહિ
 સરોવરશ્યામ-ઉરમાંહિ.
 પડી સરમાંહિ ઘનઘાયા,
 ભાવ કારમા મહિં સમાયા.
 ળિહામણુ આ ઘનઘટાએ
 સરોવરના હૃદયમાંહિ,
 હૃદયમાં વળી રેડી મહારા
 ગભીરી ઘોર કંઈ ધારા.

પાણુ જો આતું આ સર કાઢ્ય
 કે'વું હસતું હૂંતું રસાળ ?
 રજનીસંગ રમતાં ચંદ,
 સરવર નાચતું સ્વચ્છન્દ.

- કંઈ મલિનદ્વેન ધરો અગ હસ્તિદન્તશું પીળું
 શોકે ભરિયું જડ હાસ કરંતો ગ.ભીરું. ૧૦
- નવ ગણકારી એ ધોધ ગભીરો જળઝરણાં
 નાચે કૂદે સ્વચ્છન્દ ધોળે સ્થળ જેહ ઘણાં. ૧૧
- તહેને નિરખતું ઊંલું ગિરિતટ તરુટોળું
 આશ્ચર્યભાવથી ભર્યું;—ભાવ હેનો ખોળું. ૧૨
- નિરખે એ તરુની ભણી ઝરણગણ ઝણઝણતો;
 ને ઊંચે મેઘસમૂહ નિરખતો એ પણ જો! ૧૩
- અહિં ગૂઢ ભેદ કંઈ મિશ્ર થયા ગિરિમંડળમાં;
 તે કોણ ઉઠેલી સકે અન્ધ અવનીતળમાં? ૧૪
- એ ગૂઢ ભેદ જો! ભણે પહોણે ગિરિકન્દરમાં
 ધૂધવતો ઘેરો પવન ગૂંથાયો તરુવરમાં! ૧૫

યેવતી.

ઘટા કાળી ઊંડી ઘનની
 ઊભી પેલી તટ ગગનની;
 માહંથી દોસે રુધિરરંગનું.
 નોંકળો આવ્યું શકલ ચંદનું.

અહા ! એ આ સરોવર આ,
રજનિચંદ્ર ઉતરી નત્તાં,

થયું ઘેરું મેઘશોકે;—

અવશ્યંભાવિ દેા રોકે ?

૧૨

અને રોકે હૃદય કેમ આ

ધ્વનિ કારમા ઊંડા જે થતા !—

અહા ! પણ ને ! પહોળે પેલી

ઉષા નિર્મળી આવોં નહેલી;

૧૩

થઈ સ્નાનશુદ્ધ મકલાતી,

ધરી આછોં સાડોં કંઈ રાતી.—

સરોવર આ ઊઠયું હસતું,

પિરોળું રંગ જળ લસતું.

૧૪

ગઈ ડૂળી ઘટા ઘનની,

ડૂળી ઘેરી છાય જળની,

અને આ ઊંડા હૃદયમાંહિ

ગઈ શ્યામ છાય સંતાઈ.

૧૫

ભોરધાટ.

બહુ વેળા હોંડું ગિરિમંડળ આ,

સહુ વેળા હોંઠાં રૂપ મહેં જુજવાં;

કહોં રમ્ય હશ્યા, કહોં ઘોર બન્યા,

કહોં શાન્ત સૂતા, કહોં શુષ્ક ઘણા.

મૂકયું નાચતું સર મધ્ય
પેલું નાવડું પછી સઘ,
માંહિં જોશો આપણુ જોય,
પ્રિય ! કંઈ સાંભરેછે તેહ ?

તહારા હૃદયમાં તે વેળ
ઢોતુકમિશ્ર ભય શું મચેલ !

ને જો ! પહોણે સરવરકણ

ચંદા ચઢી અમ્બુતરકૂળ

વાંકીચૂકો શી લહેરાય !

તટશું રંગ રમવા જાય;

તટને રજતચુમ્બાન મન્દ

કરોને નહાશો જતી રવચન્દ.

ને આ નાવડું સરો જાય,

ઝીણું ગાન જળ ત્યહાં ગાય;

ઝીણું નૃત્ય કર્યું તું નાવ !

ધરોને સરલ હર્ષ-રવભાવ.

તરતું નાવડું મકલાય,

તરતી ચાંદની જળમાંહ્ય,

ને પ્રિય ! આપણાં પણ ત્યહાંય

તરતાં હૃદય આદ્યાં જાય.

કદો શુષ્ક સૂનાં (શેખરો ઉપરે
રવિરાજ સુવર્ણનો વૃષ્ટિ કરે;
ગિરિમંડળ કાન્તિ અવહર્ય ધરે,
રમણીયપણું વિરલું ઊભરે.

કંઈ રૂપ દોઠાં બહુ એહ પરે
ન દોઠાં તદ્દપિ બહુ અ ય અરે !
નિરખું પણ એ કંઈ ભાવભળે,
વિષ્ણુ ગિમ્મ મને પ્રતિગિમ્મ પડે.

જનસૃષ્ટિ સુવે ઘનનિદ્ર બની,
ગિરિરાજ ! તહમે સઘળી રજની
રહી જાગૃત ચાંદની માંહિ વસે,
નભતારકશુ કરી વાત હસે.

સહુ પહેલો ઊઠે હસતી શો ઉષા !
રવિરાજનો લાડકવાર્યો સ્વસ;
મૃદુ રંગ ગુલાબી વડે ચીતરે
ગિરિરાજ તણાં સુખ પ્રેમભરે
પછી વંન્હિભર્યો રવિગોળ ફૂટે,
ઊંડો જ્યોતિનદી પ્રસરે જ બધે;
ગિરિરાજ ! તહમે કંઈ ભાવભર્યો
નિરખો સહુ એ વિરહી રચના.

અવલમ્બે વિના રહું જે લટકી,—
 લઈ શું લઇયે કરથી અડકી !—
 ગિરિશૃંગનો મધ્ય ખાંણા ઉપરે
 કંઈ અદ્ભુત ઇન્દ્રધનુષ્ય તરે !
 અતિ લબ્ય મહીધર એ ધનુને
 શું રમાડી રહે ઉરની ઉપરે !
 અહિં લબ્ય વિશે રમણીય શમે;
 રચના નિરખી મન તો વિરમે.
 ઘનધુમ્મસમાંહિં લપાઈ કદી
 ગિરિયૂથ ડૂબે ઊંડી મૌનનદી;
 ઝરણાંતણી અંગ વિભૂતિ ધરે,
 ગિરિરાજ તપસ્વીસમા શું ઠરે !
 કદી મેઘજળે ઊંડું સ્નાન કરે,
 ગિરિવૃન્દ અલૌકિક ધ્યાન ધરે,
 શિખરો ગિચ મેઘસમૂહ તરે,
 હૃદયે પછો ભાવનદી ઊભરે.
 તૃણભૂમિ અનેક લીલાવરણી
 હસતી નિરખી હસતો તરણિ;
 પશુવૃન્દનો તે કંઈ માળ ધરે
 ભરો જે વિવિધા વરણાર્થો ખરે.

વગી શૈલે પાછું ધુમસપટ ઢાંકયું મુખપરે
 વળી નીચે નાંખયું, રમત કંઈ હેવી બહુ કરે. ૨
 વહી આદ્યું ધીરે ધુમસદળ ધોળું દૂધસમું,
 ગિરિ સિન્ધુ વચ્ચે મહાભર નિરાલમ્બ તરતું,
 ઠર્યું અન્તે સિન્ધુપટ પર ઊંચે ઓમવચમાં,
 રચી લાંબી પહોળી ઘનદળતણી વ્યૂહરચના. ૩
 પછી સૂર્યે જાગી કનકપોંછી સ્પર્શી જરી જરી,
 અને વાંકીચૂંકી શિખરરચના ધમની કરી;
 અને શૈલે શૈલે મૃદુમૃદુ ગુલાબી મુખ કર્યા,
 અને પૂર્વે ઊંડે મુજ હૃદય એ રંગ મૃદુ લ્યાં. ૪

એક દિવ્ય બાલક.

" જો ! જો ! પેલાં ગિરિશિખરને વાહજે વીંટી લીધાં,
 ને જાગતાં રવિકિરણનો રંગ લે બન્દો કીધાં;
 શૈલાગ્રે આ તિમિરકુહરેથી ઊંઠેલું પ્રભાત
 ઊભું જોતું કુતુકનયને સૃષ્ટિને પ્રેમ સાથ;
 જોતું સિન્ધુ ધુધુ ધુધવતો ઓઢીને ધૂમવ્યૂહ,
 ને જોતું એ લસલસોં રહ્યો નાલિકેરીસમૂહ;
 શૈલપ્રાન્તે ધુમસદળ જે પોઢિયું આખોં રાત,
 તે આકાશે તરતું નિરજે આ ઊંલેલું પ્રભાત.

કદો ગાઢ ભયંકર ગર્જનથી
 ગગડે ઘન, વિદ્યુતતર્જનથી
 અમકાવો જ વંકીચૂંકી લોંટિયે,
 તિમિરે નભ શ્યામળું વીંટી લિયે; ૧૨
 અતિ ભવ્ય ભયંકર ખેલ વિશે
 ગિરિરાજ ! તહમે રમતા જ રસે.—
 અતિ અદ્ભુત હેવો અનેક છળિ
 હ્રદયે સુજ ભાવવડે જ લખી. ૧૩
 બુજવાં રૂપ આમ બધાં વિલસે;
 તદ્દપિ સહુમાં કંઈ એક વસે
 ઊંડું સત્ત્વ અગમ્ય સુભવ્ય ખરે,
 ગૂંથી જે સહુ રૂપ જ એક કરે. ૧૪

તરતું ધુમ્મસ.

હજી સૂર્યે શૃંગે કનકકષરેખા નથી કપી,
 અને જો આ શૈલે ધુમ્મસપટ નાંખી દોધું હશી,
 અને ઊંચી ડાકે નિરખો રહિયો જો ઉદ્ધિને,
 જગાડયો જેણે એ ઊંડું ઊંડું દઈ ગાન ચરણે.
 ન દીસે એ સિન્ધુ, ધુમ્મસદળમાંહિં રૂંખી ગયો,
 રહ્યો ગાજે ઘેરું, શ્રવણ કરતો તે ગિરિ રહ્યો.

વગી શૈલે પાછું ધુમસપટ ઢાંકયું મુખપરે
 વળો નીચે નાંખ્યું, રમત કંઈ હિવી બહુ કરે. ૨
 વહી આદ્યું ધીરે ધુમસદળ ઘોળું દૂધસમું,
 ગિરિ સિન્ધુ વચ્ચે મહાસર નિરાલમ્બ તરતું,
 ઠર્યું અન્તે સિન્ધુપટ પર ઊંચે ઓમવચમાં,
 રચી લાંબી ખેડાળી ઘનદળતણી બ્યૂહરચના. ૩
 પછી સૂર્યે જાગી કનકપોંછી સ્પર્શી જરી જરી,
 અને વાંકીચૂંકી શિખરરચના ધમની કરી;
 અને શૈલે શૈલે મૃદુમૃદુ શુભાળી મુખ કર્યા,
 અને પૂર્વે ઊંડો મુજ હૃદય એ રંગ મૃદુ ત્હાં. ૪

એક દિવ્ય ખાલક.

દાકા-તા જો ! જો ! પેલાં ગિરિશિખરને વાહજે વીંટી લીધાં,
 ને જાગતાં રવિકિરણનો રંગ લે બન્દો કીધાં;
 શૈલાગ્રે આ તિમિરકુહરેથી ઊઠેલું પ્રભાત
 ઊભું જોતું કુતુકનયને સૃષ્ટિને પ્રેમ સાથ;
 જોતું સિન્ધુ ધુધુ ધુધવતો આઠીને ધૂમબ્યૂહ,
 ને જોતું એ લસલસોં રહ્યો નાલિકેરીસમૂહ;
 શૈલપ્રાન્તે ધુમસદળ જે પોઢિયું આખોં રાત,
 તે આકાશે તરતું નિરજે આ ઊલેલું પ્રભાત.

ઉપજાતિ

પ્રભાત આ દિવ્ય જ બાળ ભાસે,
ઊભું ઊંચે પ્રેમ અને ઉદાસે;
ઉત્સાહની ઊર્મિ બધે પસારે,
તરફમાં ને ઘનવૃક્ષભારે.
ગમ્ભીર ભીનાં ઘનવૃન્દ્યોગે,
ને ભૂખરાં ધુમ્મસ થોકથોકે,
ગમ્ભીર કાંઈ મુખકાન્તિ ભાસે,
તથાપિ આ બાળ રમે સુહાસે.

ઈન્દ્ર ૧૦૪

આ મર્ત્યભૂમિ ભરો દુઃખભારે,
ને દિવ્ય બીજ રહ્યો પેલો પારે,
એ ભૂમિયુગ્મે કરતું નિવાસ,
છે હેવું એ બાળક દિવ્યહાસ.

ઉપજાતિ

આ ભૂમિમાં એ કરો ડોકિયાં ને !
નિહાળતું, ખેલતું, આવતાં ને !
લીલી ધરા ને વળ સિન્ધુસંગે
રમે હસંતું ક્ષણવાર રંગે.
શૈલપ્રદેશે છીંચું લંગરીને,
મૂકી છૂટું ધુમ્મસ તે ફરીને,
તરંતું મૂકી નભમાર્ગમાં તે,
ઊડી ગયું દિવ્ય જ બાળ અન્તે.

હા ! કરો રહું ચિરવાસ દિવ્ય આજની આય હું,
એ રહોટી મુજ આશ દોણ કરે પરિપૂર્ણ જો ! ૮

વહાય.

તલિવકા હા ! આવિયો દિવસ આખર આજ એ તો,
આ ચિત્તકેરી ચિરશાન્તિ હરીજ કેતો,
આલી હવે સખિ ! તજ મુજને વિદેશે,
શોકે ભર્યું હૃદય આ કયમ ભાર મહેશે ?
સન્ધ્યા સંભળી થઈ કુપ્ત મુપ્ત થાએ,
નેને રમે તદ્વચિ રંગ દેહા બધા એ,
આનન્દ દેતું મૃદુગાન વિરામ પામે,
તો એ ભમી શ્રવણમાં ધ્વનિઃસ્થ જામે;
ખીલી હમે કુસુમ તે કરમાંય જન્મદારે,
તો એ સુગન્ધ સતમાં કરી વાસ મહાદે;
હા ! તેમ આજ તુજ દર્શન કુપ્ત થાએ,
હારા શુભો સ્મરણમાં રમશે સદા જો
થાએ પ્રમાણ મુખરૂપ તુને સખી જો
નિદ્રા મોટી જ વસાએ મૃદુલોચને જો !
સ્વપ્નો અલૌકિક રમે ભરિયાં મધુરો
એ નીહરે રમી રહો મુખ દેઈ પૂરો.

મહારી ઊંડી હૃદયને મથતી વ્યથા જે
 ગમભીર શોકસરિતાપૂર માંહિ ગાજે,-
 હા ! તહેવી તુજ સુકુમાર હૃદે કદી એ
 માં ! રેલશે અસહ શોકતણી નદી એ.
 દેઈ વદાય સખિ ! આટલું યાચતો હું,-
 થાઉં વિલુપ્ત લવચિત્રપટ્ટેયોં ને હું,-
 કણે પડે ખખર એ તુજ કોઈ કાળે,
 જે આંસુડાં મધુર નેનથકી તું ઢાળે.

એક બાળકીના મરણ વિશે.

* ૬૨ી દિવ્ય લોકની કોકિલા બાળકી ! તું આંહિં
 આવી જીવન ઉપવન વિશે, ઝટ ઊડોં ગર્જક્યાંહિં? દિવ્ય
 ધનગિરિમાળ સુવર્ણની જેમાં તારો નિવાસ,
 ઊતરોં આવીં તું ત્યાં થકી મન્દમાગ્યેનોં પાસ. દિવ્ય. ૨
 નવ જાણ્યો મન્દબુદ્ધિ મહેં તારો અમૃતાધિકાર,
 તે થકોં શું તું રિસાઈને આલી ગર્જનિજ દ્વાર? દિવ્ય. ૩
 અથવા ઘડી ઘડી સાંભરી લૂમિ ઉજવલ તારી,
 કરવા નિરંતર ગાન ત્યાં આલી કોયલ મહારી? દિવ્ય. ૪
 લોક લવે-મુજ કોકિલા ! કુદ્ર પંખીડું હૂતું,
 શી હાનિ? શોક શો? એ જતાં; છો ને નિદ્રામાં સૂતું. દિવ્ય. ૫

પણ મુજ હૃદયમાં ઊંડી વશી ગાયાં તહે ગાન;
 જે શ્રવણે પહોં મહે પીધાં કાંઈ અમૃતનાં પાન; દિવ્ય. ૬
 એ ઉપકાર આ કોકિલા ! કેમ વીસરે આ વાર ?
 એહ સ્મરી નવ ઢાળું શું બીણાં આંસુ ખે ચાર ? દિવ્ય. ૭
 અમરભૂમિને આંગણે દિવ્ય ગાન ગવાય,
 મુર્છાને તે તુજ મુખપરે મીઠું સ્મિત દહેરાય; દિવ્ય. ૮
 તે સ્મિતપાન કરી કરી દિવ્યભૂમિ મહે ઝાંખા,-
 એ ઉપકાર આ બાળકી ! સ્મરણે રહોશ હું રાખો. દિવ્ય. ૯
 હાવો દિવ્ય મુજ કોકિલા જાતાં ઊંડો એકાએક
 કેમ નયનમાં ના સ્ફુરે અમૃતાશ્રુની રેખ ? દિવ્ય. ૧૦
 અંધારા આ હૃદયમાં ધ્વનિ દિવ્ય ગલીર
 ઉજ્જવલ તુજ ગાનના હું તો લાવે ધારીશ ધીર.
 દિવ્ય લોકની કોકિલા !

કુસુમમાળાની ભેટ.

તોટક.

ફૂલડાં ગૂંથતાં મુજને નિરખી,
 હમડે તું રહી હરખી હરખી;
 મુજ સંઘ રસે ફૂલગન્ધ ગ્રહી,
 અદકું દોધ સૌરભ પુષ્પમહિ.
 પ્રિય ! તે તુજ કણક સમર્પી રહું
 ફૂલમાળ, અને ગ્રહું તે કર હું;

તુજ કણ્ઠ અને મુજ હસ્ત વિશે
 પડો માળ મુને શો હસંતી દોસે !
 ગૂંથો માળ અનુપમ દિવ્ય ફૂલે
 મુજને તુજને દઢ બાંધો બેળે,
 મૃદુ બન્ધન એહ સુગન્ધભર્યું
 ચિરકાળ રહે સ્થિર ઠામ ઠર્યું.

ઉપહારનો સ્વીકાર.

તા. ૮૬.

ચિરકાળવિયોગતપી ભૂમિને
 નવલો ધન પ્રેમભોનો ચૂમોને
 ઉપજાવો રહે મૃદુ ગન્ધ સ્હરો,
 ઊંછળે તહિં તો સુખનો ઊભરો;
 રસ એહ સુગન્ધતણો ધરતું
 મોંકું પાઠવતી પ્રિય ! અત્તર તું,
 હમડે મુજ તે સુખગન્ધ પૂરે,
 અહિં એકલકું રહ્યું જેહ ઝુરે.
 પ્રતિગન્ધ હું શો અરપું તુજને,—
 તુજને ઘટતો ઘટતો મુજને ?
 મુજ પ્રેમસુગન્ધનું અત્તર હું
 અરપી તુજને સુખમત્ત રહું.

નવા વર્ષને દિવસે.

તોટક

મૂંઝાયું જીવનક્ષેત્ર વિશે તરતું,
 ચઢી હર્ષ થકી સખિ ! જે પર તું,
 દૃઢ પ્રેમનું નાવડું આપણું એ,
 કંઈ દિવ્ય સુવર્ણ થકી બન્યું જે.
 ભોગતું નવું વર્ષ જ આજ રેડું
 કરતું દૃઢ નાવડું એ અધિકું,
 કંઈ કીલક આજ નવીન ઘણો
 જડી દિવ્ય અમૂલ્ય સુવર્ણતણો.
 ક્ષણવાર સખી ! રહિયે નિરખી
 દોષ પાછળ જીવન-ઠોણ મૂકી;
 કંઈ દૂર પડ્યા ખડકો જ હોસે,
 કંઈ જીવનનું જળ રમ્ય હસે.
 ખડકે ખડકે શું બચાવી લીધું
 ધરો કૌશલ તહે સખિ ! નાવ મોંઢું !
 ચૂંચ્યું ચાંદનિયે જળ જ્યાંહિં હસે,
 નચવ્યું તહિં નાવડું તહે શું રસે !
 તટકણ્ઠકના વણ કાંઈ પડ્યા,
 જળમાં થકો મૌઝિતક કાંઈ જડ્યાં;—
 સખિ ! આપણુ બે સ્થિરભાવ ધરી
 ચલવ્યું દૃઢનાવડું આજ લગી.

તુજ કણ્ઠ અને મુજ હસ્ત વિશે
 પડો માળ મુને શો હસંતી દોસે !
 ગૂંથો માળ અનુપમ દિવ્ય ફૂલે
 મુજને તુજને દઢ બાંધો બળે,
 મૃદુ બન્ધન એહ સુગન્ધભર્યું
 ચિરકાળ રહે સ્થિર ઠામ ઠર્યું.

ઉપહારનો સ્વીકાર.

૧૦૮૩.

ચિરકાળવિયોગતપી ભૂમિને
 નવલો ઘન પ્રેમભોનો ચૂમોને
 ઉપજાવો રહે મૃદુ ગન્ધ સ્હરો,
 ઊંછળે તહિં તો સુખનો ઊભરો;
 રસ એહ સુગન્ધતણે ધરતું
 મોહું પાઠવતી પ્રિય ! અત્તર તું,
 હમડે મુજ તે સુખગન્ધ પૂરે,
 અહિં એકલડું રહ્યું જોહ ઝુરે.
 પ્રતિગન્ધ હું શો અરપું તુજને,—
 તુજને ઘટતો ઘટતો મુજને ?
 મુજ પ્રેમસુગન્ધનું અત્તર હું
 અરખી તુજને સુખમત્ત રહું.

નવા વર્ષને દિવસે.

મૂંચું જીવનસ્રોત વિશે તરતું,
 ચઢી હર્ષ થકી સખિ ! જે પર તું,
 દૃઢ પ્રેમતું નાવડું આપણું એ,
 કંઈ દિવ્ય સુવર્ણ થકી બન્યું જે.
 ભોગતું નવું વર્ષ જ આજ રેડું
 કરતું દૃઢ નાવડું એ અધિકું,
 કંઈ કીલક આજ નવીન ઘણું
 જડી દિવ્ય અમૂલ્ય સુવર્ણતણું.
 ક્ષણવાર સખી ! રહિયે નિરખી
 દીધું પાછળ જીવન-ઠેણ મૂંકી;
 કંઈ દૂર પડ્યા ખડકો જ હોસે,
 કંઈ જીવનનું જળ રમ્ય હસે.
 ખડકે ખડકે શું બચાવી લીધું
 ધરો કૌશલ તહે સખિ ! નાવ મોંઢું !
 ચૂમ્યું ચાંદનિયે જળ જ્યાંહિં હસે,
 નચવ્યું તહિં નાવડું તકે શું રસે !
 તટકણ્ટકના પ્રણ કાંઈ પડ્યા,
 જળમાં થકો મૌજિતક કાંઈ જડ્યાં;—
 સખિ ! આપણુ બે સ્થિરભાવ ધરી
 ચલવ્યું દૃઢનાવડું આજ લગી.

પ્રિય ! આદ્ય પ્રયાણ હવે કરિયે,
 કંઈ આગળ સ્નાત વિશે સરિયે;
 નિરખે ઉપકણ્ઠ શું દૂર રેડા,
 ચિરકાળ હસંત જ બેહ પડ્યા ?
 ચલવી સખિ ! નાવડું ત્યાંહિં જશું;
 નડશે નવ મારગ વિદ્ય કશું;
 નડશે કદો તો તુજ કૌશલથી
 પ્રિય ! નાવ બચાવીશું જો ! જલદી.
 અનુકૂલ સમીરણ શાન્ત વહો,
 નલ નિર્મળ હાસ કરંત રહો;
 રહો એમ જ નાવનો ઉપર તું
 મૂક્ય જીવનસ્નાત વિશે સરતું.

પુષ્પનો ઉપહાર.

* મરબી. સૂન્યાં ફૂલડાં મધુરાં રે મધુર લલનાકાળે,
 નવ પુષ્પને એ તો રે સુન્દરીને એ ધાળે.
 તો મધુરી એા લલના રે ! લિયે આ સ્વીકારી
 ગુચ્છ ભરિયો સુગન્ધિ રે તુજશીં કળિયે ભારી. ૨
 મુજ હૃદયસુગન્ધે રે હુસુમગન્ધ એહ ભર્યો,
 આણુમોક્ષા એ ગુચ્છે રે ભક્તિરંગ દિવ્ય પૂર્યો. ૩

* શીખ શાશ્વત દેહે રે કે વહુલ રૂપો ઠંગે—એ ચાલ.

તો તું લે ને સ્વૌકારી રે સમખ્યો તવ ચરણે,
 નવ તરછોડ્ય બહાલી રે પડ્યો એ તુજ શરણે.
 તુજ હૃદયસુગન્ધશું રે મુજ સુગન્ધ મિશ્ર કરી,
 એકતાનતા વ્યાપો રે રહો મુખ દિવ્ય કરી.

બીજે ફૂલડાં સુકાઈ રે, સુગન્ધ ઊડી બીજે,
 ભાસે એ તો બ્રાન્તિ રે, સુગન્ધ ન કદી નહાસે.
 દીસે લુપ્ત થયેલો રે તદ્દપિ એ જીવંત વસે,
 દિવ્ય ધામ અનન્તે રે, મુજને ન એહ દીસે.
 એ પ્રેમ જ મહારો રે કદી લુપ્ત ને ભાસે,
 નવ ડૂબ્યો તું ગણતી રે ઉપરના આભાસે;
 એહ પ્રેમસુગન્ધ જ રે અનન્તપણે ડૂબ્યો,
 ચિરકાળ હસંત જ રે દિવ્યધામમાં ઊભો.

નવીન રજની.

મરખી * ઊઠ્યો ઘનનો ઘેરો આજ નહાને દમતો રે,
 અને રજની શૃંગારસાજ સજી મનગમતો રે
 કે'વી રંમતી ધરી આનન્દ અંગે અંગે રે !
 ગૂંથી કેશવિશે અર્ધચંદ્ર હસતી ઉમંગે રે.
 થઈ જ્ઞાનશુદ્ધ મેઘરજથી કે'વી સોહે રે !
 કાંઈ શૃંગાર સુન્દર સજતી મનકું મોહે રે;

‘અમદાવાદ નામે આજ શહેર છે સાડુ’રે’— ચાલ.

આછી તારાટપકી વેરી ચમકચમકતી રે
 હોવો ભૂરો સાળુ રુપેરી ખેરી લટકથી રે. ૪
 આજ રજની ! અધિક રમણીય સુજને તું લાગે રે,
 હાવી દીઠી નહિં કમનીય કદી મહેં આગે રે. ૫
 દીર્ઘ વિરહ પછી કો જેમ યુવતી આવે રે,
 ઉછળાવતી અદક્ષ પ્રેમ પ્રિયમન ભાવે રે; ૬
 હોવી રમણીયતર નો આજે રજની ! તું દીપે રે,
 સાદી સુન્દરતામાં વિરાજે સ્વર્ગસમીપે રે. ૭
 મન્દ મધુર અનિલ-ઉચ્છવાસ રજનિમુખકેરો રે
 રેલો આનન્દરસ ચોપાસ કાંઈ અનેરો રે. ૮
 કૃત્ય નિમિરસહોદર ઘોર જગસુખ હણતાં રે
 તુજ આગે તજ નિજનોર ઉજ્જવલ બનતાં રે. ૯
 કૂર સાવજ સરિખા શોર કરતા ભાવો રે,
 સુજ હૃદયવિશે ક્ષોભ ઘોર જેણે મચાવ્યો રે, ૧૦
 તેહ સર્વે તુજ એક હાસે, રજનિ ! એ રૂપાળી રે,
 થયા લુપ્ત હવે નો ! ભાસે, અહો દિવ્ય બાળી રે ! ૧૧

અલૌકિક રજની.

ગંગામી. શી સૂતોં શાન્ત નો ! આજ અલૌકિક આ રજની !
 ઉર-ક્ષોભ હરે ગ્રહસા જ અલૌકિક આ રજની.

રજનિશ્રવણમાં મન્દસમીરણ વાત કરે કંઈ છાની રે
રસભર આવી, તે નિરખી રહી ચંદ્રા છાનીમાની.

અતૌકિક આ રજની ! ૧

ગૂઢ વાત એ રજનિહૃદયમાં ફેરી રાખી ઊડી રે,
મુજ હૃદયે પણ ધ્વનિ તહેના કંઈ થાતા જતા ખૂડી.

અતૌકિક આ રજની ! ૨

મન્દ હસંતુ પડયું સરવરજળ તહેમાં ખૂરી આજે રે
ગૂઢ વાત એ પ્રેમભરે કંઈ રમ્ય ગભીરી ગાજે

અતૌકિક આ રજની. ૩

એહુ ગૂઢ કંઈ વાર્તા કળવા જો ! આ તારકવૃન્દ રે
સરવરહૃદયે ઊડું ખેટું લેહી તિમિર અનન્ત.

અતૌકિક આ રજની ! ૪

તટતરુમાંહિ લપાઈ અનિલ કંઈ કલરવ કરતો ધીર રે
તારકજડિતસરોવરહૃદયે પ્રેરે ધ્વનિ ગમ્ભીર,

અતૌકિક આ રજની ! ૫

ઓ રજની ! તુજ હૃદયવિશે મુજ હૃદય તણો લય થાજે રે;
આ સરવરજળમાં તારકળની જીવન મુજ સહુ જાજે,

અતૌકિક ઓ રજની ! ૬

દિવ્યગાયકગણ.

*૬૨૧. રમાણીય આજ પ્રભાત આ સિન્ધુતટ શું સુકાય !

નિરખતાં વાંત જો ! શો ઊંડો દિવ્ય રોમાન્ચ થાય !

રમાણીય૦ ૧

ગમ્ભીર આનન્દગાનમાં ડોલે સિન્ધુ અનન્ત,
તહેને નિરખતો ભાવથી પેલો રૂપેરી ચંદ.

રમાણીય૦ ૨

ચન્દ્રભિમ્બથી નીકળ્યો ધોધ રજતનો કાંઈ
પ્રતિભિમ્બચન્દ્રશું જઈ મળ્યો ઊંડા સિન્ધુની માંહિ;

રમાણીય૦ ૩

પ્રતિભિમ્બચન્દ્રથી ઊછળ્યો પૂર્ણજ્યોતિપ્રવાહ
એ ધોધમાં ભળીને ગયો નભચન્દ્રની માંહ;

રમાણીય૦ ૪

ધૂમકેતુ કેા અપૂર્વ શું લૂલીને નિજ પંથ
આ સૂર્યમાળામાં પેશિયો ચાલી ગગન અનન્ત;

ને આ ઉદ્ધિમાં યોગતો તેજોમય પુચ્છભાર,
હિવી ઉભયચન્દ્રજ્યોતિની દીસે ઘટના આ ઠાર.

રમાણીય૦ ૬

આમ ઉભય “જ્યોતે જ્યોતથી સ્તમ્ભા પ્રગટયો” અનુપ;
હેમાં ઊંડો રસભેદ છે, ઊંડું પ્રેમસ્વરૂપ;

રમાણીય૦ ૭

સિન્ધુમન્દિરે વશી હશે ચંદા, તે નિજરૂપ
દેખોં જ્યોમચન્દ્રાહ્લયમાં ઉભર્યો પ્રેમનો કૃપ;
રમણીય૦

સિન્ધુસ્થ ચંદાના આત્મશું બનવા એકાકાર
રેડયું બહેણ અન્તરાત્મનું ચન્દ્રે નભથી જે વાર,
રમણીય૦

જલથકોં ચંદાએ તે ક્ષણે દેખને પ્રતિબંધેણ
અન્તરાત્મ ઉભરાવિયો;—એજ તાત્ત્વિક પ્રેમ.
રમણીય૦

આ પ્રેમતન્ત્ર નિહાળતા કાંઈ વિસ્મયભરિયા
ગિરિવર જે અર્ધચક્રમાં સ્તબ્ધ બનીને ઠરિયા.
રમણીય૦

નતલિકા ગાઠાં અરણ્યતરુ એ ગિરિબૃહ પીઠે
સૂતાં જ સ્વપ્ન રમણીય વિશે અતીશે,
તહેને જગાર્ડોં મૃદુ ગાન સમીર ગાતો
પ્રાચી થકી ઊતરોં સિન્ધુ વિશે જ નહાતો.
તહેને કુતૂહલ થકી નિરખી રહેલી
લાબે શુભાળોં ધરોં ગાલ ઉપા શોં પેલી
ઊચી થઈ ચરણ-અંશુલિયે જ ઊભી,
તે ચન્દ્રને નિરખોં લાજ વિશે જ રૂખી.
આ દિવ્યમંડળોં નિહાળોં નિહાળોં હું તો
ઊંચે ઊંડી ગગનમાં જઈ કાંઈ ઊભો;

દિવ્યગાયકગણ.

૧૨૧. રમણીય આજ પ્રભાત આ સિન્ધુતટ શું સુકાય !

નિરખતાં વાંત જો ! શો ઊંડો દિવ્ય રોમાન્ચ થાય !

રમણીય૦

૧

ગમ્ભીર આનન્દગાનમાં ડોલે સિન્ધુ અનન્ત,
તહેને નિરખતો ભાવથી પેલો રૂપેરી ચંદ.

રમણીય૦

૨

ચન્દ્રગિમ્ખથી નીકળ્યો ધોધ રજતનો કાંઈ
પ્રતિગિમ્ખચન્દ્રશું જઈ મળ્યો ઊંડા સિન્ધુની માંહિ;

રમણીય૦

૩

પ્રતિગિમ્ખચન્દ્રથી ઊછળ્યો પૂર્ણજ્યોતિપ્રવાહ
એ ધોધમાં ભળીને ગયો નભચન્દ્રની માંહિ;

રમણીય૦

૪

ધૂમકેતુ કે અપૂર્વ શું લૂલીને નિજ પંથ
આ સૂર્યમાળામાં પેશિયો ચાલી ગગન અનન્ત;
ને આ ઉદ્ધિમાં ઝાળતો તેજોમય પુન્ધ્રભાર,
હુવી ઉભયચન્દ્રજ્યોતિની દીસે ઘટના આ ઠાર.

રમણીય૦

૬

આમ ઉભય “જ્યોતે જ્યોતથી સ્તમ્ભ પ્રગટ્યો” અનુપ;
હેમાં ઊંડો રસલેદ છે, ઊંડું પ્રેમસ્વરૂપ;

રમણીય૦

૭

‘ પદો રે પોપટ રાજ રામના સતી સીતા પદાવે ’—એ ચાલ

સિન્ધુમન્દિરે વશી હસે ચંદા, તે નિજરૂપ
દેખી ઓમચન્દ્રહૃદયમાં ઉભર્યો પ્રેમનો ક્રૂપ;
રમણીય૦

સિન્ધુસ્થ ચંદાના આત્મશું બનવા એકાકાર
રેડયું બહેણ અન્તરાત્મનું ચન્દ્રેનલથી જે વાર,
રમણીય૦

જલધર્મો ચંદાએ તે ક્ષણે દેખને પ્રતિબહેણ
અન્તરાત્મ ઉભરાવિયો;—એજ તારિવક્ર પ્રેમ.
રમણીય૦

આ પ્રેમતન્ત્ર નિહાળતા કાંઈ વિસ્મયભરિયા
ગિરિવર ને અર્ધચક્રમાં સ્તબ્ધ બનીને ઠરિયા.
રમણીય૦

સન્તતિકકા ગાઠાં અરણ્યતરુ એ ગિરિવૃહ પીઠે

સૂતાં જ સ્વપ્ન રમણીય વિશે અતીશે,
તહેને જગાડી મૃદુ ગાન સ્મીર ગાતો
પ્રાચી થકી ભેતરી સિન્ધુ વિશે જ નહાતો.
તહેને કુતૂહલ થકી નિરખી રહેલી
લાજે શુભાળી ધરી ગાલ ઉપા શી પેલી
ભાચી થઈ ચરણ-અંશુલિયે જ ભભી,
ને ચન્દ્રને નિરખી લાજ વિશે જ ડૂબી.
આ દિવ્યમંડળો નિહાળો નિહાળો હું તો
ભાચે ભેડી ગગનમાં જઈ કાંઈ ભભો;

ને ત્યાં અપૂર્વ સહસા સુષિયું મધુરું
સંગીતગર્જન ગભીર વળી જ પૂરું.

૧૪

*ગરબી “ આવો બધાં દિવ્યબાળ ! અમરભૂમિ-આંગણે આવો.

ગાઓ સંગીત રસાળ ભવ્યને મધુરું ગાઓ.

આવો.

૧૫

માખી પ્રકૃતિદેવીનાં બાળ સહુ આપણુ મળિયાં આજ
પરમ પુરુષના રૂપની ડાંઘી ઝાંખી કરવા કાજ
દિવ્ય ઝાંખી જ્યોતિ અનુપની.

૧૬

સિન્ધુ—

ઉપલતિ-વસન્ત-
તિલકા.

‘તારાગણોને મુજ યાગમાંહિં
પરોવીં અંધાર વિશેજ ડાંઘી,
ગાજું કરીઃતૃત્ય પ્રચલ્લગાને,—

સેવું હું તો પરમ પૂરુષ એ વિધાને.
આકાશમાં કંજ્જલશ્યામ મેઘ.

૧૭

ચીરી કુદે વિદ્યુત જ્યાં અનેક,
તે વેળ જૂઝું ધનવીજમંગે,—

સેવું હું તો પરમ પૂરુષ એ પ્રમંગે.

૧૮

ને શાન્ત સન્ધ્યા હૃદયે સુવાડી,
અને દિવાને હસતી જગાડી,

મીઠું ધોરું ગાન જ ગર્જું જહારે,

સેવું રસે પરમ પૂરુષને હું ત્યારે.

૧૯

ને ચન્દ્રિકા સાથ ઊંડી નિશીથે

અનન્ત વેરી સ્મિત પૂર્ણ પ્રીતે,

‘લોચનમનનો રે કે જગંઠ લોચનમનનો’—એ ચાલ.

તરફ ગ શૃંગારું સુદીપદાને,—

સેવું હું તો પરમ પૂરુષ એ વિધાને.

સાખી સેવું પરમ પુરુષને, અનુભવું અવિરત પ્રેમ,
તોય હજી નવ થઈ મુને ઝાંખી એહની ક્ષણભર કેમ
દિવ્ય ઝાંખી જ્યોતિ ગહનની.

અન્દ—

‘અણુગણુતારાગણુભર્યું ધૂમું ગગન અનન્ત,
ને મુજ કુમ્ભથી રેડીને રસું આનન્દરસથી દિગન્ત,
અમી ઝરતા આનન્દે;

મર્ત્યલોકના કલહ ને દ્વેષ મોહ અંધાર
ફેડી નાંખી ક્ષણમહિં રેલું શાન્તિતણી ધીરો ધાર,
શાન્તિની દિવ્ય સરિતની;

અમીદીપ લઈ કર વિશે કરું નૃત્ય અવિરામ;—

સેવું પરમ પુરુષને પૂર્ણ પ્રેમથકી હું આમ.

અમર એ આદિપુરુષને.

એહ પુરુષનું પ્રેરિયું અમી મુજ રગ રગ આજ

વેગે કંઈ ઉછળી રહું હેની ઝાંખી થવાને કાજ,

ભવ્ય ઝાંખી જ્યોતિ અતુલની.

ઉપા—

*ગઝલ. “સનાતન યૌવને રાતી હસું આનન્દ હું દહાતી;—

*સાખી. આનન્દકુસુમ વીણતી દિવ્ય ઉપવનની માંહિં,

ને કુસુમો એ વેરતી મર્ત્યલોકમાં કાંઈ;

• ‘બુલબુલ’ ની ચાલની ગઝલ-સાખીઓ.

ગઝલ. : રૂમ વેરી મનુજલોકે સુખસુગન્ધો ભરું થોકે;
કૃતિ એ ઉદારને યોગે મધુર ગાન હું રહું ગાતી;
સનાતન૦

૨૬

સાખી. મુજ પ્રિય રવિના ઉરમહિં દિનભર રહું લપાળું,
સન્ધ્યારૂપ ધરી શરી સહુ ઉદધિની માંહિં;

ગઝલ. સૂતી રવિનાથની સંગે છોડું વહેલી કંઈ ઉમંગે,
ગગનનું આંગણું રંગે પૂરું હું કાંઈ મકલાતી;
સનાતન૦

૨૭

સાખી. મૂળ સેવું પરમ પુરુષ જે નિશદિન હું આ પેર,
ગરખીની. કરવા ઝાંખી તેતણી આવી આજ હું તો રસભેર,
ઝાંખી એ જ્યોતિ મધુરની.

૨૮

(સિન્ધુ—ચન્દ્ર—ઉપા—ત્રણે)—

પ્રકૃતિ માતનાં બાળ એ । આવો સત્વર આજ,
ટાળે મળીને ભાવથી ગાન અનુપમ ગાવા કાળ,
સ્તુતિગાન પરમ પુરુષનાં.

૨૯

ધૂમકેતુ ! બ્રહ્માણ્ડમાં ભમતા થોભો આજ;
તોરાગણુ એ ચમકતા ! અને ઝગમગતા રવિરાજ !
સ્તુતિગાન ઘેરું મચાવો.

આવો બધાં દિવ્ય બાળ ।”

૩૦

ઉપ-કવચા. બધાંય એ દિવ્યજનો મળીને
અપૂર્વ સંગીત જ મેળવીને
મહાન ગીતધ્વનિ જે મચાવે
અખણડ બ્રહ્માણ્ડ જ તે ગળાવે.

સુરો મધુરા મહિં લવ્ય પૂરા
 લખે, અને જો ! ધ્વનિ થાય હાંડ !
 અસંખ્ય આ ગાયકવૃન્દમાંહિ
 સુયોગ તૂટે સુરનો ન કાંઈ.

(સિન્ધુ-ચન્દ્ર-ઉષા-તથા રવિ-તારાગણ-ધ્રુમકેતુ

અદૃશ્ય રહ્યાના અવાજ;—અર્થાં સાથે).

•મરખી. “દિવ્યગણોનાં ગાન હોંડાં આકાશે ગાજે;
 ગાજે સનાતન તાન, સુણે મર્ત્ય દો ધન્ય આજે.
 દિવ્યગણોનાં ગાન૦

સાખી. અનન્ત દૃષ્ટો વહોં ગયા ગાતાં હમને આગ;
 મર્ત્યલોકવાસીતણી દીદી ધ્રુમતી દશા અવિરામ,
 દશા કીચી નીચી ધ્રુમતી.

દિવ્યગણોનાં૦

આશા, લય, વર્ણો હવે ને શોક, ગાદ પરિતાપ,
 એ ભાવનણા ચક્રમાં ધ્રુમતા મર્ત્ય દોદા છે અમાપ,
 ભાવના સગળ વમળમાં.

દિવ્યગણોનાં૦

૩૫

ઉપન્યા, લય પામ્યા, અને પ્રગટયા ગયા સુગ્રાહ
 અસંખ્ય ગોળા સૃષ્ટિના;—તોય ગાન ન વિરમ્યું કાંઈ,
 સનાતન ગાન હમારું.

દિવ્યગણોનાં૦

• ‘લોચનમનનો દે કે જગદો લોચનમનનો’—એ ચાલ.

કાળચક્ર ધૂમતું પ્રેરે મદભર અવિરત જોડ,
મ્હોટી શળો મારતું દોસે હમને શિશુસમ તેહ
સનાતન ગાયકગણુને.

દિવ્યગણોનાં ૦

૩૭
૫

દેવી અનન્તતાતણો પદ્મવ સાહી વિશાળ
નૃત્ય કરતાં રસથડી હમે રહિયે બધાં દિવ્ય બાળ
સનાતન ગાનો ગજવતાં.

દિવ્યગણોનાં ૦

૩૮
૬

પણુ જે પ્રેરે ગાન એ પરમ પુરુષ મહાન,
હેની પદરજ આગળે હમે સર્વ ખરે આણુમાન;
અકળ એ આદિ પુરુષ છે.

૩૯
૭

પ્રકૃતિમાત દોધું વચન એ-ઝાંખી કરાવા કાજ;
માટે મળિયાં આપણે, વર્ણો ધન્ય કો મનુજને આજ
જયોતિ ઝળહળ એ દાખવવા.

૪૦
૮

અનુષ્ટુપ વિરમ્યું ભવ્ય સંગીત;-ધીમે ધીમે ઢળી જતો
ઝણઝણે ધ્વનિ હેનો જો ! મૂર્છામાં પોંગળી જતો. ૪૧
ઊડી ઓમગુહામાંહિ પડધા મધુરો પડી
ગમ્ભીરતા વળી ધારે દિવ્ય એ ગાનની ઝડી. ૪૨

ઉપજાતિ અને અને પછી ઓમનો પેલી પાર
ઉપ-દવળા. અપૂર્વગીતધ્વનિના પુકાર

ગાજી રહ્યા ગમ્ભીર ને મધુરો,
અવહર્ય જેના સ્વર ઉચ્ચ પૂરા.

અસંખ્ય લેળા જળધોધ આવે
 અને મહા ગાન હુશી મચાવે;
 બ્રહ્માણ્ડના સર્વ સમીર લેળા
 મળી ગળવે રવ એકલેળા; ૪૪

અનન્ત સિન્ધુ મળી ધૂમ્રો ગાળે;
 સુમન્દ્રધોષે ધન સર્વ વાળે;—
 બધાં લેળે આમ મહાન ગાન,
 ન તોય એ આ ધ્વનિની સમાન. ૪૫

સહસ્રા. પ્રકૃતિબાળના ગાનથી શતગુણ આ ગર્જત
 ઓમપારથી બિપન્યો ધ્વનિ રેડ્યો જ દિગન્ત. ૪૬
 તદ્દપિ મધુરતા અવનવી હેમાં વસે અપાર;—
 જો ! આ સહસ્રા શો થયો અપૂર્વ સાક્ષાત્કાર ! ૪૭

નસન્તલિલકા. જો ! ઓમગોળ સહસ્રા ચળકત ભૂરો
 ફાટ્યો વિશાળ જ, અને મહિથી મધુરો
 તેજઃપ્રવાહ વહિયો લહરી જ લેતો,—
 મીઠી નદી અમીતાણી નિકળી જ એ તો;
 જેવી જ્મનોરમ રમે કદો સિન્ધુપૂરે
 જ્યોત્સ્ના અપૂર્વ લસતી કંઈ રંગ ભૂરે,
 હિવી વહી સરિત આ અમીની અમોલી,
 જેના તરફગ કંઈ મન્દ રહ્યાં ઓલી.

ને આ અઢૌકિક સુવર્ણની નાવપંક્તિ
 જાતી સરી સરિતમાં કંઈ વેગવંતી;
 પ્રત્યેક નાવ મહિ દિવ્ય સ્વરૂપ ધારી
 ખેડાં હસે અમર,—કેા નર, કેાઈ નારી;—૫૦

ઉત્કૃષ્ટ સાધુજન માનવભૂમિમાંહિ
 ચાલી ગયા ચરિતસૌરભ વેરો કાંઈ,
 ઉદ્ધારતા મનુજ પામરને સુખોધે;
 ને જે મહુર્ષિજન તત્ત્વ અનાદિ સોધે; ૫૧

ને માનવીહૃદયને કંઈ ઠારનારા
 સંદેશ દિવ્ય વહતી કલગાનધારા
 રેડી સૂકા ભવરણે કુસુમો ખોલાવ્યાં,
 હેવા અનેક કવિકોકિલ ધન્ય આવ્યા; ૫૨

ને મર્ત્યજીવનનો ગુપ્ત વિનમ્ર વીથી
 જેણે ઉદ્ધાર ગુણથી ઝળકાવો દીધી,
 હેવાં અનેક કંઈ રતન અમોલ રંક
 પામ્યાં ઊંચું પદ મહાન જ સાધુ સંગ; — ૫૩

હેવાં ખધાં સુજન દિવ્યગણે ગણતાં
 તેજસ્વિ નાવ ચઢી આમ સહીસ જાતાં;
 ને એહ દિવ્યગણમાં પ્રિયપૂજ્ય દીઠાં,
 દીઠાં વળી પ્રિયજનો કંઈ પ્રેમમીઠાં.

મોતિ. જો ! સહસ્રા આ ફાટયું અપૂર્વને લબ્ધ શાન્ત તેજતણું,
તદ્દપિ નયન અંખવતું પ્રહ્લાણે જવલંત, જેહ દૂર ઘણું. ૫૫

૭૫—નતિ અને મહિંથી કંઈ ભાનુ કોટિ

વસન્તતિલકા. અંખાવી દેતો જ પ્રચણે જ્યોતિ

તથાપિ હાંડી કંઈ શાન્તિ ધારી,

જો ! આમ આ ગુણહૃયો શું અગાધ ભારી ! ૫૬

એ જ્યોતિના પૂર અગાધ માંહિ

અનન્ત પ્રહ્લાણે હૂંખ્યાં જ કાંઈ;

હૂંખ્યા બધા દિવ્ય ગણો તરંત,

હૂંખી વળી અમૃતણી નહીં વેગવંત. ૫૭

પ્રચણે એ જ્યોતિ અખંડ બહેતો

વિશાળ આ વિશ્વ વિલોપી દેતો;

ના જ્યોતિથી ભિન્ન હોંસે જ કાંઈ,—

આ પેર જો ! પ્રકૃતિ હૂંખી પુરુષ માંહિ. ૫૮

વાટચ જોતી.

વસન્તતિલકા. સૂતો સૂરિ જલધિમાંહિ લપાઈ રાતો,

ને શૈલની મુખછાનિ પલટાઈ આતો;

હાંચે અસંખ્ય વનરાજિ વિરાળે રૂહેતી

આછું લીંડું કંઈ અઘોરિકે તેજ લેતી.

એ તેજ કેરો વદને કંઈ છાય ધારી,
 ને આત્મકાન્તિતણી છાય બધે પસારી,
 જો ! સિન્ધુકણ્ઠ ઊભી સુન્દરી કોણ પેલી
 એકાકિની ઊંઠો વિચાર વિશે ડૂબેલી ?

૨

આ અર્ધચક્ર બનાવે ઊભું શૈલવૃન્દ,
 ને નાલિકેરીતણું ઊભું તણે જ ઝુંડ,—
 સુન્ધ્યામુખેથી ઝરતી અમીકાન્તિ પીતાં
 શૈલોતરુ રમણોએ જ દીઠાં ન દીઠાં.

૩

એ સુન્દરીહૃદયની ઊંઠો ઊંઠો છાય
 આ દૃશ્યમાંહિ પ્રતિબિમ્બિત કાંઈ થાય,
 તહેને ન લેખતો ઊભી લલના વિચારે,
 ને દષ્ટિ દૂર, કંઈ દૂર, ઝીણી જ નાંખે.

૪

ઘોળા તરૂંગ તટશૈલતણે નચાવે
 ને ગાય વાણતટ ગાન જ ઊંડું લાવે
 સિન્ધુ અસીમ પડિયો ધરી ઊંડું ધ્યાન
 ઉદ્દ્યોધતો ધ્વનિ ગભીર અનન્તતાના,
 તે સિન્ધુઘોષ સુણતી, ન સુણતી, બાલા
 ઊભી નિરીખતી અદૃશ્ય કંઈ રસાલા;
 હેને નિહાળો રહો રનેહથી શુકતારા,
 તે જોતી, જોતી નહિ, ભાવનિમગ્ન બાલા

૫

જેતી જ એક દિશ એ અનિમેષ નેને,
 ઉત્કણ્ઠ એક સુણુવા પદથોપ પ્રેમે;
 દાખે કરે ધડકતું ઉર ગૂઠ લાવે,—
 “હા ! કેમ આંહિ હજી પ્રાણુસખા ન આવે ?”

ઉન્નત પ્રયાણ.

ગગન કોરે ગિરિ ઘેરા,
 સુનિવ્રત ધારતા પેલા;
 ઝીણા ઘનધૂમપટકેરી
 જવનિકાએ લીધા ઘેરી;
 અને વચ્ચે હીસે પેલાં
 ઊંચાં તરુઝુંડ ઊભેલાં;
 હીસે ઝાંખાં ધુમસગોટે,
 હીસે અધિકાં ઊંચાં જો તે !
 ન હાલે પાંદડાં નામે,
 રહ્યાં સ્થિર નિશ્ચિન્તાં હામે.
 હીસે તરુવૃન્દ એ ખડોળું
 શકે ભૂતડાંતણું ટોળું !
 અસૌકિય આ બધી રચના
 બની અતુલા હૃદયસંથના;
 અકથ લાવો દિયે પ્રેરી,
 હૃદયવૃત્તિ રેલતી અનેરી.

આહા પૂરી ખીસી ચંદ્રા — એ ચાલ.

ઊંડું સહસા ઊંચે આ ક્ષણે;	
હૃદય મુજ ભાવિગાનો સુણે;	૯
અને એ ગાનમાંહિ ઝીણું,	
ગૂંથાયું ગાન બીજું સુણું;	૧૦
મધુર પ્રેમે ઘડયું ગાન જે	
સખી ! આપણાં હૃદય ગૂંથતે.	૧૧
અલૌકિક આ ગિરિરચના	
નિરખી ઊછળે વિચારો ઘણા;—	૧૨
ન દીકા કે મનુજળાળે	
દિવ્ય લોકો કદી કાળે,	૧૩
ઊંડી સહસા હૃદય મુજ તે	
અલૌકિક લોકમાંહિ વસે.	૧૪
વળી સહસા હૃદય જો ! પડે,	
મૂંઝ્યાં પ્રિય પૂંઠળે ત્યહાં અડે.	૧૫
લઉં ખેંચી સહુ પ્રિયને,	
અને ઊંડું ફરી ગગને;	૧૬
સુણું ને સુણાવું સહુ પ્રિયને.	
મધુરગાન પેલું જે ગણગણે.	૧૭
અહા ! વાજી હૃદય ધરતું;—	
સુણું ગાન એ નિરન્તર હું.	

સૂકા વેરાનમાં કોયલ.

*રાગ મહાડ આ વેરાન વિશે આ વેળા શો

મીઠો ટુહૂટુહુકાર ?

તપી સૂકી વનભૂમિ બધી, મહિ એક લોલું કુન્નગાર;
ગાડી બેઠી મહિ એકલી પેલી કોયલ અમૃતની ધાર
રેડે રેલી મીઠો ટુહુકાર.

રેલાઈ રેલ અમીતણી એ ફેલી વેરાનમોઝાર;
તમ શિલાતૃણ શૈલનાં બન્યાં શીતળ જોતાં વાર;
આ શો મીઠો ટુહૂટુહુકાર !

સૃષ્ટિ બધી અમીપૂરથી ભરી, ખાલી નહિ તલભાર,
તો કેમ આ ક્ષણ પેસે નહિ, જો, ભેલી આ હૃદયદાર
હાવો મીઠો ટુહૂટુહુકાર ?

અવિરત અમૃતની ધાર આ મહેં પીધી અણગણવાર;
ધરાઈ જઈએહ રેલથી જડ હૃદય બન્યું શું આવાર ?
પીએ ન મીઠો ટુહૂટુહુકાર.

દિવ્ય ગાન તુજ કોકિલા ઓ ! સંતૃપ્તિ કેમ તે ઠાર ?
સંતૃપ્તિ લોકિક વસ્તુમાં; અને નિશ્ચે અલૌકિક સાર
તહારો દિવ્ય ટુહૂટુહુકાર.

તો હું માગું આજ કોકિલા ! તુજ દિવ્ય પ્રભાવ અપાર;
 તન્મય કર્યું તુજ સત્વસંગે મહારું જડ હૃદય આ વાર,
 પ્રેરી દિવ્ય દુહ્નદુહ્નકાર; ૬
 જેથી એ લીલું કુજ બની રહે સૂકા લવરાન મોઝાર,
 કવિતકોકિલા માંહિ વશી રેલે અવિરત ને સુખકાર
 તુજશે મધુર દુહ્નદુહ્નકાર. ૭

અજ શિશુ.

ઉપાર.

પેલું બકરોંકેરું બાળ,
 વિખૂંટું માડીથી આ કાળ,
 બહુ ઉચ્ચ ગિરિને શૃંગ,
 કોઈ નાહિ હેની સંગ.
 બેજાં બરફસમ સોહાય,
 પાછળ શિલા શ્યામ જાણાય;
 કરતું કરુણુરવ કંઈ મન્દ,
 વિસરી સહજ નિજ આનન્દ.
 પડઘા થાય ગિરિની માંહ,
 સુણી તે ભૂલ્ય માંહિ લમાય;
 બાણે બોલી મોરી માય,
 દેખે નહિ, અધિક અકળાય.

કરતું અધિક ઉંચો નાદ,
 ધરતું મારીકેરી યાદ;
 ચોગમ બાળ નેતું નય,
 વાંકી ધવળ ડોક સુહાય.

નીચે ગાઢ ઝાડી ઘોર,
 માંહિં સાવનેનો શોર;
 સુણીને બાળ શું ગભરાય !
 કચ્છાંથી મારીસોડ્ય લપાય ?

“ ધીરજ ધર્ય તું, બહાલા બાળ !

આ હું આવુંછું તત્કાળ. ”

બાલી એમ મહેં તે વેળ,
 ટેકરોં ટોચપર જઈ રહેલ,
 લીધું ગોદમાં અજબાળ,
 ચુમ્બન કીધલાં દસ વાર;
 ઊતરી કઠણ પર્વતવાટ

મૂક્યું બાળ જ્યહાં હતોં માત;

લાગ્યું ધાવવા તત્કાળ

મહારું મીકું અજનું બાળ;

ને ને ! નદીમાં અજશાવ

ધાવે માતને ધરોં લાવ !

થાતાં તૃપ્ત છૂટયું એહ,
 શોભી અધિક ભેજળી દેહ;
 નાર્યું શિશુ ધરી ઉછરંગ,
 નાર્યું હૃદય મુજ તે સંગ.

૬

ગભીરી રજની.

રખના.*

ગભીરી ઘોર આ રજની

ભણે ભેદો ભેડા, સજની !

૧

નહિં ભેદ એહ વંચાતા,

હૃદયભાવે પ્રગટ થાતા.

૨

ખિહામણું વ્યાપ્યું આ ગાઢું

તિમિર કન્નજલોથકી કાણું;

૩

હૃદય આ ઘેર્યું અંધારે,

સખી ! તુજને હોંસે ક્યહારે ?

૪

વ્યથા ભાંડી અકથ રેલી,

હૃદય આ લોંધું સખી ! ઘેરી.

૫

મહિં ચમકે નિરાશાતણા

કંઈ આંખા તારલા ઝીણા;—

રજનિ-અન્ધકારમાંહિં જડ્યા

ઝીણા તારલા ચમકતા પડ્યા.

‘પરી ખીસી ચંદા’—એ ચાલ.

ચુમકતા તારલા કે'વા !
 બૂતાવળ કારમી જેવા !
 અહો તારલા ! તહમો જાણો
 હૃદય આ વ્યથાતણી ખાણ્યો.
 કહું કે'ને વ્યથા આ ઊંઠી ?
 રજનિમાં ઊંઠી રજનિમાં ઝૂંડી.

ગભીરી ઘોર આ રજની—
 તણા ભેદો કહું, સજની !
 મનોનયને જ જે ઝાંખ્યા,
 હૃદયદર્પણે જડી રાખ્યા.—

તજ દૂર જે પતિપિશાચે
 સતી સુન્દરી વિષયકાળે,
 હૃદય તેહનું લઈ, સજની !
 ખની છે ઘોર આ રજની.

ભૂંડા મોતે દોંધી છેદી
 લગ્નઅન્થિ સતી કેરી;

• રઝળતી મૂંઝી પતિવિહીના,
 ન રોતી દુઃખમાં લીના;

હૃદય તેહનું લોંબું, સજની !
 ખની તહેની જ આ રજની.

- ન પામે પામવા ના મથે
 અલભ સુન્દરીતાણું જે હૃદયે, ૧૮
 તદપિ દાસ સુન્દરીના બન્યા
 નિરાશા દિવ્યમાં જે પડ્યા, ૧૯
 પડ્યા ઊંડા મધુર શોકે,
 હૃદય આંસુડાં વહ્યાં રોકે;— ૨૦
 અલૌકિક પ્રેમો હોવા જે,
 શોકગાન જે—હૃદય ગાજે, ૨૧
 લઇ રહેમનાં હૃદય, સજની !
 રચી આ ઘોર જો રજની. ૨૨
 પ્રલયગાન ઘોર ગંભીરું;
 રજનિતારલા ગાય ધીરું; ૨૩
 મુણું દિવ્યગાન એ હું ઊંડું,
 અને સુખદુઃખમાંહિ ખૂંડું. ૨૪
 નિરખું નેને કિનારા, જ્યહાં
 ઊભાં પ્રિય સર્વ જો ! આપણાં; ૨૫
 અને નિરખું તહિં આપણાં;
 જીવન રમ્ય એકઠાં જો બન્યાં. ૨૬
 ગભીરી ઘોર એ રજની
 ઊંડા લેદો લણે, સજની ! ૨૭

હૃદય મુજ જે વ્યથા વ્યાપી,
 નહિં જે તુંથી જશે માપી,
 અહો ! એ કોઈ ના કળતું;
 હૃદય ઠંડો આગમાં ઘળતું;
 કળે એક તારલા પેલા,
 ઊંડે અન્ધકાર વ્યાપેલા;
 અને કળતી વળી, રજની !
 ગભીરી ઘોર આ રજની.

ઊંડી રજની.

આ શી ઊંડી રજની આજની
 લાણે ઊંડા લાણકાર !
 ઘેરી શુદ્ધ આકાશની રે
 માંહિં સૂતો ઊંડો અન્ધકાર,
 ઊંડાં ડૂબ્યા નલતારલા કંઈ-
 ગૂઢ સંદેશ બહેનાર રે;
 આ શી ઊંડી રજની !
 શાન્તિપૂર રેલી રહું રે
 ઊંડું, અદ્ભુત, સહુઠાર,

રી ઝૂમાં તહારે આઠણે મેવાડો રે મક્કીર—એ ચાલ.

એ પૂરને ઝીણું ઝીણું હડાવી
છાનો અનિલ રમે સુકુમાર રે;
આ શી ઊડી રજની ! ૨

હૂખી ઊડી એ પૂરમાં રે
તરુવરકેરી હાર,
મોહમન્ત્રથી મૂઢ બની એ
કાંઈ કરે ન ઉચ્ચાર રે;
આ શી ઊડી રજની ! ૩

મૂઢ બન્યો એહ મન્ત્રથી રે
સ્તમ્ભ ઊભો હું આ વાર;
ગૂઢ અસંખ્ય લેદો કંઈ
કરે યોગમ ઘોર અંકાર રે;
આ શી ઊડી રજની ! ૪

જાગી ઊઠી એ અંકારથી રે
અનુભવું દિવ્ય ઓથાર;
ભરાયું લેદ અસંખ્યથી રે
મહારું હૃદય કાટે શતધાર રે
આ શી ઊડી રજની !

ગૂંધાયું એ શત ધારથી રે
એહ સ્તમ્ભ હૃદય આ હાર,

શાન્ત, અદ્ભુત, હિંડા કંઈ
 મુજે ઉચ્ચ ગાનના પુકાર છે.
 આ શી હિંડી રજની !

કેયલ.

કેયલડી ! તું કચ્છાં સંતાય ?
 મીઠાં ગીતડાં ગાતી જાય.
 શોકથકી તું દીસે દૂર,
 નિત્ય રમે હર્ષતણે પૂર.
 મીઠો સ્વર તુજ અનુપમ દીસે,
 હું નવ જાણું તું કચ્છાં વસે.
 કચ્છાંથી શીખી અદ્ભુત ગાન ?
 ખરે સ્વર્ગ છે હેનું સ્થાન.

કુહૂ કુહૂ કરો વારંવાર
 અમી વરસતો તુજ ઉચ્ચાર;
 શોખવે મુજને ગાન રસાગ,
 આપું આંખામોરનો માગ.

ચંદા.

ચંદા પેલી ચઢી આકાશ,
 મુજને નિરખે કરતી હાસ !

હસતી ચંદા મુજને ગમે,
નદીજળે પડીને જે રમે.

૧

ચંદા જાગે આખી રાત્રી,
દિવસે તો સંતાડે જાત્રી.

ચંદા દિવસે કાં સંતાય ?
દીસે તો કાં રેતો જણાય ?

૨

ચંદા પડીને તરુમાં રસે
હીંદોળા લેતી શી હસે !

પવન મોઢાં હાલેડાં ગાય,

ચંદા પછી જળમાં સૂઈ જાય.

૩

માડી ! મુજને ચંદા ગમે;

ધન્ય જેહ ચંદાશું રમે.

ચંદાસંગે રમવા જાઉં,

હેની પેઠ હિંદોળા ખાઉં.

૪

ગુલાબ.

ગુલાબફૂલ ! તું શું મલકાય ?

તુજ મન હર્ષ ઘણો લહેરાય.

નિરખી નિરખીને આકાશ,

કાલું કંઈ તું કરતું હાસ.

પવનસંગ તું રંગે રમે,
 સુગન્ધ મીઠો યોગમ લમે.
 પાંખડી તુજ કોમળ સુકુમાર
 ધરે રંગ મૃદુ હસતાંવાર.

હસતું રૂહે ઓ મધુર ગુલાબ !
 લલે ખાલો રૂહે મુજ ફૂલછાબ;
 હું તુજને તોડી નહિ દમું,
 નિરખી દૂરથી સુખમાં રમું.

પર્વત.

પર્વત ઊંચો સુન્દર દોસે,
 વાદળિયો હિની લણી ધસે;
 ‘વાદળીશું વાતો એ કરે,’
 ને ભૂરું નભ કંઈ કોતરે.

રાત્રિસમે તારા અણુગણ્યા
 ચમકંતા આકાશે ચઢ્યા,
 તે પર્વતશિખરે જઈ ઠરે,
 રમવા ક્ષણભર વાસો કરે.

મૌન ધરી રૂહે નિશ્ચલ ઊભો,
 ઊંડા વિચારમાં કંઈ ફૂંચ્યો;

અહમુત એ રચના ગિરિતાણી
નવ વર્ણાય, ન જાણે કળી.

૩

તારો.

આપાઈ.

‘તારા ! ચળક ચળક તું થજે;
મુજમન કૌતુક કંઈ ભપજે,—
કોણ હર્ષશ તું ભજજે નૂર,
આ જગથી ભયો અતિ દૂર;—
ને ચળકંતો યોમનો વિશે
હીરા સરિખો તું કંઈ હોસે. ’
તુજ સરખા નલમાંહિ અસંખ્ય
ચળકે તારા ઉજ્જવળ અંગ;

૧

૨

આખો દિન નલમાં સંતાય,
સાંજે નિકળે ઘરથી બધાય,
એક પછી એક જ આવતા,
કૌતુકનજર નીચે નાંખતા;
કોઈ મધુર લોચન સ્થિર ધરી,
કો હસતા ચમકારા કરી,
તારા નિરખી રૂહે મુજ લણી,—
આહું એ તો ગણ્યો ગણી.

અખંડ રાત્રિ રહી જાગતો,
તરતાં નલમાં નવ થાકતો,
તારા ! ચળક ચળક તું થજે,
પછી સિન્ધુમાં ફળી જજે.

સાન્ન્ય ધનદ્વીપ.

* ગરબી
 ઠંડાલી ! પેલો જો ! ઘન-દીપ પડ્યો આકાશમાં રે,
 કનકમય હાસમાં રે.
 ઠંડાલીં

ચંદા, તારા, ઉત્સુક ઊભી,
સાન્ધ્ય દીપની જોવા ખૂબી,
રહી અજૂમી જો હાથા ગાવાસમાં રે
કુતુકમય હાસમાં રે
બહાલી૦

એ દ્વીપ અલૌકિકરસભરિયો,
અનેક ત્વહાં પડો અમરનગરિયો,
સુહરતાનાં મરોવરો એ વાસમાં રે,
રજતમય હાસમાં રે.
ગંડાલી

‘કામણ દીસેછે અણખેલા તહારી આંખમાં રે’—એ વા

એ સરવરમાં સ્નાન કરંતી,
 જ્યોત્સ્નામય વપુવાન ધરંતી,
 દૈવી લલના રમતી લલિત વિલાસમાં રે,
 વિમલ મૃદુ હાસમાં રે.
 ૭હાલી૦ ૩

એ લલનાને તું ઓળખતી,
 ઓળખો મહેં પણ એ દિવ્ય રતિ,
 દર્શન જે દે કર્તો આ મર્ત્યનિવાસમાં રે,
 પ્રેમમય હાસમાં રે.
 ૭હાલી૦ ૪

આલ્ય ૭હાલી ! એ ક્ષીપે વશિયે,
 એ લલનાસંગે કંઈ હુશિયે,
 તરિયે સુન્દરતાસરમાં ઉદ્ધાસમાં રે,
 હૃદય વિકાસમાં રે.
 ૭હાલી૦ ૫

ચન્દ્રકિરણથી તારકફૂલની
 માળા ગૂંથી અણગણ મૂલની,
 ગાંધીએ લલનાને હેના પાશમાં રે,
 કાંઈ વિલાસમાં રે,
 ૭હાલી૦ ૬

ગૌધાઈ એ માળાથી સર્વે,—
 તું, હું, એ લલના કંઈ ગર્વે,

રમિયે, રમિયે, કાંઈ અતૌકિક રાસમાં રે,
નિરન્તર હાસમાં રે.

વહાલી ૦ ૭

કવિહૃદય.

૧મ-તતિસકા ગંને તટે ઘન તરુવર જો ! જજૂમે,
ને કોઈ વેળ સરિતાજળ મીઠું ચૂમે,
હેવાં અસંખ્ય તરુવૃન્દનોં શ્યામ છાય
ધારી ઊંઠા ઉરવિશે નહોં ચાલોં જાય.
ઊંચા ઊંચા ગિરિવરો તટ જો ઊંભેલા
લાંબા અનન્ત રચોં કોટ નહે અડેલા,
એ વ્યૂહ ભેદોં સરિતા સ્થિર જોઈતોં ચાલે,
ને કોઈ વેળ સુગંધીરું જ ગાતોં મહાલે. ૨
મધ્યાહ્નસૂર્યકર તીવ્ર જહિં ન પેચે,
હેવા સુશીત સરિતાતટકુજદેશે
સૂતો સૂતો હું સુણતો સરિતાનું ગાન
નિદ્રા વિશે રૂંખોં ગયો, ભૂલોં વર્તમાન. ૩
હૂંચ્યો નિદ્રા વિશે તો એ જાણ્યું મહેં જે હું જાગિયો
શ્રવણે પડતાં ઊઠો ગીતધ્વનિ અપૂર્વ કો.

શિખરીણી પછી જાણે હું તો સરિતજળમાં ધુમ્મસદળે
 વીંટાઈને આડ્યો; ધુમ્મસતિભિરે માર્ગ ન જડે;
 અને તો એ નૌકા મુજ સરો જતી વિધરહિતા;-
 અને ઊભો અન્તે અનુપમવને હું જ સહસા. ૫

વસન્તતિલકા. દીડી તહિં લટકતી સહકારડાળે

વીણા અપૂર્વ રવ મંજુલ કાંઈ ઢાળે;
 એ વાદ્યતન્ત્રો નવ કોઈ કરેથી છેડે,
 તો એ અલૌકિક મનોહર ગાન રેડે. ૬
 એ ગૂઢ લેહ કળવા મયું જોઈ જોઈ,
 હેવે સમે પ્રગટી સુન્દરો દિવ્ય કોઈ;-
 અત્યન્ત તીક્ષ્ણ નયનો ચળકંત શીળાં,
 ને દિવ્યદીપ કર એક ધરતી ધીરા. ૭

વાણી પછી મધુર રનેડભરેલ ખોલી;-
 “ હું માનવી ! નવ સદે કદી લેહ ખોલી;
 જો, હું જતાવું તુજને જધું તત્ત્વ જીહ્વે,-
 વીણાનણું પ્રકટ થાય સ્વરૂપ ગૂઢું. ” ૮

મારકો. હેવું વદીને દીપ દિવ્ય એહ ઝળકાવિયો,
 ને મુજ નયનસમીપ અદ્ભુત દર્શન પ્રગટિયાં. ૯
 દીડી દિવ્ય મહે સુન્દરીઓ અનેક,
 ચઢે કાન્તિમાં એકથી કાંઈ એક;
 મહિથી પછી એક વીણા સમીપે;
 ઊભી આવીને;-દિવ્ય વસ્ત્રો શું દીપે !

લઈ પેલો વીણા જોલી બ્યોમછેડે
ચઢી મેઘના હેમશૈલાચ પ્રેમે;
ગુલાબી રૂંડા ગાલ હાસે હસાવી,
વીણાતન્તુએ અંગુલીઓં નચાવી. ૧૧

અને ગાન જો ! મન્દ વીણા વિશેથી
રહું રેલો આનન્દનાદી રસેથી;
અને એક આનન્દતન્ત્રી જ છેડી,
તથાપિ ખીણ શોકની તન્ત્રી પેલી ૧૨

જરા કમ્પો ઊંડું ઊંડું ગાન રેડે,
અને તન્તુ ખીજા વળી નાદ લેજો.
સખી દિવ્ય કહે,—" જો ! ખેણે વિશ્વવન્દા
વગાડેછ વીણા રેડી દેવો મન્દ્યા. " ૧૩

અગત્ય પછી ખીણ ત હું આવી દિવ્યસુન્દરોવન્દથી;
મન્દ્યાહસ્તેથકી લીધી વીણા વિભ્રમ મન્દથી. ૧૪

૧૫-તતિસકા લાનળોં એ લલિત સુન્દરોં લેતો વીણા,
ઉદ્દ્યોધતી રજત-અંગુલિયેથોં ઝીણા
ઝીણુ, સ્વરો વિરલતન્તુ ધોરેથોં સ્પર્શી;—
ને શાન્ત ગાનતણોં હેલોં રહી જ વશી. ૧૫
ને આ ક્ષણે પણ ઊંડા કંઈ અન્ય તન્તુ
નાચી રહ્યા ધ્વનિ ગભીર દઈ અનન્ત.

ખોલી સખી મુજ,—“ વગાડતી આ રસાલા

કુંવી રહી મધુર સુન્દરી શુકતારા ! ” ૧૩

સારદા. પછી વળી ખીજ ત્યાંહિ અમ્પકવણી સુન્દરી,

વીણા લઈ કરમાંહિ, ઓમ ચઢી નવયૌવના. ૧૭

વસન્તતિલકા. વેરંતી એ રજતહાસ દસે દિશામાં,

વીણા વગાડતી ઊભી રમણીય રામા;

ને છેડતી યદ્યપિ એક જ તન્તુ મીઠું;

તો એ ગભીરરવ તન્તુ સ્ફુરન્ત દીઠો; ૧૮

ને અન્ય તન્તુ સ્ફુરતા કંઈ ઝીણુઝીણુ,

ને મિશ્રગાન ઝરતી રહી એહ વીણા.

ખોલી સખી મુજ,—“ અલોકિકે આ તું ચંદા !

હારી મીઠી કનક-અંગુલિયો શી ધન્યા ! ” ૧૯

અનુક્રૂપ. ખશેડી સર્વને આધી આવી કેા પ્રોઠ સુન્દરી,

તેજસ્વી ટપકીવાળું શ્યામ અમ્બર જો ! ધરી. ૨૦

અરખતા. લોંધી વીણા પછી કર એ,

તન્તુ છેડે શી મદલર એ !

ગભીરો ભવ્ય ગીતધ્વનિ

મચાવી રહી એક અંગુલી;

તદ્યપિ ઝીણા મૃદુ મધુરા,

અમીરસથી ભર્યા પૂરા,

અહાપૂરી ખોલી ચંદા’—એ ચાલ.

તન્તુ છાના કંઈ ઝણઝણે,
યદ્યપિ અંગુલી ન હિને અડે.

૨૨

સખી મુજ દિવ્ય વદી ત્યાંહિં;

“ ભવ્યગાન આ ઊંછળ્યું આંહિં;

ઉછાળતો એ હૃદયમથની

ગજેરી દેવી આ રજની. ”

૨૩

સન્તતિસકા.

આ ખોલતાં, ધુધવતો અતિચણ્ડ વાયુ

બ્યાબ્યો, અને ઘનદળે નલ સર્વ છાર્યું;

ને જો ! અદૃશ્ય સઘળી થઈ દિવ્ય નારી,

ને હું રહ્યો, મુજ સમીપ સખીજ મહારી. ૨૪

ખોલી સખી—“ અહિં ન માનવ ! થોભ્ય હાવે,

ખીન્ન પ્રશાન્ત વનમાં તુજને જ ફાવે. ”

હિંવું વદી નદીકિનાર જ દૂર કંઈ

મૂક્યો મહને મધુર કાનન શાન્ત માંહિં. ૨૫

ખોલી ફરી,—“ મસ્તદેવ પ્રચણ્ડ એ તો

આબ્યો હૂંતો ગગન ઘેરી સમસ્ત લેતો;

સ્પર્શી ધીરી ગજવશે તહિં પેલી વીણા,

હૃદ્યોધતો સ્વર ગભીર અને નવીના.

એ ગૂઢરૂપ કંઈ દિવ્ય અનેક ધારી,

વીણા અદૃશ્યકર-અંગુલિયે વગાડી,

કો વાર મન્દ મૃદુગાન મોહું નચાવે,

૧ વાર ભવ્ય સુગભીર ધ્વનિ મચાવે;

કો વાર તન્ત્રી ઝીણી ધીર મમીર ચૂમે,
 અંઝાનિલો કદી વીણા ગજવી જ ધૂમે.
 ખીન્ન અસંખ્ય વર્ણો સત્ત્વ જ દિવ્યરૂપ
 વીણાતણા રવ જગાડી રહે અનુપ.

૨૮

*રખતો

વહ્નિગોળો, વીંટયો ધૂમે,
 ગગનમાં તરે અને ધૂમે,
 ધુમસગોટ યોગમે વેરે—
 રવિ એ વીણાતન્તુ છેડે.

૨૯

ગગન નિઃસીમમાં ધાતો,
 અનન્તરૂપ માપવા જાતો,
 ધૂમકેતુ જરા થોભી

વીણા ગજવે ગાનલોભી.

૩૦

ગિરિ ઊંચા, ઊંડો સિન્ધુ

હલાવે વીણાતણા તન્તુ;

કુસુમવનવૃક્ષમાં જે વસે

દિવ્યસત્ત્વ તે વગાડે રસે.

૩૧

ઝીણી તન્ત્રી વિશે અંગુલી

વિવિધ રંગની નયવી ને ઈંડી,

મધુરું ગાન ઉપજાવે

જઈ ત્યાં ઇન્દ્રધનુ ભાવે.

૩૨

ગભીરો મેઘ, ઈંડી વીજળી,

ઊંડી ગર્જના, ઉપા ઊજળી,

શિલાખણ્ડમાંલિં પછડાતો
 મહા જળધોધ મદમાતો,
 મધુર કોદિલા;—સહુ, એ સહુ
 વીણામાંલિં ગાન રેડે નવું.
 ગણાવું કેટલાં અણગણ્યાં
 દિવ્યજન ને વગાડે વીણા ?

વગાડી એહ ને ગળે,
 વીણા ગાન દેતીં લેવાને;
 અને એક ગૂઢ ગુણુ ધારે
 દિવ્ય વીણા વિરત તારે.—

મનુજલોકમાં કલહ કરો,
 લોભ, મોહ, દોષ કંઈ ઊંડા,
 પ્રેમ, ભક્તિ, ગભીરી દયા,
 અને ભાવ એહવા અણગણ્યા

કરે નૃત્ય નિત્ય સંસારે,
 નૃત્યનાદ તે શ્રવણુ ધારે,
 અને તન્તુમાં તદનુસારે
 સ્વરો નયવે જ વીણા એ;

સ્વરો એ વહી ભાવનૃત્યે
 દિવ્ય ભવ્ય રૂપ દે સત્યે.

મનુજ-અંગુલી ન વીણાને
 મુખર કંઈ કરી સદે ગાને;

અને જો કદી વગાડે જરા,
જોડે સ્વર માંહિથી એસુરા.—

કહું એક હું તહને છાનું,—
'કવિદ્વય' નામ વીણાનું.

૩૯

તન્તુ સુકુમાર અને ઝીણા
ધરે મૃદુગાત્ર એ વીણા;
મનુજકરધૃષ્ટ-સ્પર્શે કદી
મૃદુલ વીણા જ તૂટી જતી.

૪૦

ઉપાદાન એહ તન્તુતણું
રહ્યું ગુપ્ત મર્ત્યજનથી ધણું;
યદ્યહું પ્રસન્ન જો આજ હું,
અધું ગૂઢ તત્ત્વ તહને દાખવું.

૪૧

સારંગ. એમ કહીને નાવ રમ્ય સરિતમાં મૂકિયું;

દિવ્ય સખી ધરો લાવ મુજને મહિં એસાડતી. ૪૨

વસન્તતિલકા. હુંકાર્યું ત્હાં ત્વરિત નાવડું એ સખીએ,

ચાલ્યું ગયું સરતું નાચતું એ નદીએ.

સન્ધ્યાતણા સમય શાન્ત હોતો ગભીર,

ને શીત મન્દ વહતો સુરલિ સમીર;

૪૩

કો મુગ્ધ બાળકો પડે ઘનમાંહિ ચંદ્ર

સંતાય ને વર્ણો જણાય હસંતો મન્દા;

ને શૈલરાજ ધુમસે વીંટળાઈ જિભા

અસાતતા કંઈ અગમ્ય વિશે જ રૂપ્યા;

આછી ઝીણી જવનિકા ઘનની ખશેડી,
 ધીમે ધીમે નિકળતી સ્મિતયુક્ત પેલી
 લાજળ આવી સુમનોહર દિવ્ય બાલા
 આકાશ મન્દિર ઊંડે થકોં શુકતારા.
 ઊંચી નીચી લહરિયે સરિતા શોં ખેલે !
 ચન્દા તહિં રજત-ઓઘ અમોલ રેડે;
 ધીમે ધીમે રજત-ઓઘ વિશાળ થાતો;
 આનન્દ-ઊર્મિ સરિતાહુદયે ન માતો.

હુવી રમ્ય રચનામાંહ
 નાવડું નાયતું કંઈ જાય;
 ખોલી દિવ્યસખોં પછોં વેણુ;—
 “ જળમાં નાંખ્ય ઊડાં નેન, ”
 જોતાં હીડું અદ્ભુત કાંઈ,—
 સરિતાજળનોં લહરીમાંહિ
 ચન્દાએ રચ્યાંછ અનેક
 કંકણ કનકનાં જ સુરેણ;
 નાવડું નાયતું જ્યમ જાય,
 કંકણ તેમ બહુ ઉલસાય.
 ખોલી દિવ્ય સખોં ફરીવાર,
 “ જળમાં જો તું ખીજ દાર. ”

જેયું;-ને દીડી જળમાંહિ

રૂડી શુકતારા કાંઈ

ધરતી સંકડો પ્રતિબિમ્બ

લહરીલહરિમાંહિ રમ્ય;

૫૦

ને વળી એહ બીજે સ્થાન

મહોટા રજતસર્પસમાન

સળવળતી ચળકતી કાંઈ,

સરિતાજળ ઉછળતું જ્યાંહિ;

૫૧

બીજે સ્થળ વળી એ વેરો

ઝીણાં સર્પશિશુ રૂપેરો

સળવળતાં મૂકી જ અનન્ત,

રચના દાખવે ચળકંત.

૫૨

વસન્તતિલકા. બોલી સખી:—“ રજતસર્પ દોસે બધા જે,

ને રમ્ય કંકણ પહણે જ સુવર્ણનાં જે,

તે સર્વમાંહિ થકોં તન્તુ જ તારૂં ઝીણા

બાંધી અમૂલ્ય-સ્વરવાદિનોં પેલોં વીણા.

૫૩

ને પેલોં ઊંડોં સરિતામહિં શ્યામ છાય

ઊંચા ગભીર તટશૈલતણી જણાય,

લેમાંચોં કોઇ ધનતન્તુ ગભીરનાદી

કાઢી ‘કવિહૃદય’ કેરોં વીણા જ બાંધી.”

સુણોને આમ અહ્ભુત વાત,

લેવા તન્તુ એ નિજ હાથ,

નાવેથી ફૂંદી જંગમાંહિ

પડિયો હું અધીરો કાંઈ.

૫૫

અનુ૬૫ ને હું તો જાગી જાગ્યો,—સખી દિવ્ય દૌસે નહિ;

જેવાં સર્વ દિશે લાગ્યો;—સ્વપ્નમાયા ઊંડી ગઈ. ૫૬

એના એ જ નદીતીરકુજમાં હું સૂતો દૌંઠો;

એનો એ જ નદીઘાષ ગાજતો ગંભીરો મીઠો. ૫૭

તર્કતુમુલ.

આશુગણ કવિતાતર્કે ઊંછળીં તરતા મુજ મનમાં,

ને પુદ્ગુલસમ ફૂંટી જઈ લુપ્ત થતા દાણમાં;

સુઘટિત કવિતામૂર્તિ વિશે પૂરવા મથું ઝટ કે

સઘળા બદલી રૂપ પકડમાંથી એ છટકે.

અસંખ્ય તારકવૃન્દ ગગનવનમા ઘર્ષે વેરી,

રજની અજપાલિકા નિયમમાં રાખે કુવેરી !

ફરતા ઊંચે ઓમ, અને ગિરિશૃંગે ઠરતા,

ને નલછેડે જઈ સિન્ધુમાં પાન જ કરતા,—

તારા લમતા દૌસે કંઈ સ્વચ્છન્દે સરવે,

પણ રજની તહેમને નિયમ નિશ્ચલમાં ચલવે;

કે, ન તજે નિજ માર્ગ, રજનિ હાકે ત્યમ ચાલે,

આસા અનુસરી રહે ચઢપિ સ્વચ્છન્દે મ્હાલે.

ઓ રજની ! તુજ શક્તિ દીસે અદ્ભુત એ સાચે,
કયહાં થકો શીખી એહ કલા નિયમનની આજે ?
એ તુજ શક્તિતણે જ અંશ અદ્ય મહને દે તું,
નિયમું કવિતાતર્ક વિચરતા મનગગને હું.

૪

સાન્ધ્યાકાળના આકાશભણી જોઈ રહેતી બાળકાને.

તા.૨૪. ઊંજળા અતિ દિવ્ય પ્રદેશ થકી
જડ મર્ત્યભૂમિ મહિં તું ભટકી,
અહિં નૂતન પાય દીધો શિશુ ! તહે;
પૂછું પ્રશ્ન ઊંડો, કંઈ ઉત્તર દે;—
નિરખી રહી શું ધરી પ્રીત ઘણી
ઘનરંગસુરંગિત વ્યોમ ભણી ?
જહિં સાન્ધ્ય સુદૈવત વાસ વસે;
શિશુ ! કાં તુજ તે સહ આત્મ હસે ?
મરુભૂમિતણા રણુમાં પડતી
ઘનધાર નિરર્થક જેમ અતિ,
જગનાં જનનાં જડ નેત્ર પરે
મધુરી રચના સહુ તેમ ઝરે;

તુજ લોચન એ ક્ષણ વાર પડી
 મૃદુ સુન્દરતાતણી દિવ્ય ઝડી,
 હૃદયે ઊતરી નયને જ ફરી
 કંઈ ભાવ અલૌકિક રૂઢેજ તરી.
 મધુરી ઘનરંગનો મૂર્તિતાણું
 કરતી કંઈ પાન તું ભાવભર્યું;
 નિરખી મુજ આ હૃદયે જુજવા
 ઉછળે કંઈ ભાવ નવા જ નવા.—

અતિ ફર મૂંઝી ભૂમિ દિવ્ય જ જે
 નવલું કંઈ તે ફરી રૂપ સજે,
 સર્જે નેન સમીપ જવલંત તરે,
 વળી ભાવિ-સ્વરૂપ રૂંડું ચોતરે.

સ્થળ સાન્ધ્યસુદૈવતખેલતાણું
 નભમંડળ જેહ અનેરું ખન્યું,
 નિરખી અનિમેષ જ લોચનથી
 રહી તું કુતુકે ભરિયા મનથી;
 પ્રતિમા હૃદયે તુજ તેહતાણી
 બુદ્ધો મૂર્તિ ધરતી અનુપ ઘણી;
 જડઅન્ધનપૂરિતચિત્તવિશે
 નવ જે કદી એ વિલસંતી દીસે.

હમડે મુજ આ ક્ષણ એક ઝીણી
 ઊઠતી લહરી કંઈ વાગ્ધનની,—
 જડ આ હૃદયે મુજ પ્રેમરસે
 તુજ ભાવતણે શત-અંશ વસે.

૬

કોલાહલમાં ગભીર ધ્યાન.

●ગરબી. જનકોલાહલ ચામેર રહ્યાં છે ગાજી રે,
 અતિ કંકેશ ભૂંગળલેર રહ્યાં છે વાજી રે; ૧
 અને નગરમાર્ગપર ઘોર રથ ગડગડતારે,
 યોગમ વ્યાખ્યા શોરણકોર શ્રવણે પડતા રે;— ૨
 એ કોલાહલ નવ લેખે સરોવર સૂતું રે,
 ઊંચે નિર્મળ નલ લણી દેખે શાન્ત અદ્ભુતું રે. ૩
 કદિ મન્દ પવન સવિલાસ સરને ચુમ્બે રે,
 તો સ્મિતનો કરીને વિકાસ જળલહરિ કમ્બે રે. ૪
 અને ધારી હૃદય રસલેર મૂર્તિ રસીલી રે
 તટ-ઉપવનનાલીકેરતણી જે ગભીરી રે, ૫
 અને ગઢ જે ઊભો કિનારે લબ્ય પુરાણો રે,
 રચી વ્યૂહ પુરજનો ભારે મેઘ જેવો જાણ્યો રે. ૬

ઊભો ગમ્ભીર મૂર્તિ ધારી ધરે ધ્યાન ધીરું રે,
 તહેની અચળ છળિ શાન્ત વારિ ધરેછે ગંભીરું રે.
 એમ હું પણ આ સંસારકોલાહલમારે
 દીસું ગૂંથાયો અતિશ અસાર માયાવમળમાં રે,
 તેહ ક્ષણ પણ મૂર્તિ નિહાળું અનન્તત્વકેરી રે,
 અને અન્તર છાયા ધારું ઊંડી ભાવઘેરી રે.

પ્રાતઃકાળનું ધુમ્મસ.

પ્રસવંગમં

ધુમ્મસ ગાંઠું આમ છવાયું ચોગમે,
 વ્યોમસરોવરવૃક્ષતણાં જીવન દમે;
 અન્તર કંઈ ગુંગળાય ભરાયું ધૂમથી.
 ઊંડો નિરાશાનદી અહિં આ ધૂમતી.
 ને ને ! એકાએક ધુમસપટ આ ખશી,
 આનન્દછળિ આજ ઊભી ને ! શી હશી
 સૂર્યે સ્પર્શી પીછો કનકની જેટલે,
 આલેખાઈ મીઠો છળિ અહિં તેટલે.
 ભૂરું હસતું વ્યોમ, સરોવર નિર્મળું,
 ને ઊંચું તરવૃન્દ, અને નભવાદળું,—
 સર્વેકેરી રેખ ઝીણી ઝીણી આંકતો.
 એક પછી કંઈ એક રવિ ને ! આંખતો.

હા ! મુજહુદયે શોકધુમસ વ્યાપે જ્યહાં,
ને થાયે સહુ હુમ મનોહર ભાવના,
તે વેળા, મુજ ંહાલી ! તવ સ્મિત ન્પર્શનાં
છેદાએ એ ધુમસ, અને પછી હર્ષ ત્હાં

૪

આલેખે બહુરૂપ સુરેખિત કંઈ છળિ;—

હીવી રચના આજ નયન આગે ઊભી.

સંશયધુમ્મસ રેલી હુદયને કંઈ દમે,

ને પછી એકાએક ઝળકતું કેા સમે

૫

જ્ઞાનકિરણ દે ફેડી ધુમસનું પૂર એ,

ને હીસે પછી દિવ્ય કિનારા દૂર જે,

ને ત્હાં પ્રિયજન રમે છળિ ત્હેની હીસે;—

રચના હીવી આજ નયન આગે હુસે.

૬

આ જગધુમ્મસ વિશે હુદય કહી ડૂબતાં,

ને સહસા કંઈ દિવ્ય ભાવના ઊગતાં,

ધુમ્મસ જાએ ઊડી, કવિતછળિ ઊઘડે;—

હીવી આજે મૂર્તિ ઊભી મુજ આગળે.

ସାଗରକିନାରାଣୁ ସର୍ବ.

ଆ ଗମ୍ଭୀର କାଳୀ ସାଞ୍ଜ
 ଧାରେ ମୌନ କାରମୁଁ ଆଜ;
 ଗାଢ଼ା ସିନ୍ଧୁରୁବ ପଣ୍ଡା ଶାନ୍ତ
 ଧନିଯୋ ଲେଉଟି ଗାଢ଼ୁ ଦ୍ଵାନ୍ତ.
 ହେବା ଶ୍ୟାମସାଗରକଣ୍ଠ
 ଗାଢ଼ା ଡୁ କଂପି ଶୋକକଣ୍ଠ,
 ଲେତା ଶ୍ୟାମ ଗୁଣନୀ ମାଝି
 ତଟପର୍ବତତୀର୍ଣ୍ଣ ଦନଧାୟ.
 ହେବା ଶ୍ୟାମ ଗୁଣପର ଦେହ
 ପଡ଼ିଥି ଶୁକତାରାଜେହୁ
 କାରମୁଁ ତେଜ କାଂପି ବିଶାଳ,
 ହେନେ ନିରଞ୍ଜା ରହୁ ଗିରିମାଳ.
 କରତୁଁ ଶ୍ୟାମ ଗୁଣନେ ଶ୍ଵେତ
 ଯେ ତାରାଣୁ ଗୁଣୁଁ ତେଜ;
 କରତୁଁ ତେଜନେ କଂପି ଶ୍ୟାମ
 ଗୁଣ ଯେ ତିମିରଦୈର୍ଘ୍ୟ ଆମ.
 ସାଗରତଟ ଗୁଣୁ ଗିରି ଡେଇ
 ଗୁଣୁକେ ବଳୀ ଯେକାଂକେ
 ଥାଂକେ ଧ୍ରୁପ ଲେ ! ପଣମାଢ଼ି
 ଲକ୍ଷକା ଲୁଟକାଣା କାଂପି.

મનુષ્ય સહસા દોણ આ દેખું સત્વ કારમું આ પળે ?
 તારતેજપટે ઝાંખા સિન્ધુમાંહિ થઈ નીકળે.
 નીકળી અન્તરિક્ષે જો ! ઊભું સત્વ મહાન એ,
 તેજસ્વી શીર્ષ છે જેનું સ્પર્શ્યું વ્યોમકમાનને.
 પસારી પાંખે જો મહોટી શ્યામળી સત્વ એ ઊભું;
 દીસતું ઝાંખું એ, તો એ શબ્દ હેના પૂરા સુણું.

વસન્તતિસકા. આ સિન્ધુમાં ધર્શી જતો ગિરિ આ મહાન

અર્ધાન્ધકારમહિ હાય પસારી શ્યામ
 આ એક તારકનું તેજ વિલોપી નાંખે
 જે શ્યામ સિન્ધુપટમાં કંઈ મન્દ ઝાંખે;
 એ આ નિગૂઢ સ્વર્ણની અધિદેવતા હું
 જાંઘું રહસ્ય કથવા તુજને હું આવું;
 આ સ્થાનમાં પૂરી ખૂંટ્યાં કંઈ તત્ત્વ ગૂઢાં
 દીસે ન એ મનુજને જળમાંહિ ખૂંટ્યાં:—
 દુઃસ્વપ્નદર્શનથકી ધડકંતી છાતી
 દાખે, અને ભુજવડે પતિકણ્ઠ સ્થાતી,
 હેવી પ્રિયા મધુરોત્તો ભુજબન્ધ તોડી
 સતો રણે રમણ મૌન અભેદ્ય જોડી;
 ના જાણતી પતિદશા લલના લગારે,
 અધારભાર દમતો હૃદયે જ ધારે,
 ને માંહિ આશ અમરે કંઈ ઝાંખી ઝાંખે
 રહેને જાંઘું તિમિર કંઈ વિલોપી નાંખે;

તો એ સુદ્ધર ઝળકી વળીં જ્યોતિ આધી
જોતી રહે જ લલના નયનો વિહારી;
એ સુન્દરીહૃદયની કંઈ આશ ઝાંખી

આ સ્થાનમાં જળ વિશે ઊંડો પૂરો રાખી.
સૂતો પતિ પ્રબળ વ્યાધ અસાધ્ય માંહિ
તહેને નિરીખતો રહી અનિમેષ કાંઈ,
સેવાપરા યુવતિને હૃદયે ઉછાળા

ઉદયા દુઆવી દર્દ રોતો ન રોતો બાળા;
હેના ઊંડા હૃદયમાં ભય-આશકેરું
થાતું મહાતુમુદ્ર જે ન દોંસે ગભીરું;—

એ સુન્દરીહૃદયની કંઈ શ્યામ આશ
ઊંડે જળે દરી રહી અહિં ગૂઢ વાસ.
હાવાં અનેક અહિં તત્ત્વ રહ્યાં લપાઈ,
પ્રત્યક્ષ તે કરતું સત્ત્વ વસું હું આંહિં:
ચંદ્ર અને રવિ ચઢે ગગને જ જલ્દારે,
આ સ્થાન છોડી પળીં જઈ હું શીઘ્ર તલ્દારે.”

વદી વેણુ આ પેર સત્ત્વ વિરમ્યું એ બોલતાં;
પ્રાચીમાં એ વેળ ચન્દ્રતેજ કંઈ ચળકિયું;

ને જો ! થઈ આરૂઢ સહસા શશિરશ્મિ પરે
સત્ત્વ સરી ગયું ગૂઢ ચન્દ્રણિમ્મમાં જઈ શમ્યું

જળધોધ.

વસન્તતિમકા હીલી હસંતા રૂડી આ વનભૂમિમાંહિ
 ગમ્ભીર શો ધુધવતો જળધોધ આંહિ !
 ધારે મનોહર કંઈ મૃદુ ફેનહાસ,
 તો એ દોસે કંઈ ઊંડો ધરતો નિસાસ.
 થોભે જરાક સુણવા નિજ ઘોષ ઘેરો,
 પાછો કરે દ્વિગુણ તે ધ્વનિને અનેરો.
 ને વાગતાં હૃદય આ રવ એ ગભીરો,
 ઊંડો પ્રતિધ્વનિ થતો કંઈ શોકધીરો.
 આ ધોધ ને હૃદય આ સમભાવ કે'વાં
 બેનાં ગૂંથ્યાં નિકટ જીવનતત્ત્વ જે'વાં.
 સંસારના અનુભવો સુખદુઃખ કેરા
 બંને વિશે વર્ણી રહ્યા કંઈ રમ્યઘેરા.
 નિર્દોષ બાળકો કશી પડી પાપબળે,
 ને જાગતાં જ અનુતાપજ આંસુ ઢાળે;
 હેનાં નિગૂઢ રુદ્ધનોતણી છાય ઊંડી
 આ ઘોરનાદો જળધોધ વિશે જ ખૂડી.
 આનન્દવાડી રમતાં હર્ષો પ્રેમોન્નેડાં,
 ઇર્ષ્યાકટારો થકી તે સહસા જ તોડ્યાં;
 તે પ્રેમોનાં હૃદયનાં કંઈ શોકગાન
 ઊડાં સૂતાં જ જળધોધ વિશે મહાન.

આશાતણાં મૃગજળો પૂંઠ દોડો દોડો,
 આ મર્ત્યજીવનનો ભૂમિ વિલોડો કોરી,
 આનન્દસિન્ધુ કંઈ ભાવિતણા નિહાળે,
 ને માનવીહૃદય અશ્રુ અમોહું ઢાળે;
 એ અશ્રુકેરું હોસતું પ્રતિબિમ્બ ગુપ્ત
 ગમ્ભીરનાદો જળધોધ વિશે સુપુષ્પ;—
 હેવા સુપુષ્પ કંઈ ભેદ અનેક ધારી
 ઘેરું જ ગાય અહિં આ જળધોધવારિ.
 હેવા સુપુષ્પ સ્વર ધારતો કંઈ ઝીણા
 અદ્ભુત આ હૃદયકેરો સુવાદ વીણા;
 વીણાતણા પ્રબલ તન્તુશું ધોધકેરો
 જેવેળ નાદ સહસા અથડાય ઘેરો,
 તે વેળ થાય સમભાવળળે પ્રબુદ્ધ
 સર્વે સુપુષ્પ સ્વર વેગથકી વિશુદ્ધ;
 ને વર્તમાન વર્ગો ભાવિતણા ગમ્ભીર
 થાએ અલૌકિક ઊંડા ધ્વનિ કંઈ ધીરા.
 ત્યહારે તું ગાન કંઈ શોકભરેલ ગાતો
 રહેજે ભલે જ, જળધોધ ! ન મૂક યાતો;
 ગમ્ભીર આ હૃદયવાદ્ય ભલે જગાવે,
 આ વાદ્યને કરુણ ગાન વિશેષ ભાવે.

સિન્ધુઘોષને સંબોધન.

ગરબી. 'આ ભવ્ય ઘોષ અતિગૂઢ, પડતાં જે શ્રવણે,
 કંઈ ભૂતલાવિના ધ્વનિ ઊડા હૃદયે ગગણે, ૧
 એ ઘોષ ગભીરો સિન્ધુ-ઊંડાણુ વિશે જનમી
 કંઈ અનન્તતાના પૂર વિશે રહેતો જ રમી; ૨
 એ ઘોષ ફરીથી આજ મળ્યો જ અનેક દિને,
 ને મુજ હૃદયું સહસાં જ વિકસી કંઈ શાન્ત બને; ૩
 જે'વું આ સિન્ધુનું પૂર નદીમુખમાં પસરે,
 ને ખાડી ખાડી ઊંડી બધે પેશી જ ફરે, ૪
 તહેવું મુજ રગરગ પૂર શાન્ત આનન્દતાણું,
 ફરી વળિયું સુણી આ ઘોષ;—અને પછી હું ગગણું. ૫

સાગ મહાર

અતિ ગૂઢ ઊંડા ઊંડા ઘોષ ઓ!

તહારો ઊંડો ઊંડો શો પ્રભાવ!

રેડે હૃદયનાં ઊંડાં મૂળમાં

કાંઈ ઊંડાં ઊંડાં દિવ્ય ભાવ. ૬

આવર જહામ વિશ્વ આ સહુ સુવે અંધારી રાત્ર્ય,
 તેહ વેળા તારાગણને સુણાવે તહારું ગાન ગંભીરું અગાધરે,
 ઊંડા ગૂઢ ઊંડા ઓ ઘોષ!

'મનિહાસની આરસી સાટી મેં જોયું માંહિ'—એ ચાલ.

'મહારી જમાં તહારે ઓઠણે મેવારોરે મહીર'—એ ચાલ.

ચક્રિત બની રહી તારલા એ મુણી રહે એકતાન;
અનન્તતાનાં ઊંડાં સ્વપ્નાં વિશે તારાગણને ધુમાવે તુજ ગાનરે,
ઊંડા દિવ્ય ઊંડા ઓ ઘોષ ! ૮

કલહ, કપટ, દ્વેષ, કૂરતા,—હેવા કર્કશ નાદ અનેક,
એ સહુ તુજ ઘેરા ગાન વિશે કંઈ જાય ડૂબી એકાએકરે,
ઊંડા અદ્ભુત ઓ ઊંડા ઘોષ ! ૯

તત્ત્વ ઊંડું કંઈ સોધતા મહોટા કવિવર ગાયે ગાન,
તે ગાન તુજ ભવ્ય ગીતધ્વનિનો નવ અંશ બને આણુમાનરે,
ઊંડા હૃદયમથન ઓ ઘોષ ! ૧૦

તોય હૃદય મુજ ઘેલું બની કંઈ મારે ઊંચી ઊંચી ક્ષણ;
મર્ત્ય પામર કેમ પામી સકે ત્હારી શક્તિ ઊડી ને વિશાળરે,
ઊંડા દિવ્ય ઊંડા ઓ ઘોષ ! ૧૧

મર્ત્યજીવનમાંહિં વ્યાપી રહી દુષ્ટભાવતાણી વિષરેલ,
તુજ બળે ટાળી જાય ખરી, તે હું ટાળી સકું શી ચેરરે ?
ઊંડા દિવ્યપ્રભાવ ઓ ઘોષ ! ૧૨

તોય યાચું દીનભાવથી હું, રાખી ઊંચી ઊંચી આશ,—
એક જ અંશ તુજ શક્તિતણે આપ્ય, મુજને ન કર્ય તું નિરાશરે,
ઓ તું ઊંડા ઊંડા ભવ્ય ઘોષ !

તિમિરનું ગાન.

વસ-તતિલકા ગમ્ભીર આ રજનિના કુહરે નિહાળું,
 તારાગણે તિમિર મુદ્રિત જ્ઞહાં વિશાળું
 ઊંડું, અઘોરિક, અને અતિગૂઢ ગાન
 ગાઈ સુણાવતું મહને, સુણું ધારી ધ્યાન. ૧
 ને મન્દ નિર્ગલ કવિત્વસ્વરો જ મહારા,
 તેમાંહિ એ ગહનગાનસ્વરો વિશાળા
 હું રેડવા મથું જ યદ્યપિ પૂર્ણભાવે,
 એ ભવ્ય ગાનતેણી છાય જ અદ્ય આવે. ૨
 નાયે ભૂતાવળસમા પ્રતિબિમ્બતારા,
 તે નૃત્યને ધ્વનિ દઈ હૃદયે જનારા,
 સિન્ધુ પુરાણ ગજવે કંઈ ઉચ્ચ ગાન,
 ને ભૂતભાવિતાણું દર્શન દે મહાન; ૩
 એ સિન્ધુગાન સઘળું રૂંધોં નત્ય ઊંડું,
 જે વેળા આ તિમિરગાન જ થાય ગૂઢું;
 ઝંઝાનિલો અચલચૈલ હસાવો દેતા
 ઉન્મત્તગાન ગગને જ ગન્તવી રૂઢિતા; ૪
 ને વજ્રનાદ કરી મેઘ ધ્વનિ મગાવે;
 ગાઠાં અરણ્યતરુ ગાન ઊંડું ગન્તવે;—
 એ સર્વ ગાન લય પામી જઈ વિરામે,
 જે વેળા આ તિમિરગાન જ પૂર્ણ નમે.

એ ગાનના સ્વર બન્યા બિવિધસ્વરૂપે,
 જેનું નિદાન રહ્યું છે હૃદયે અન્ધરૂપે;—
 ભગ્નાશ-પ્રેમી-હૃદયે ઊંઝળે ઉઝાળા
 તહેના બન્યા તિમિરગાનસ્વરો જ ગાઠા.
 માતાપિતા વિણ થયાં શિશુ જે અનાથ,
 કેશે ગદ્યાં જગતની જનમ્યાની સાથ,
 એ બાળનાં હૃદયનિઃશ્વસિતો જ ઊંઝાં,
 તહેના બન્યા તિમિરગાન-સ્વરો જ ગૂઠા.
 કેા હુષ્ટના વિષવિદ્ધોલનમાં ફસાતી
 નિર્દોષ બાળવિધવા ઝટ ચેતી જતી,
 ને જગતાં હૃદયમાં ધબકાર થાતા,
 તહેના સ્વરો તિમિરગાન વિશે ગવાતા.
 અજ્ઞાતતાકુહરમાંહિ થયા વિલીન
 જૂના અસંખ્ય જનવંશ, વળી નવીન
 ઊઠ્યા, ડૂબ્યા, સહુ જ તેતણું દ્યોર નૃત્ય
 જામી રહે, તિમિરગાન થતાં પ્રબુદ્ધ.
 ઊંચું ગદે તિમિરગાન જ ભવ્ય રૂપે
 તે વેળા આત્મ મુજ તેમહિ પૂર્ણ ડૂબે,
 ડૂબી મુણે કંઈ અવણ્ય ધ્વનિ ગભીર,
 જે શબ્દમાં કંઈક આમ ધરે શરીર;—

૪૩૫ ઊંડા એ નાદના અર્થો ઉદ્દેશી ના સંકું કંઈ;
 છાયા માત્ર દૈસે આંખી, સ્પર્શતાં તે ઊંડી ગઈ.
 સ્વપ્નસંસ્કાર એ સર્વે વાંકાચૂંકા ગૂંથી રમું;
 હૃદયોર્મિતણા બિન્દુ ઉછાળું સ્વરૂપ એમ હું.

ઉપનતિ—
 ૪૩૬ નતિસકા ધરા ઉછંગે, લવ્યો મન્દ વાણી,
 મનુષ્ય જાગ્યો નવજન્મ પામી,
 તે કાળ પૂર્વે પણ નાદ આ તો
 ગાજી રહ્યો ગહન ગાન અનાદિ ગાતો.

“બ્રહ્માંડગોળ ચળકંત અસંખ્ય કાંઠે
 ઉઝા ઉઝાળતી જ, ફેંકતી શન્યમાંહિ,
 હેવી કરે રમત દેવી અનન્તતા જે,
 ત્હેના ધ્વનિ મુજ શરીર ધરી જ ગાજે. ૧૧
 એ દેવી ગર્વ ધરી મર્ત્ય ભણી જ ખોડે;—
 ‘તું કીટ માનવ! ખરે આણુકેરી તોડે!’
 ને તોય એ પરમતત્ત્વમહાન આગે
 દેવી ખરે શિશુસમાન જ ન્હાતી લાગે.” ૧૨

પ્રકૃતિરહસ્ય અને માનવમાળ.

રાકાન્તા. જો! જો! પેલો ધુધુધુધુધુ નાદ ગમ્ભીર ખોડે,
 ઊંડો પેસે મુજ હૃદય, ને શાન્તિનું નીર ડોલે;
 ને થાયે ત્હાં પ્રતિરવ કંઈ ઊપની ઊર્મિમાળા;
 કુહાંથી પામ્યો અતિગહન આ શક્તિઓ સિન્ધુ કાળા! ૧
 અગ્રુપ ઊંડા એ નાદના અર્થો ઉકેલી ના સકું કંઈ;
 છાયા માત્ર દૌસે ગ્રાંખી, સ્પર્શતાં તે ઊડી ગઈ.
 સ્વપ્નસંસ્કાર એ સર્વે વાંકાચૂંકા ગૂંથી રમું;
 હૃદયોર્મિતણા ણિન્દુ ઉઝાળું સ્વરૂપ એમ હું.
 ઉપભતિ—
 ૧ મનન્તલિસકા ધરા ઉછંગે, લવ્યો મન્દ વાણી,
 મનુષ્ય જાગ્યો નવજન્મ પામી,
 તે કાળ પૂર્વે પણ નાદ આ તો
 ગાજી રહ્યો ગંહન ગાન અનાદિ ગાતો.

ધરા વિશે માનવકેરો વાણી
 વિલુપ્ત થાશે સ્થિર મૌન પામી,
 હોની પછી એ શુરુ નાદ આ તો
 ને ! ગાજશે ગહન ગાન અનન્ત ગાતો.

તથાપિ સિન્ધુ જનમ્યાનોં પહેલાં
 અને લયે સિન્ધુ વિલુપ્ત થાતાં,
 ગાજ્યો હતો ને વર્ણો ગાજશે ને !
 સિન્ધુ સનાતન તણો ધન નાદ ખીજો.

ગરબી. ઓ ગિરિકોકિલ તું !

શું અદ્ભુત રેલે ગાન ઓ ગિરિકોકિલ ! તું ,
 તુજ ગૂઢ અર્થનું જ્ઞાન પામું ન કે દિન હું. ૫

મેઘશિખર છૂપી ચંદ્રા વરસે સ્મિત-અમીઘાર અનન્ત રે,
 ને ગિરિ, તરુ, જળ મત્ત જ ધૂમે,—હેવું ગાન રેલંત
 ઓ ગિરિકોકિલ ! તું.

લતામાધવી-ઉછંગ ઉછળી કળી રમે લાબળ રે,
 સુગન્ધ ને સ્મિત યોગમ વેરે,—હેવીં મધુરરવધાર
 ઝરે ગિરિકોકિલ ! તું.

ટિફ્ફુ ટિફ્ફુ ગાન કુંડાળે લમતું નલમોઝાર રે;
ગિરિશૃંગોમાં ધ્વનિ મધુરો દર્ધ રમ્ય રજતરણુકાર
કરે ગિરિકોકિલ ! તું. ૧૦

મધ્યરજનિ આંદનીમાં ચળકે, સાગવને ગૂંચવાયું રે
ધ્રુમસ રૂપેરી, તે પર તરતું ગાન ચમકતું આનંદ્યું
એ ! ગિરિકોકિલનું. ૧૧

પ્રિયસહચર્યોને શું તું સોધે ગાન ગાર્ધ વનવનમાં રે ?
તે થકી શું કંઈ મધુર ગાનને રંગે લાવ કરુણમાં
એ ગિરિકોકિલ ! તું ? ૧૨

અવિરત મધુરા ગાનતણી તુજ કવિતા કદી ન સૂકાય રે,
એ અદ્ભુત ગુણ ક્યાંથી સાંપડયો ?—મધુર જ મધુર જ ગાય
એ ગિરિકોકિલ ! તું. ૧૩

માનવજીવનના સુર ઊંડા, પ્રકુલ ને વર્ણો ઘેરા રે,
તે સર્વેનાં રહસ્ય સાચાં વાંચી સકે જ અનેરાં
તે ગિરિકોકિલ ! તું. ૧૪

નૂતનધનરંગે રંગીલી સન્ધ્યા લટકે આવે રે,
મધુર અનિલ-ઉચ્છ્વાસથી કરતી અધરસ્પર્શો લાવે
ઊંચા ગિરિવરને; ૧૫

તોય અડગ ગિરિ સમાધિ ન તજે, તે ગિરિ પશુ દ્રવધારે રે,
જેહ વેળ સુરસુન્દરો સન્ધ્યા લલિત સુરો લલકારે
આ ગિરિકોકિલના. ૧૬

ગૂઢ શક્તિ ને ગૂઢ અર્થ તુજ કળી અકું શી પેર રે ?
મૂઢ બને ગિરિવર જ્યહાં પીતાં અવિરત અર્મારસસેર
તુજ ગિરિકોકિલ ઓ ! ૧૭

જરાગ મહાઃ ભૂરા વ્યોમ વિશે ગિરિરાજ ઓ !

છાના લેખ લખે શા આજ ?

મેઘમાળ તુજ કણ્ઠ વળગતી

તહેને ન જોતો લગાર;

ઝાયા ઝાયા ભૂરા વ્યોમ વિશે તું

લેખ લખે શા હજાર રે ?

છાના લેખ લખે શા હજાર ?

આવી પડંતી ઉછંગમાં રે

કાંઈ હસતી ધુમસની હાર,

પ્રતિહાસ તહેને ન દેતો તું તો ઝાડ

મૌનતણા ધરો ભાર રે

છાના લેખ લખે શા અપાર ? ૧૮

નાદ સનાતન સિન્ધુતણા રેડી

રેડી હૃદયમોઝાર,

ઘોળી ઘોળી ગાન અન્તરમાં રચ્યું

તહેનો કરે ઉદ્ધગાર રે

છાના લેખ લખી ગિરિરાજ. ૨૦

શ્યામ રજનિ નિજ અકુશલોં નચવે

વ્યોમપટે જે વાર,

તારકમય ગાન ચમકોં એ રહે, તો એ

લાંચોં સકું ન લગાર રે

ઉઠા લેખ લખ્યા ગિરિરાજ. ૨૧

ગૂઢ અર્થ તમહૃદયતણા પછી

કેમ ઉકેલું હું ગાળ ?

દીન બની લહું આનન્દ ઉઠો,

ઉઠો માનું ઉપકાર રે,

સિન્ધુ ! કોકિલ ! ને ગિરિરાજ ! ૨૨

અવસાન.

તહૃદયકુન્જ વિશે વશોં કૂજતો

કલ અલૌકિક કોકિલ કે સુણ્યો;

રવ મનોરમ એ મન રચતો

વહોં રહે ધ્વનિ કુન્જ વિશે ઝીણો.

(૧૫૭)

મનુજજીવનનાં મનનાં વેળા

કંઈ રહ્યું ગોંડાં ઝળકાવતું

અનુપ આન હું એ ન અહું કળી,

તદ્દપિ એ મુજને મન લાવતું.

વિમલ કોટિલગાન તણા ધ્વનિ

સ્મરણમાં લમતા ઝડપ્યા કંઈ,

કવિતરૂપ રહ્યા ઝટ તે યની;

રસિક ! તે તુજને અરખ્યા અહિં.

૨૦૪૩૫

ટીકા.

મંગળાચરણ—આ કાવ્યની આરમ્ભની બે પંક્તિયો મહારા સ્વર્ગસ્થ પિતાએ રચી હતી, અને આગળ રચના કરી નહોતી. એ ઉપાડી લઈને બાકીની રચના મહે કરી છે.

પૃ. ૧ શ્લો. ૨ ચરણ ૧. વિપ્રલક્ષ્મી—(વશિષ્ઠની)—ઠગનારી. વિપયમોહની=વિપયસુખની ક્ષણિક આપનારી મોહક શક્તિ, મૂઠ બનાવનારી માયા.

તાત્પર્ય—દિવ્યાધામ જવાને રસ્તે જતાં વચમાં મોહની આવીને મધુ જેવા સ્વરથી, હાથમાં વિષ ધરીને, ક્ષણવાવીને આઠે રસ્તે દોરવાને મથે, તે ક્ષણે, હે દયાના નિધિ ! તું હમારો હાથ પકડી (સહાય થઈ) એ મધુરગાન કરતી મોહનીએ ધરેલી સુરા (મધ) પરિહરવા (પાછી ઠેલવાને) હૃદયમાં બળ આપજો.

પૃ. ૨. શ્લો. ૩. ચરણ ૪. તમને=અન્ધકારને. સદયમને=સદય (દયાયુક્ત) મનથી.

અક્ષાતત્તદ્વદ્યક્ષોભ—પૃ. ૨. શ્લોક ૩. ચરણ ૧. શિક્ષાપ્રબન્ધે—

પથરના ચણેલા બંધ ઉપર ફેનિલ=ફીણવાળું.

વાદસમૂહ—Band નું વાલું; વાળનું band.

શ્લો. ૪. ચરણ. ૧. બે ગાન—એક પ્રકૃતિનું રચેલું, —નદીનું ગાન; બીજું મનુજ (માણસ) નું રચેલું, —વાળનું.

શ્લો. ૪-૫-૬. કલ્પના હાવી છે;—ગાન વસ્તુતઃ એક જ સ્વરનાધુર્યનું પરિણામ છે. તેથી નદીનું ગાન અને વાળનું ગાન મૂળ એક જ કુળમાં ઉપજેલાં; અને ઘણું કરી બંને દૂર દૂર વશેલાં. અહિં જ માત્ર નદીકિનારે બાગમાં વાળું વાગવું હતું તેથી અકસ્માત્ ઘણું કાળે બંને ગાનબન્ધુ એકલાં

થયાં, અને તેથી 'પૂર્વનો સંબન્ધ (એક કુળમાંનો) સાંભળ્યાથી અને એક ખીન્નને ઓળખીને જાણે આનન્દથી ખંને ભેટેછે.

પૃ. ૩. શ્લો. ૬. ચરણ ૪. કરુણભારભરેલ=શોકરસના ભારથી ભરેલો.
શ્લો. ૮. ચરણ ૪. નાણે=ન આણે.

અકાલમરણ. - એક મિત્રની મુઘ્ધા પત્નીના મરણે આ કાવ્ય પ્રેર્યું છે.

પૃ. ૪ 'રેખતો' એ નામ કવિનર્મદાશંકરે વાપર્યું છે તે ઉપરથી અહિં ક્ષીયું છે. બાકી હેમાં માપ તો ગણતરી એક જાતનું છે. 'રેખતો' શબ્દનો ખરો અર્થ તો જુદો જ છે. કવિતામાં વપરાતી ઉર્દુ ભાષા તે 'રેખતો' નામથી ઓળખાય છે. ફા. રેખતન=રેડકું તે ઉપરથી એ શબ્દ થયો છે. એ ભાષામાં ફારસી શબ્દો ઘણે ભાગે પસરેલા, રેડાયલા, હોય છે, માટે 'રેખતો.' (રેખતા-ખરું નામ.)

(Census of India 1901, Vol I. India Part I—
Report Chap. VII. Page 330, Para 571 જુવો.)

શ્લો. ૧. ઉત્તરાર્ધ. ' રાશિકેરો પ્રકાશો લગાર કળા ન્યમ ખીજતણી ' એ મહારા સ્વર્ગસ્થ બન્ધુ ભીમરાવે ગાયકવાડની રાણીના મરણ વિશે કરેલી ગરખીમાંની પંક્તિમાંની કલ્પના આ કલ્પનાથી કાંઈક ભિન્ન અને કાંઈક મળતી છે. પણ હેમનું કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું તે પહેલાં, અને આ કાવ્ય મહેં રચ્યું તે પહેલાં, હેમનું કાવ્ય મહારા જોવામાં નહોતું આવ્યું.

શ્લો. ૪. ચરણ ૧. સ્નેહકુતુકમોદ-એ ત્રણે ભાવનું મિશ્રણ અંગ્રેજીમાં admiration એ એક શબ્દથી યથાર્થ બતાવાય છે.

પૃ ૪. શ્લો. ૫. ચરણ ૨. જવનિકા=પડદો.

પૃ. ૫. શ્લો. ૬. ચરણ ૪. ઝળકી=ઝળકાવી.

„ શ્લો. ૭. ચરણ ૧. ઝળકી-(અહિં અર્કમંક છે)=પ્રકાશ પામી.

„ શ્લો. ૧૧. ચરણ ૨. દિવ્યજનસાથ—નીચે ઉદ્દિષ્ટ કરેલાં તારા-
કણી, માધવી, ઉષા, ચંદા એ સર્વ દિવ્યજનોનું ટોળું.

પૃ. ૭. શ્લો. ૧૬. ચરણ ૪. રોકમોદ-રોક અને આનન્દ, બંને સંમિશ્ર.
વૃથા અન્વેષણ—પૃ. ૧૧. શ્લો. ૨. ચરણ ૪. ખેલવે=રમાડે.

૫૨૧ી પડેલી બાળવિધવા.—

કોઈ દુષ્ટે ફોસલાવી લગ્નનું વચન આપી લાલ લઈ ને પછી તજી દીધેલી બાળવિધવા ફૂખી મરી આપઘાત કરવાને અંધારી રાત્રે નદીકિનારે બેસેલી છે. આમ કાબ્યનો આરમ્ભ છે. આપઘાતમાંથી રોકવા માટે કોઈ અદૃશ્ય દિવ્ય વાણી હેને ઉપદેશ કરે છે (શ્લો. ૬, ૧૩, ૨૦-૨૨, અને ૨૫ નું પ્રથમ ચરણ—એ દિવ્યવાણીનાં ઉપદેશવચન છે). છતાં હેનો દૃઢ નિશ્ચય ફરતો નથી અને અન્તે એ નદીમાં પડવું મૂકે છે.

પ્રથમ પાંચ શ્લોક, શ્લો. ૧૪ મો, ૨૫ માંના ચરણ ૨, ૩, ૪, અને શ્લો. ૨૬ મો એ કવિનાં વચન છે.

પૃ. ૧૩ શ્લો. ૧. ચરણ ૧. ધર્ધર—ધુધુધુધુ એમ ઘોઘરો; રવ=અવાજ.

ચરણ ૨. આપઘાત થવાનો છે એ કંઠણ અને ભયાનક બનાવની અગાઉથી જ નાણે ખબર હોય એમ નદી અંધારાની સાથે કંઈ (અગમ્ય, અજ્ઞેય) બાંડી (ગમ્ભીર, છાની) વાતો કરે છે.

શ્લો. ૨. પૃ. ૧૩-૧૪.—‘કરે છે,’ ‘કરે છે,’ અને ‘ભણે’ એ ત્રણે ક્રિયાનો કર્તા ‘સમીરણ’ (=પવન) છે.

પૃ. ૧૪. શ્લો. ૨, ૩.—નદીની અન્વકાર સાથેની બાંડી વાતની પેઠે જ પવનનું ઘોર ગાન, તમરાંનો નાદ, ધુવડોનો ધુધવાટ, અને દેડકાંનો અવાજ, તે સર્વ ભાવિ (આત્મઘાતરૂપ કંઠણ બનાવ) ના પૂર્વધ્વનિ છે; જાતે ભાવિ ભણનારના જ ધ્વનિ છે.

શ્લો. ૩. ચરણ ૧ તમતમે=તમ તમ તમ અવાજ કરે છે.

ચરણ ૨. અશર્ક=ભય વિના. (રાત્રનો વખત તેથી).

શ્લો. ૪. ચરણ ૧. અંધારું નયનમાં (આંખમાં, —જેનારાની આંખમાં) કાળું નાજળ આંજ છે. અર્થાત્ એટલું બધું ગાંઠું અંધારું છે.

ચરણ ૩. ' નિહાળે ' નો કર્તા ' તું ' (૪ થા ચરણમાંનો) છે.

શ્લો. ૫. ચરણ ૧. સરિતા (નદી) પોતાના તરફગણિખરે (મોઝની ટોચો ઉપર) તારા (તારાઓને—પ્રતિબિમ્બ પડેલાં તહેને) નચાવેછે.

શ્લો. ૨. ચરણ ૪ માં તથા શ્લો. ૫. ચરણ ૨ માં વર્ણવેલી સ્થિતિ એ સ્ત્રીની અગમ્ય વ્યગ્રતા અથવા એકાગ્રતા બતાવવા માટે જ છે. પવનનું ગાન એ કાંઈ સાંભળવા માટે સાંભળતી નથી; તેમ જ નદીજળમાંના પ્રતિબિમ્બ-તારા એ કાંઈ ખરેખરી ગણતી નથી.

પૃ. ૧૫. શ્લો. ૧૦—૧૨. અહિં એ વિધવા અદૃશ્યવાણીના ઉપદેશના જવાબમાં કાંઈક બોલેછે, છતાં સ્વગત જ, સ્વતઃ ઉત્પન્ન થયેલા ભાવ જ પ્રકાશ કરેછે. એ પ્રમાણે આગળ ઉપર પણ અદૃશ્યવાણીનાં વચન પછીનાં વિધવાનાં વચનમાં ભેઈ લેવું.

શ્લોક ૧૧. ચરણ ૧-૩.—ઇતર (બીજા) ના—અર્થાત્, મહેને ફસાવનાર પુરુષના—હાથે લીંપાયેલો કાજળ (પાપરૂપ ક્લડક) હૃદયે વળગેલો ધારણ કરતી હું એ કાજળને નદીના ઊંડા પાણીમાં ઘોઈ નાંખું (આત્મઘાત કરીને).

શ્લો. ૧૨. પૂર્વાર્ધ-જીવીને આગળ જે ભવિષ્ય છે તે કરતાં ડૂબી મરી આપઘાતથી થનારું ભાવિ ઓછું દુઃખકારક છે—આમ ખોટી દલીલ અન્ધકારથી ઘેરાયેલા હૃદયવાળી બોલેછે.

ઉત્તરાર્ધ—બીજી દલીલ એ આપેછે કે—ભૂત (અત્યાર પહેલાંની દશા) અને વર્તમાન (હાલની દશા) બંને મહારી દશા ભયંકર છે તો પછી ભાવિ દશાથી શું કામ ડરું ?

પૃ. ૧૬. શ્લો. ૧૩. ચરણ ૧. નદી ખરેખરા રુધિરથી નહિ, પણ જે આપઘાત કરે તો પાપપરિણામરૂપ રુધિરથી, ભરેલી કહેવાનો હેતુ છે.

ચરણ ૪. અદૃહાસ=ખડખડાટ હસવું.

પાપ (મૂર્તિમાન પાપ જ) તહેને,—તહારા આ આપઘાતના મૂર્ખાઈભરેલા વિચારને—નેઈને ખડખડ હસવું રહ્યું છે. તું ધારેછે કે આમ ડૂબી મરીથી તહેને—તહારા આત્માને—લાગેલું ક્લડક ઘોઈ નંખારો. પરંતુ એથી તો

વળી આત્મઘાત (અને આગળ ઉપર જણાશે તેમ ગર્ભસ્થ બાળકના પરંપરાએ ખૂન)નું પાપ વધશે. તેથી જ કરીને પાપ ત્હારી મૂર્ખતાયુક્ત દક્ષીણને અને વૃત્તિને હુશી કાઢેછે.

આ ચરણમાંની કલ્પનાનું અજ્ઞાત બીજ Tennyson (ટેનિસન)ના Forlorn નામના કાવ્યની નીચેની કડીમાં કાંઈક છે:—

Catherine, Catherine, in the night
What is this you're dreaming ?
There is laughter down in Hell
At your simple scheming.....
In the night, in the night,
When the ghosts are fleeting.

મૂળમાં આ—ફ્શી પડેલી બાળવિધવા વિશેના—કાવ્યની પ્રથમ સ્તુરણા એ Forlorn કાવ્ય વાંચ્યા પછી જ પણ સ્વતન્ત્ર રીતે થયેલી છે.

શ્લોક. ૧૪. આ શ્લોકમાં કાવ્યના આરમ્ભમાંનું જ વર્ણન કરી આણેલું છે અર્થે સારેછે. એક તો આ ચિત્રની મધ્યમૂર્તિરૂપ વિધવાની આસપાસનાં ઉપાડું (તમરાં, ધુવડ, દેડકાં, પવન હેના નાદ) કરીથી વાચકની નજર આગળ આણીને એક જાતની શૂઝખલા દૃઢ બાંધવી; ક્ષણવાર ઉપાડું તરફ નજર ફેંકાવીને. અને બીજું પાપના અટ્ટહાસનું ઇન્દ્રિયગમ્ય પૂર્વરૂપ ફ્વનિદ્વારા (વ્યક્ત્ય તરીકે) બતાવવું. તમરાં વગેરેનો નાદ તે જ પાપનો અટ્ટહાસ છે એમ સૂચવાય છે.

શ્લોક ૧૫ વગેરેમાં વિધવા પોતાની ધૂનમાં ને-ધૂનમાં જ—જાણે અદૃશ્ય વાણીનું (શ્લોક. ૧૩ માનું) વચન સાંભળ્યું જ નથી એમ—પોતાનો ઇતિહાસ કહેછે. છતાં પોતાનું નિર્દોષત્વ અહિં ‘ખરેખરું’ સ્થાપિત કરીને એ જ (શ્લોક ૧૩ માના) વચનનો આડકતરી રીતે ઉત્તર આપેછે.

શ્લોક ૧૫. પૂર્વાર્ધ.—હેને ફસાવનારના કપટને ઉદ્દેશીને કહેછે.

ચરણ ૪. તુલ—અર્થાત્, હેને ફસાવનાર પુરુષનું.

શ્લો. ૧૬. લગ્નનું વચન આપ્યાથી ફસાઈ તેથી નિષ્પાપ; પણ લગ્નની પવિત્ર મુદ્રા મળ્યા પહેલાં પતિવત્ આચરણ કરવા દેવા જેટલી લાલચને વશ થઈ તેટલે દરજ્જે પાપ. પણ બાકી નિર્દોષ જ પોતે છે તેથી પોતાના નિષ્પાપત્વનો સાક્ષી સરલતા, નિર્દોષ ભોળપણની વૃત્તિ, તે જ છે, બીજું કોણ હોય ? હેવા કપટમય અને ગુપ્ત વૃત્તાન્તનો સાક્ષી અન્તર્વૃત્તિ શિવાય કોણ ?

આ પાપ અને નિષ્પાપત્વના મિશ્રણને લીધે જ, આગળ જુદે જુદે ઠેકાણે ‘ નિર્દોષ દોષિત, ’ ‘ મલિન નિર્મલ ’ એમ વિરોધાભાસિ વિશેષણો આબ્યાંછે.

પૃ. ૧૭. શ્લો. ૧૮. ચરણ ૩. મનોહર રૂપ—પોતાને ફસાવનારના સૌન્દર્ય (શારીરસૌન્દર્ય) ને વિશે કહેછે.

શ્લો. ૨૨. ચરણ ૨ જગલોકતણી.—‘ ભીતિ ’ એ અધ્યાહાર્ય છે.

ચરણ ૪. મહાનુકંપી=મહાદયાવાન.

પૃ. ૧૮. શ્લો. ૨૫. ચરણ ૩. ખૂડી.—અંધારમાં ખૂડી તે માત્ર નદીના પાણીમાં અંધારામાં ખૂડી એમ નહિ; પણ નદીમાં ખૂડી તે અંધારામાં હોવાને લીધે અન્ધકારના ઊંડાણમાં પણ ગુપ્ત થઈ; તેમ જ આત્મઘાત અને ગર્ભસ્થ શિશુઘાતને લીધે આધ્યાત્મિક અન્ધકારમાં, પરમાત્મવિમુખતાના નરકાન્ધકારમાં, પણ ખૂડી.

ચરણ ૪. કેટલાક લોક આ પાપ રૂઢિને માથે ન મૂકતાં પુનર્લગ્ન કરવાને ઉત્તેજન આપનારા સુધારાને માથે મૂકશે—એમ કરીને કે એ સુધારો કરાવા માંડયોછે તેથી લગ્નની આશામાં પડીને વિધવા ફસાઈ. પણ વાસ્તવિક જોતાં એ ભૂલ્ય છે. લગ્ન થઈ સકેછે તેથી નહિ, પણ લગ્ન ન થવા દેનારી રૂઢિના બન્ધનને લીધે બાળવિધવાની વૃત્તિયો અવશ રહેવાનો સંભવ વધ્યો; (સ્વાતન્ત્ર્ય હોય તો લગ્નની સહજ સરલતાને લીધે વૃત્તિને અકાલ ઉત્તેજન ન થાય;

લક્ષ્મણસામિ સૂઝી ધૈર્ય રહી સકે જ.) તેમ જ, પુનર્લગ્ન કરનારાં જોડાંનો ત્યાગ કરાવનારી રૂઢિના લયથી જ પુરુષે વિધવાને આખર તણ દીધી. એટલે ખરો દોષ રૂઢિને માથે જ યથાર્થ રીતે નાંખ્યો છે.

શ્લો. ૨૬. અહિં વળી ચિત્રનાં ઉપાદ્ગ તરફ કટાક્ષ દેંકાવીને શુદ્ધબલા-
અન્ધન દૃઢ કર્યું છે. તેમ જ, વિધવા ખૂડી મુવા પછી આ શ્લોકમાં વર્ણવેલા
પ્રકાર તરફ સહજ લક્ષ જઈને બનેલા કરુણ ભયાનક બનાવનો એક નત્યનો
પડઘા પડે છે. તેથી જ હવે નદીનું દ્વંદ્વું, તારાનું તરડંગમાં ભિજળતું, પવનનો
સુસવાટ અને વિશેષે કરી નદીની અન્ધકાર સાથેની વાત, તે પ્રથમના તે જ
બનાવોથી ભિન્ન છે; આ કરુણ બનાવ બનેલાની છાયાથી અહિક્ત છે. પ્રથમ
એ બનવાના બનાવની પૂર્વસૂચના આ બધાં કરતાં હતાં; હવે ભૂતવૃત્તાન્ત-
ની—થયેલાની—ગમ્ભીર ભયરોક્તી વાતો કરે છે. આ બે કારણથી શ્લો. ૨૬
મેા પણ આરમ્ભમાં વર્ણવેલા વૃત્તાન્તની પુનરુક્તિ સહેતુક આણે છે.

કુલમણિ દાસીનો શાપ.—પૃ. ૧૮.

આખા હિંદુસ્તાનમાં અજ્ઞાન ભણેલાઓના મંડળમાં ખળભળાટ કરી
મૂકનારો સંમતિવચનો કાચદો ૧૮૯૦-૯૧ માં જે કેસ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયો
તે પ્રસિદ્ધ કેસ (હરિમોહન મૈથીનો કેસ) હજી સર્વના સ્મરણમાં હશે.
તોપણ અહિં હેનો સારાંશ સગવડને અર્થે આપવો ઠીક છે.

કુલમણિ દાસી, નાત્યે ઉરિયા કાયસ્થ, ૧૦ મી માર્ચ ૧૮૭૬ એ
જન્મી; ૧૧ મી મે ૧૮૯૦ એ (૧૧વર્ષની ઉમરે) હરિમોહન મૈથી નામ-
ના મહોદી ઉમરે પહોચેલા પુરુષ સાથે હેનું લગ્ન થયું. લગ્ન પછી સાત
દિવસ, રિવાજ પ્રમાણે, એ સાસરે રહી હતી; પછી, પાછી માને ઘેર
આવી. પછી વળી બે દિવસ પછી એક દિવસ સાસરે ગઈ હતી, પણ
રાત્રે જ પાછી માને ઘેર આવી. પછી ૧૫ મી જૂને હરિમોહન આન્બો,
અને તે રાત્રે તે સાસૂની જોડેની ઓચડીમાં સૂતો હતો; કુલમણિ અને
હેની બે નંહાની બહેનો માવાળી ઓચડીની બહાર ઓશરીમાં સૂતી હતી.

મધ્યરાત્ર્યને શુભારે કુલમણિની ચીસોથી મા જળી જીરી, અને જઈને જીવે-
 છે તો હરિમોહનવાળી આયડીમાં પથારીમાં કુલમણિને રુધિરપ્રધાવિત દશામાં
 દીરી, અને હેની થરમાં હરિમોહનને જાણેલો દીકો. ઘરનાં બીજાં બેરોને
 બોલાવ્યાં. કુલમણિની વડિયાઈએ હરિમોહનને હેના કર્મ માટે ગાળેા દીધી;
 પણ એ ચૂપ જાણે રહ્યો. કુલમણિએ થોડુંક પાણી માંગ્યું. તે શિવાય કશું
 પણ એ બોલી નહિ. દાક્તરને બોલાવ્યો, તે સહવારે આવ્યો. તે વખત
 કુલમણિ મરણસમીપ હતી; નાડી બન્ધ હતી; શ્વાસ થયો હતો. દવા આપી.
 સાંજે ત્રણ વાગ્યે એ મરણ પામી. તે પછી હરિમોહન દાક્તરને મળ્યો;
 તેણે પૂછ્યું:—“ આ અકસ્માત શાથી બન્યો ? ” હરિમોહને કહ્યું:—
 “ સમાગમને લીધે. ”

બચાવમાં હેલું બતાવવામાં આવ્યું હતું કે આ બનાવ પહેલાં સમા-
 ગમ થયેલો હતો. આ વાત સંદિગ્ધ હતી. વાત ખરી હશે તો વળી સાબીત
 થાયછે કે લગ્ન પછી તરત જ એ દુરાચાર થયેલો. નાત્યની રૂઢિ પ્રમાણે
 (કુલમણિની માના કહેવા પ્રમાણે) રજોદર્શન પહેલાં મેડી થતી નહોતી. આ
 ખત્રે, હોય તો,

“ તહે દુષ્ટ રૂઢિતાણું દાસપણું સ્વીકારી ”

એ પંક્તિ નિરર્થક જેવી કાઠને લાગશે. પરંતુ રૂઢિના જ બળને લીધે
 હાવાં અસમાન અને બાહ્યકાળમાં લગ્ન થાયછે, તેમ જ તહેને લીધે જ હાવા
 અકાલ સમાગમનો પ્રસંગ આવેછે; એ જોતાં એ પંક્તિ સંગતાર્થ રહેછે. તેમ જ
 એ કેસમાંની હકીકતથી લાગે છે કે કુલમણિની માનું કહેવું પોતાના બચાવ
 માટે હશે.

પૃ. ૨૦. શ્લો. ૮. ચરણ ૧. અવધ=બોલી ન સકાય હેલું.
 નિન્દવા લાયક.

શ્લો. ૯. ચરણ ૨. ચાણડાલ=ચાણડાલે. (તૃતીયાનો પ્રત્યય લુપ્ત છે.)
 આ અધમ ચાણડાલ—અર્થાત્, પોતે.

શ્લો. ૧૧. ચરણ ૨ ધૃણા=pity; એક નત્યના તિરસ્કારથી મિશ્રિત દયા.

પૃ. ૨૨. શ્લો. ૧૮. ચરણ ૩. ‘ જે ’—હાનો સાપેક્ષ શબ્દ ‘ આર્યભૂમિ. ’ છે.

શ્લો. ૨૨. ચરણ ૧. તિમિરાવૃત=અંધારાથી છવાયેલી. શર્વરી=રાત્રિ.

ચરણ ૨. સંહરી=સામેટી લઈને.

ચરણ ૪. એ ઉધાને જોતો નથી પણ જીવે છે હેવી ચિત્તની વ્યગ્રતા અને એક નત્યની શૂન્યહૃદય એકાગ્રતા પણ છે તેથી “ ઉધાને નિરખતો ” કહ્યો છે.

કારાગૃહમાંની વિધવા.—પૃ. ૨૩.

ઉત્તર કાનડા જિલ્લાની જેલમાં (કારવારમાં) એક ગૌડ સારસ્વત બ્રાહ્મણ નાત્યની રૂપવતી વિધવા યુવતીને જોયા પછી આ કાવ્યની પ્રેરણા થઈ છે. દુરાચારથી જન્મેલા બાળકના રાખને છુપાવી વ્યવસ્થા કરી દીધા માટે હેને સજા થયેલી હતી. આટલું જ બીજું છે, બાકી સર્વ વાર્તા આ કાવ્યમાં કલ્પનાથી જ રચેલી છે.

પૃ. ૨૩-૨૪. શ્લો. ૬-૭. સાગર અને વૃક્ષ વિપ્ર (પિતા), લહરી અને બાળકી, વડવાનલ અને પિતાની હૃદયની પીડા (પિતાહૃદય-અંગાર), એ ઉપમાન ઉપમેયનાં યુગ્મ છે તે સહજ જણાશે. લહરીનું સાગર-કર ઉપર ઉદ્ધાસથી ઊછળવું અને બાળકીનું પિતાને કણકે હસતે હસતે વળગવું એ બંને પણ સમાન ક્રિયાઓ છે.

પૃ. ૨૪. શ્લો. ૮ ચરણ ૨. બાળ=બાળા. અને તૃતીયાનો પ્રત્યય હુમ છે. બાળાએ.

શ્લો. ૯ ચરણ ૪. રસાલા;-આ શબ્દ શુદ્ધ સંસ્કૃત નથી. ‘ રસાળ ’ એ ગુજરાતી વિશેષણનું સ્ત્રી લિંગ ‘ રસાળી ’ થાય. અહિં કવિતાનું સ્વાતન્ત્ર્ય ગણવું.

પૃ. ૨૬. શ્લો. ૨૧. ચરણ ૪. અન્યથા=ખીજ રીત્યની. અર્થાત્ સ્વપ્નથી ભિન્ન, જાગતી વખતની જ (સ્થિતિ).

શ્લો. ૨૪. આ પહેલાંના બધા બનાવ ઓળંગી જઈને કંગાઈને કરેલા દુરાચારથી જન્મેલા શિશુનું શબ દરિયામાં નાંખી દેવાને દરિયાકિનારે વિધવા આવી તે વાતથી આરમ્ભ કર્યોછે.

ચરણ ૩. બદ્ધોત=આગિયા.

શ્લો. ૨૫. ચરણ ૩. સુણી રહે.-પોતે કરેલા પ્રતિધ્વનિને જ પોતે સાંભળી રહે.

શ્લો. ૨૬. ચરણ ૧. તુમુલ=તોફાન (પવન વગેરેનું).

પૃ. ૨૭. શ્લો. ૨૬. ચરણ ૩. સિન્ધુના ધ્વનિના યુગલ (જોડા)ની મધ્યે (જ=) જન્મેલા મૌનમાં. પાછલા (૨૫ મા) શ્લોકમાં વર્ણન કર્યા પ્રમાણે સિન્ધુ એક વાર ધ્રુધવે, પછી બંધ રહે, પછી પાછો ધ્રુધવે, તે બે ધ્રુધવાટની વચ્ચેના મૌન (સિન્ધુ ધ્રુધવતો બંધ રહે તે વખત) માં.

શ્લો. ૨૭. ચરણ ૧. આ ચરણમાં 'ઓ' એ શબ્દ આવીને ત્રીજા ચરણના કરતાં બે માત્રા વધેછે; તેથી વિષમ હરિગીતના માપમાં ફેર પડેછે. પણ ત્રીજામાં બે માત્રા ઓછી છે એટલે વિષમત્વ રહ્યું જ ગણાય. 'ઓ' એ સંબોધનદર્શક અહિં આવીને બે માત્રાથી લંબાણ પ્રારમ્ભમાં થાયછે તે અર્થને ઉપયોગી છે. સંબોધનની સાથે ભાવપ્રબલતા આમ લંબાતા ઉદ્દગારથી સૂચવાયછે.

વિષમ હરિગીતનું માપ 'કુસુમમાળા'માં બતાવ્યુંછે. પ્રથમ તથા ત્રીજા ચરણમાં બીજા તથા ચોથા ચરણ કરતાં બે માત્રા ઓછી; પ્રથમ તથા ત્રીજા ચરણમાં ત્રીજા પ્રથમ માત્રા ઉપરથી જ શરૂ; બીજા તથા ચોથા-માં ત્રીજા માત્રાથી તાલ.

માત્ર આ શ્લોકમાં પ્રથમ ચરણમાં 'ઓ' ઉપર નહિ પણ 'મત્ત'-ના 'મ' ઉપર પ્રથમ તાલ.

ચરણ ૪. પવનના ધુધવાટમાં પોતાના હૃદયમાં રૂહોળાતા ગુપ્ત પણ પ્રબળ ક્ષોભનું પ્રતિબિમ્બ પોતે દેખેછે; અને જાણે તેથી જ કોઈક રીતે પોતાનું હૃદય ખાલી થવું લાગેછે તેથી પવનનો ધુધવાટ હેને આ વખત ગમેછે. વિશેષ રીતે એ કારણ શ્લો. ૨૮ ના પૂર્વાર્ધમાં ખતાવ્યુંછે.

શ્લો. ૨૮. પૂર્વાર્ધ.—અન્વય:—ને તહમારા ધુધુરવમાં બધા મહારા હૃદયરવ સુણી સુણીને, તહમારા ધોરરવમાં રૂખી જતા મહારા હૃદયરવ નીસરી જઈ.

શ્લો. ૨૯. ઉત્તરાર્ધ—બાળકના ખૂનમાં સાક્ષાત્ પોતાનો હાથ નથી છતાં હેને વિપથ દોરનારે બાળકનું ખૂન કર્યું તહેના રાખને સંતાડવા જેટલી સહાયતા કરવાને લીધે, હાથ લોહીથી નથી ખચડાયા છતાં પાપભાગને લીધે હૃદય પાપના રુધિરથી જ ખચડાઈને ક્લહિક્ત થયું છે જ.

શ્લો. ૩૦. ઉત્તરાર્ધ.—તારા તે રાત્રિનાં નયન.

શ્લો. ૩૧. પૂર્વાર્ધ—એટલામાં એકદ તારો વાદળામાં પડેલા બાકારામાંથી જાણાયછે તહેને સંખોધીને કહેછે.

મ. ન. દ્વિવેદીના કાન્તા નાટકમાં તરલા “જ ચન્દ્ર ! તું સંતાઈ નભમાં” બેત્યાદિ બોલેછે એ કલ્પનાની છાયા આ ૩૦ તથા ૩૧ માં શ્લોકમાં કાંઈક રૂપાન્તરે જણાયછે.

પૃ. ૨૮. શ્લો. ૩૧. ઉત્તરાર્ધ—તહારા તેજથી આપેલા, તરડ-ગના (મોહના) શીકર (ફેરાં, જલકણ) ઉછાળીને આ કાળો સિન્ધુ કરાલ હાસ કરી મહારા કર્મને જ નિદેછે.

શ્લો. ૩૨. ચરણ ૨. લધુ=હલકી. અક્ષર ફલંગો મારે તેથી હલકી ફલંગો.

શ્લો. ૩૬. વગેરે. સ્વપ્નામાં પોતે વેલી બની ગઈ હતી તે વખત જે ભમરાએ દંશ લીધો હતો તે ભમરો માણસ બનીને હેને ફસાવનારો પુનઃ થયો એમ કલ્પના કરેછે.

પૃ. ૨૯. શ્લો. ૪૨, ૪૩. અહિં ખરેખરા ભમરાનો, તેમ જ ફસાવનાર પુરુષનો, ખંનેનો ઉદ્દેશ છે. પુરુષથી ન ઠગાવાની વાસ્તવિક ઇચ્છા છે; તેમ જ પરિતાપના ભેસમાં ને ભેસમાં વસ્તુસ્થિતિ અને પોતાના સ્વપ્નની વચ્ચેની મર્યાદા ભૂલી જઈને (શ્લો. ૩૬ વગેરેમાં ભૂલી ગઈ છે તેમ જ) ખરેખરા ભમરાને પડછાયે પણ ન જવાનો નિશ્ચય કરે છે.

શ્લો. ૪૫. ઉપાલમ્ભ=ઉપક્રોઃ મહેલું.

દિવ્ય સુન્દરીઓનો ગરબો.—પૃ. ૩૧.

એક વખત સાંજે કારવારના અર્ધચન્દ્રાકાર દરિયાકિનારે ફરતાં એ અર્ધચન્દ્રાકાર કિનારાને અંતે ઊભેલા ઊંચા અને ઝાડીથી ભરપૂર પર્વતની ટોચથી થોડે જ ઊંચે ચન્દ્ર, શુક્ર, અને બીજા એક તારો (ગ્રહ, -ગુરુ અથવા શનિ હશે) એમ ત્રણે પાસેપાસે ખૂબ આવેલા દીકા; ભેતાં ભેતાં પર્વતના શિખરની ટોચને બંને અડકીને શુભ થયા. (બંને પર્વતની ઝાડીમાં જ ગયા.) એ ઉપર આ કાવ્યની કલ્પના ચાલી છે.

ઉપરઉપરે ભેતાં મનુષ્ય અને પ્રકૃતિ એ બે એકબીજાની સ્વતંત્ર, અસંબંધ, એકની બીજા ઉપર કાંઈ અસર નહિ હોવાં જણાય છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે ભેતાં એ ખંને-ગૂઠ અને નિકટ સંબંધમાં ભેડાયેલાં છે; પ્રકૃતિ મનુષ્યની સર્વ ઘટનાનું મૂળ છે, દેહ, આત્મા, સર્વના બંધારણ ઉપર પોતાની છાયા સૂક્ષ્મ રીતે પાડે છે, એ કવિત્વમત આ કાવ્યમાં દર્શાવવાનો પ્રયત્ન છે. ચંદ્ર, શુક્રતારા, અને બીજા તારાસખી આ લોકથી અપ્રાપ્ય રહી ગગનમંડળમાં ભમતાં છતાં આ પ્રસંગે એકાએક છેક મનુજ-ભૂમિમાં તો નહિ પણ પર્વતટોચે રમતી વનદેવી કને આવીને મર્ત્યભૂમિ સમીપ (ઉપમર્ત્યભૂમિમાં) આવ્યાં છે અને પોતાનાં તત્ત્વનો માનવ ભેડે સંબંધ બનાવનારાં ગીત ગાય છે. વનદેવી તે મનુજભૂમિથી એટલી બધી (ચંદ્ર વગેરે જેટલી) દૂર નથી વસતી; પરંતુ મનુષ્યથી અદૃશ્ય

(અને માત્ર કાલ્પનિક) હોવાને લીધે માનવમંડળથી ઊંચા ચક્રમાં ફરનારી છે. તે ચંદ્રા વગેરે દિવ્યમંડળ અને માનવમંડળની વચ્ચે, બેને જોડનાર, અંકોડારૂપ છે. ચંદ્રા, શુક્રતારા, તારાસખી, વનદેવી દરેકને પોતપોતાના ખાસ ગુણધર્મ આપેલા છે તે હેમની ગરબીઓમાં જણાવ્યા છે. આ ત્રણ ગગનસુન્દરીઓ અને ચોથી વનદેવી મળી ચાર દિવ્યસુન્દરીઓ સાથે (આ વખત પર્વત ઉપર મળીને) ગાતી કહી છે. એ ગરબા માનવ મંડળથી સાંભળાય એમ નહિ જ, પણ આ પ્રસંગે કોઈ અજ્ઞેય દિવ્ય કૃપાના પ્રતાપે માત્ર કવિ આ ગરબા સાંભળવાને જઈ સકે છે; એ ગરબા “ સુણે કે મનુજ ધન્ય ” હેવા છે. આમ એ તત્ત્વોનાં વચનોની દ્વારા ઉપર કહેલો કવિત્વમત દેખાડે છે.

શ્લો ૧. ચરણ ૪. ઉદ્દામ=અનિયંત્રિત; અર્થાત્ જોરભેર.

શ્લો ૨. ચરણ ૩. જે'માં=જે હૃદયમાં.

શ્લો. ૩. ચરણ ૧. ગાનસંગમ—સાગરનું ગાન અને મહારા હૃદયનું ગાન, એ બે ગાનનો સંગમ.

પૃ. ૩૨. શ્લો. ૫. ચરણ ૨.

રસાસા—આ રાખ્દની શુદ્ધિ અશુદ્ધિ માટે પાછળ ‘ કારાગૃહમાંની વિધવા ’ એ કાવ્યના શ્લો. ૯ ચ. ૪ ઉપરની ટીકા જુઓ. (ટીકાનું પૃ. ૯ મું.)

પૃ ૩૪. શ્લો. ૨^૨ વગેરેમાં ક્રુવ (ટેકની) પંક્તિ—“ તેજે ઘડયાં ”—
બેવડાં “ ” ચિહ્નમાં છે, અને ચંદ્રા વગેરે છટકે બોલે છે તે કડીઓ
અકેકે “ ” ચિહ્નમાં છે; ત્હેનું કારણ એ કે ચંદ્રા વગેરે પોતપોતાની
કડીઓ એકલી ગાય છે, પણ ટેકની પંક્તિ (‘ તેજે ઘડયાં ’ વગેરે) બધીઓ
સાથે લાગી ઉપાડીને ફરી ગાય છે.

પૃ. ૩૫. શ્લો. ૨^૫ કવિમિત્ર—કવિતા અને ચિત્રકલા એ બેમાં કવિ-
ત્વમૂલક ઊંડો સંબંધ છે માટે કવિનો મિત્ર ચિત્રકાર. ફલક=ચિત્ર જે'ના ઉપર
ચીતરવાનું જે ચોક્કસ અથવા કપડું.

તત્ત્વદર્શી=તત્ત્વ બતાવનાર; ચિત્રના વિષયભૂત વસ્તુઓનું જીકું અને ખરું સ્વરૂપ બતાવનાર; એ ' પ્રતિભાદીપ ' નું વિશેષણ છે.

પ્રતિભા=genius, કવિત્વશક્તિ, જે સ્વાભાવિક રીતે જ મળે છે—
હૃદયરહસ્ય જ છે—તે શક્તિ. પ્રતિભાનું લક્ષણ

પ્રજ્ઞાનવનવોન્મેષશાલિની પ્રતિભા મતા

(નવો નવો ચમત્કારયુક્ત પ્રકાશ કરનારી બુદ્ધિશક્તિ તે પ્રતિભા.)
એમ કહ્યું છે.

શ્લો. ૨૬ ઉર્ધ્વરિપુ—પ્રકાશ અને આનન્દને અનુકૂલતાનો સંબંધ છે તેમ અન્ધકારને આનન્દ જોડે એક જાતનો વિરોધ જ છે માટે ઉર્ધ્વનો રિપુ અન્ધકારને કહ્યો છે.

પૃ. ૩૬. શ્લો. ૨૭. ઉત્તરાર્ધ.—ગાન બંધ પડ્યા પછીનો ધ્વનિ, ઝણકાર, સંસ્કાર રહે તેથી. સુન્દર અપૂર્વ ગાન તેથી હેનો સંસ્કાર મનમાં વધારે લગ્યા કરે.

વનદેવીની ગરબી.—આ ગરબીનો બાંધો અપ્રસિદ્ધ છે; પણ એ ચાલ ઘણી મધુર સુરની હોવાથી, બાવળા લોકનાં બેરાં કનેથી સાંભળેલી, સ્વીકારી છે. ગાઈ સાંભળ્યા અથવા સંભળાવ્યાથી જ જણાય એમ છે; પણ હેના સુર કાંઈક નીચે પ્રમાણે છે.

આ સો મા સો શ ર દ પુ ન્ય મ નો ચાં દ જો

ગ પ પ ગ પ પ પ ધ પ મ ગ સસમ ગ રિ

કા ગ ણિ યા લ બ તાં રે ચં દ ન ચો ક માં રે કોલ

રિ રિ રિ રિ સ નિ સ ગ મ પ ધ મપ મ ગ રિ સ

આ બધા સુર શુદ્ધ છે, કોમળ કે તીવ્ર હેમાં કોઈ નથી. જે સુરોની નીચે આડી લીંદી મૂકી છે તે દ્વિમાત્રિક સુરો છે.

- આ ગરબીમાં 'ઝે,' 'મો,' 'વે' વગેરે દીર્ઘ સ્વરો ઉપર વળી દીર્ઘતાનાં ચેડું મૂકવાનું કારણ એ કે એ બધા પ્લુત સ્વર છે.

શ્લો. $\frac{૩૧}{૧}$ ચરણ ૪. વનદેવીને ઘેર પધાર્યા તેથી મન્દિર અમીરસથી રચું કહેછે.

પૃ. ૩૭. શ્લો. $\frac{૩૩}{૩}$ ચરણ—૧. છેડીને—તંબૂરો વગેરે તારનાં વાદ્યના ધારને આંગળીથી હલાવવું (વગાડવા માટે) ત્હેને ' છેડવું ' કહેવાયછે.

શ્લો. $\frac{૩૩}{૩}$, $\frac{૩૪}{૪}$ —વનદેવી તે સંગીતની આધદેવી કહીછે; અને સંગીતને મનુષ્યના હૃદયભાવ જોડે સંબન્ધ ઊડો છે. માટે વનદેવીની વીણામાં મનુષ્યહૃદયના હૃદયશોક રેડાઈ પાછા ધ્વનિરૂપે નીકળતા કહ્યાછે. મનુષ્યના હૃદયના સર્વ ભવ્યતા ભાવ, હૃદય અને શોક, એ બે મુખ્ય વર્ગમાં આણી કાઢાયછે; માટે બે જ વિભાગ બસ છે. હિસાહપર (પ્રવૃત્તિપર) સર્વ ભાવ હૃદયના વર્ગમાં, અને વિરક્તિપર (નિવૃત્તિપર) સર્વ ભાવ શોકના વર્ગમાં આવી જશે.

સંગીતમાં જે સુર શ્રવણે પડેછે તે બધા મનુષ્યના હૃદયશોકનું જ આ સંગીતદેવીની વીણામાં થઈને થયેલું) રૂપાન્તર, મૂર્તરૂપ, છે. અને આ વનદેવીની વીણાના સુર તે તો મનુષ્ય સાંભળી સકતા નથી; પણ મર્ત્યલોકમાં જે માનવગાન બધું છે તે એ વીણાના જ સુર મર્ત્યલોકમાં હોંચીને બનેલુંછે. એટલે સૂઝી ખેંચાતાં ખેંચાતાં એ સુર-મૂળ સુર-ઝાંખા બની ગયેલા હોયછે, એટલો દૂરક. અને માટે જ એ માનવ-ગાનનું આખર ઊંડે દૂર જતાં મૂળ વનદેવીની વીણાના સુરમાં જ છે, પણ કોઈ વિરલાઓને જ જડેછે. આમ કાંઈક કહ્યતા છે.

શ્લો. ૩૫. ઉપા તે આ લોકમાં પ્રત્યક્ષ દેખાયછે તેથી આ લોકની ; તેમ જ આખર અમૂર્ત ભાવના જ છે અને દ્વાણુવારમાં અદૃશ્ય થઈ નારી ઉપા દિવ્યલોકનું જ ભાન કરાવનારી છે તેથી દિવ્યલોકની છે;

ચરણ ૩. ' જોડી '—હેનો કર્તા 'આકાશવાણી' છે.

વિધવાખાલાશ્રમની પાસે.—પૃ. ૪૨.

પૃ. ૪૭. શ્લો. ૩૦. વિધવાઓનાં બાળકો ગુપ્ત રીતે એક આશ્રમમાં મૂકી દેવા માટે હેવી ગોઠવણ જોડેલી છે કે બહારથી જ ભીંતમાં પેટી (વખારો) ખરોડી દેતાંની સાથે પેટી જોડે સંબંધ કરેલો ઘંટ અંદર મકાનમાં વાગે એટલે રક્ષક આવીને તરત બાળકને લઈ જાય; અને બહાર આવેલી વિધવા દેખાય પણ નહિં.

ઠગાયલી વિધવા અને હેતુ માંદું બાળક—પૃ. ૪૭.

પૃ. ૪૮. શ્લો. ૧૭. ચરણ ૪. સાધ્વસ=ભય.

પૃ. ૫૧. શ્લો. ૨૬-૨૭. મદ્રદેશના રાત્રની કુંવરી સાવિત્રીને યમ-રાજે મુવેલો પતિ સત્યવાન પાછો જીવતો કરીને આપ્યો હતો એ આખ્યાન સુપ્રસિદ્ધ છે.

માદ્રી=મદ્રરાજની પુત્રી; સાવિત્રી.

સાવિત્રીને તો મુવેલો પાછો આપ્યો હતો; અને આ વિધવાની માગણી ઠે. જીવતી બાળકીના બદલામાં પોતાને મોતને આપવાની છે. તેથી માદ્રી કરતાં આ સહેલી માગણી કહી છે.

એ સ્વપ્ન દર્શન.—પૃ. ૫૨.

આ મનુષ્યનું જીવન અનેક દુઃખથી ભરેલું છે; પરંતુ અન્તે સુખમય પરકાળમાં જીવન છે જ; તેમ જ એ પરજીવનની પ્રાપ્તિનો માર્ગ આ જીવનની કસોટીઓમાં થઈને જ છે; એ કસોટીઓનો કોઈ પણ પ્રકાર યાગ થઈને એકદમ સુખમય પરજીવનમાં જઈ સકવાનું જ નહિં; અને હેતાં જ વાસ્તવિક સત્ય અને હિત છે; એ કસોટીઓમાંથી પાર બીતવા માટે

અને શાન્તિ એ બે મુખ્ય સાધન છે; દુઃખમય સંસારથી ત્રાસીને હાસવાથી કાંઈ જવાવાનું જ નથી; એ સંસારના અંગારથી તપ થયા ત્યાં શ્રદ્ધા અને શાન્તિનું સેવન કરી ખરા ધર્મમાર્ગને સ્વીકાર્યાથી પાવી આનન્દ અને સુખની સત્ય આશાનો બળકાટ અહિંથી જોઈ સકારો. આ સર્વ સંસ્થાનું નિદર્શન કરવાનો પ્રયત્ન આ કાવ્યમાં છે. બે જુદાં જુદાં

સ્વપ્નમાં દર્શન દીઠાં; એકમાં ખોટો પણ બહારથી લોભક ઉપાય બતાવનાર
 છેતરનારો દિવ્ય (દિવ્યાભાસી) પુરુષ આવીને છેતરનારો ઉપદેશ કરેછે:
 બીજામાં સત્ય ઉપાય બતાવનાર સાચો દિવ્યપુરુષ (angel) સત્ય ઉપદેશ
 કરેછે;—આમ કલ્પનાનું સ્વરૂપ છે.

પૃ. ૫૨. શ્લો. ચરણ ૨. મધ્યરજની—આહિં સપ્તમીનો પ્રત્યય લુપ્ત છે.
 મધ્યરાત્રિયે.

ચરણ ૩, ચરણ ૪. ‘ ચાલિયો, ‘ ચેઠો ’;—કર્તા (અધ્યાહૃત જોવો) ‘હું’છે.

શ્લો. ૪ ચરણ ૨. ધરતાં હાનુંકર્મ ‘શોર’ છે.

ચરણ ૩. લેદી—હેનું કર્મ ‘તરુઘટાઓ’ છે. ‘ચાલિયો’—કર્તા ‘હું’
 (અધ્યાહૃત જોવો) છે.

ચરણ ૪. સુણતો—કર્તા ‘હું’—ઉપર પ્રમાણે. પડછંદ=(પ્રતિચ્છંદ)
 પડધા. પ્રાથમિક અર્થ—પ્રતિબિમ્બ.

પૃ. ૫૩. શ્લો. પૂર્વાર્ધ.—સ્યામશરીર (કાળા શરીરવાળા) તિમિરે
 નભગુહા લીંપી (લીંપાઈ) હતી.

શ્લો ૭. આકાશ અને સિન્ધુને એકઠાં ગૂંથીને અંધારું બંનેને એકાકાર
 કરી નાંખવું હતું, અને એ બેમાં તારાંરૂપી અંગારા બધે વેરવું હતું
 (સિન્ધુમાં તારાનાં પ્રતિબિમ્બરૂપે).

શ્લો. ૮. ચરણ ૨. ‘ઘેરિયો’—(અધ્યાહૃત જોવો) ‘હું’ ઘેરાયો.

પૃ. ૫૪. શ્લો. ૧૩. વીણા (બીજા) નાં તુંબડાં તો કડવાં જ હતાં,
 પણ હેને ચન્દ્રિકાના લેપથી ઢાંકી દર્શને જાણે બીજા કોઈ અદ્ભુત પદાર્થનાં
 છે એમ કહ્યું હતું; એ આ દૃતતું કપટમય સ્વરૂપ છે.

તન્ત્રી=તાર (વીણાના).

શ્લો. ૧૫. ચરણ ૧. નિર્વેદ=નિરાશામિશ્ર શોક.

શ્લો. ૧૬. ઉત્તરાર્ધ. “ સ્વરમૌક્તિક વરસાવતો. ”—

રા ભીમરાવદૃત ‘ પૃથુરાજરાસા ’ના પ્રથમ સર્ગમાંના નારદની વીણાને
 કરેલા અપૂર્વ અને રમણીય ઉદ્દ્યોધનમાંની

‘ કો વાર ભાવ ધરો નાયતો મોતો વેર ’

એ પંક્તિનો સંસ્કાર આ કેડાણેના રૂપકમાં છે.

પૃ. ૫૫. શ્લો. ૨^૧ ઉત્તરાર્ધ. આનન્દસિન્ધુ—આનન્દસિન્ધુમાં. સમ્મીનો પ્રત્યય હ્રસ્વ છે.

પૃ. ૫૬. શ્લોક. ૩૨. ચરણ ૧. ગાનસૌરભધારી=ગાન અને સૌરભ ધારણ કરનાર. (ગાન અંદરથી આવતું; અને દિવ્યકુસમસુગન્ધ; જે બંને ઉપરના બે શ્લોકોમાં કલાંછે તે).

પૃ. ૫૭. શ્લો. ૩૭ પૂર્વાર્ધ.—ગર્જનાને અને ઘોષણાને (બંનેને) ભેળીને. ‘ અને ’ અધ્યાદૃત જેવો છે. પવનનો અને પોતાનો નાદ બંને એકઠા કરીને. પ્રમત્ત=અતિશય મત્ત (જોકે સામાન્ય અર્થ તો ‘ ગાફલ ’ એમ થાયછે.)

પૃ. ૬૧. શ્લો. ૫૭. ઉત્તરાર્ધ. એ માળાની વચ્ચે શુકનો તારો હતો તે દ્રુતના તેજસ્વી કપાળમાં પડેલા પોતાના પ્રતિબિમ્બને સુમ્બતો હતો.

શ્લો. ૫૯. ઉત્તરાર્ધ. ધ્રુમકેતુરૂપી વિમાનને ધ્રુમકેતુનું ‘ પંછડું ’ તે જ ચામરરૂપ શણગાર હતો.

પૃ. ૬૨. શ્લો. ૬૪ ચરણ ૪. અવસાન=અલસાને; અન્તે. (સમ્મીનો પ્રત્યય હ્રસ્વ છે).

પેલાપ્રથમ આવેલા ખોટા દ્રુતની શ્લો. ૨^૧, ૨^૫ માં કહેલી દલીલોનો ઉત્તર શ્લો. ૬૨ ૬૪, ૬૫ માં છે; અને શ્લો. ૬૬ માંની દલીલનો ઉત્તર પૃ. ૬૩. શ્લો. ૬૭ માં છે.

પૃ. ૬૩. શ્લો. ૬૮ લીનું લગડું પાયર્યાથી અંગારા હોલાઈ નય; તેમ શ્રદ્ધાશાન્તિના ધ્વજપટથી ભવ-અંગાર હોલાઈ નય.

પૃ. ૬૪ શ્લો. ૭૬ ચરણ ૨. ગગનસુન્દરી—અર્થાત્-ઉપા.

મત્સ્યગન્ધા અને શાન્તનુ.—પૃ. ૬૫.

મત્સ્યગન્ધાનું આખ્યાન મહાભારતમાંનું સુપ્રસિદ્ધ છે. વાર્તાનો માત્ર ઉપયોગ કરી આ કાવ્યમાં યોગ્ય લાગતો ફેરફાર કર્યો છે.

પ્રખ્યાત ચિત્રકાર રાજ રવિવર્માનું આ વિષયનું સુંદર ચિત્ર વડોદરામાં લક્ષ્મીવિલાસ મહેલમાં જોયેલું તે ઉપરથી આ કાવ્યની પ્રેરણા થઈ હતી.

ગરબી.—ગરબીની આ ચાલ વિશે ‘ દિવ્ય સુંદરીઓનો ગરબો ’ એ કાવ્યમાંની વનદેવીની ગરબી (પૃ. ૩૬) ઉપરની ટીકા જુઓ.

અહિં પણ ‘ ઝઠું, ’ ‘ ફ ’ ‘ ન ’ ‘ જી ’ વગેરે ઉપરનાં ચિહ્ન પ્લુત-સ્વર જણાવે છે.

પૃ. ૬૬ શ્લો. ૮ ચરણ ૪. રાજ એકદમ આણુધાર્યો આવી ચઢ્યો તે જોઈને ગાતી ગાતી તદ્દન બંધ ના રહી પણ અડધું મનમાં અડધું બહાર એમ ગાન ગણગણતી રહી; માટે ‘ ગુંજતી ’ કહ્યું છે. ગુંજતી ગુંજતી રહીને ગાતે થોભી.

શ્લો. ૯. ચરણ ૨. મૃદુ ગાલમાં.—એ માછીની છાકરીના મૃદુ ગાલમાં.

શ્લો. ૧૦. ચરણ ૩. કર્તવ્યવશ—હોડીમાં આ કિનારેથી પેલે કિનારે ઉતાડ્યોને લઈ જવાનું હેતું કામ જ હતું માટે કર્તવ્યવશ.

પૃ. ૬૬-૬૭. શ્લો. ૧૨-૧૪ એ મત્સ્યગન્ધાએ ગાયેલી પ્રારબ્ધની ગરબી (પૃ. ૬૫ શ્લો. ૧-૩) ના રૂપકને અનુલક્ષીને ઉત્તરરૂપ કાંઈક છે. શ્લો. ૧૨ તે શ્લો. ૩ નો, શ્લો. ૧૩ તે શ્લો. ૨ નો, અને શ્લો. ૧૪ તે શ્લો. ૧ નો એમ ઉત્તરરૂપ છે.

પૃ. ૬૮ શ્લો. ૨૧ ચરણ ૩. અતન્દ્રિતા=અનિદ્રા, જાગૃત.

ચરણ ૪. સ્મરસખી=સ્મર (=કામદેવ) ની સખી. મદનનું ઉદ્દીપન કરનારી.

પૃ. ૬૯. શ્લો. ૨૬. ચરણ ૪. કુતુંહલ=નવાઈ; આશ્ચર્ય; કે'તું હશે ? શું હશે ? એ બાણવાની ઇચ્છાની વૃત્તિવાળું આશ્ચર્ય.

શ્લો. ૨૭. ગાલ સુન્દરીનો; અધર શાન્તનુનો. ગાલને અધર અરડતા અરડતામાં સુન્દરીએ અપૂર્વ આનન્દાનુભવથી અને સંમતિ હોવાથી રિમત કર્યું.

ઉત્તરા અને અભિમન્યુ-પૃ. ૬૯.

આ કથા મહાભારતમાં છે અને અત્યંત સુપ્રસિદ્ધ છે. નવીન લક્ષ્ય થયેલો અભિમન્યુ યુદ્ધમાં જાય છે અને ઉત્તરા હેને શેકે છે, પછી યુદ્ધમાં એ પડે છે, એ માત્ર કથામાંથી લીધેલું છે. બાકી ઉત્તરાનું સ્વપ્ન અને બંધો સંવાદ કદાપી કહેલાં ન છે.

શ્લો. ૧. ચરણ ૪. નવોઢા=નવી પરણેલી યુવતી.

પૃ. ૭૦. શ્લો. ૫. ચરણ ૩. પદ્મોમાં=પાંપણોમાં.

ચરણ ૪. નવાં—લગ્ન પછી પહેલવહેલાં ન આ આંસુ પાંખાં, (પ્રસંગ ન પ્રથમ), તેથી, તેમ ન, નવવધૂના નવા નવા પ્રેમને લીધે એ પ્રથમ આંસુમાં મોહની શક્તિ પણ અપૂર્વ નવીન તેથી પણ નવાં આંસુ.

શ્લો. ૮ તથા ૯ યુગ્મક છે. ' સુકુમાર જીગલ કપોતકેરુ ' એમ સંબન્ધ છે.

પૃ. ૭૧. શ્લો. ૧૧. ચરણ ૩. ગિવડા=છલ; અગ્નિની નવાળા; ભરડાની શિખા.

પૃ. ૭૩. શ્લો. ૨૧ ચરણ ૩. અસિ=તરવાર.

રમણીયતાનિર શોક-પૃ. ૭૩.

આનન્દ અને શોકનાં ઝરણનાં મૂળ મનુષ્યના હૃદયમાં પાસે પાસે છે એમ જ્ઞાતાઓનું કહેવું છે. આનન્દ અને શોક બંનેની પરિસ્થિતિમાં આંસુ ન પડે છે એ હેતું એક સૂચક ચિહ્ન છે. અત્યંત દાઢ્ય અને અત્યંત ગરમી બેનાં પરિણામ એકસરખાં ન કહેવાય છે. આ કાવ્યમાં

સુન્દર સરોવર જોયાથી આનન્દ થતાં વાંત શોક-એ આનન્દથી ન ઉત્પન્ન થયેલો-તહેનું સ્વરૂપ તથા નિદાન (મૂળ, કારણ) બતાવવાનો પ્રયત્ન છે.

પૃ. ૭૪. શ્લોક. ૫. અત્યન્ત સ્થિર રહેલાં આડ નજી દિવ્યભૂમિ જુવેછે; જે દિવ્યભૂમિ જળમાં પડેલા પ્રતિબિમ્બજગત્ની પણ પેલી પાર રહેલીછે. જળમાં ધ્યાનસ્થ જોઈ રહેલાં આડ આમ ઊડાં ઊડાં પડ જોલી દિવ્યભૂમિનું દર્શન કરેછે.

શ્લોક. ૭ પૂર્વાર્ધ. ‘શું’ અને ‘કો’ એ પુનરુક્ત નથી. શું=કે’વા. (કે’વા ઊડાં); અર્થાત્, અતિરાય (ઊડાં).

શુકતારા—પૃ. ૭૫.

આ કાવ્યનું ફક્તતત્ત્વ છેલ્લા (૧૦ તથા ૧૧ મા) શ્લોકમાં બતાવ્યુંછે.

શ્લોક. ૧-૨. સંખ્યાકાળના આકારમાંથી ધીરે ધીરે પ્રગટ થતી શુક-તારાને સુરસરોવરમાં નહાતી ઉર્વશીની ઉપમા આપીછે. બાકીનો ઉપ-માનવાક્યનો અંશ-પુરૂરવે ઉર્વશી ને ગુમાવી, પછી ગાંઠો થઈ બધે સોધી વળ્યો, વગેરે—ઉપમેયવાક્યમાં પ્રતિરૂપ પામતો નથી; એ માત્ર પૂર્વ સંસ્કાર આણી ઉપરંજન થાયછે.

ઋગ્વેદ V-80-5 સરખાવો:—

**एषा शुभ्रा न तन्वो विदाना ऊर्ध्वे वसनाति दृशयेनो
अस्थात् ।**

અર્થ:—“ એ (ઉષા) પોતે સ્નાન કરીને પાણીમાંથી નીકળતી સુન્દરી-ની પેઠે પોતાનું શરીર પ્રગટ કરેછે.

પુરૂરવ અને ઉર્વશીની કથાનું દૂરમાં દૂર મૂળ ઋગ્વેદમાંની ઉષાની રમણીય કલ્પનામાં છે. પુરૂરવસ રાત્ર અને ઉર્વશી અપ્સરા તે સૂર્ય અને ઉષા એ પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપ જ છે. પછી શતપથ બ્રાહ્મણ, વિષ્ણુપુરાણ, હરિવંશ વગેરેમાં લિપ્ત લિપ્ત રૂપાન્તર પામીને એ કથા ગવાઈ છે. (આખા-

ઉપા—અને અનિરુદ્ધની કથાનું મૂળ પણ એ જ છે). એ કથાનું એક રૂપ નીચે પ્રમાણે છે:—

ઉર્વશી નામની અપ્સરા અને પુરુરવસુ રાજા એકબીજાને મોહી ગયાં, અને ઉર્વશીએ કેટલીક શરતો કરીને પુરુરવ જોડે રહેવાનું કબજા કર્યું; ઉર્વશીનાં ત્રણ થેટાં છોકરાં જેવાં બહાસાં હતાં તે હમેશાં ઉર્વશીનાં પક્ષે બાંધી રાખવાં અને કોઈને લઈ જવા દેવાં નહિં. ઉર્વશીને ખાવાને માત્ર ઘી જ આપવું; અને કરી પણ પુરુરવે. ઉર્વશીની દૃષ્ટિએ નજાવસ્થામાં ન પડવું;—આ ત્રણ શરતો હતી. અતે સ્વર્ગમાંના દેવ ઉર્વશીને પાછી સ્વર્ગ-માં આણવાને ઉત્સુક થયા; તેથી એક રાત્રે ગન્ધર્વલોકેએ ઉર્વશીનાં થેટાં ચારી લીધાં. ઉર્વશીની બીજાને લીધે પુરુરવ નમ્ર છતાં પણ તલવાર લઈને દોડ્યો. આ વખતે ગન્ધર્વેએ એક જખરો વીળળીનો ઝળકારો પ્રગટ કર્યો, એટલે ઉર્વશીએ પુરુરવને નમ્ર દીડો. તુરત ઉર્વશી અદૃશ્ય થઈ ગઈ. પુરુરવ ગાંડો બની ઉર્વશીને સોધતો ભટકવા લાગ્યો; અતે કુરુક્ષેત્રમાં એક કમળના સરોવરમાં બીજ ચાર અપ્સરાઓ સહિત ઉર્વશીને નહાતી દીડી. પછી દરવરસે એક વાર મળવાનું કબજા કર્યું.—હત્યાદિ કથા છે. અહિંનાં પ્રસંગ માટે આટલી જ કથા બસ છે. સૂર્યને નમ્ર દેખતાં ઉપા કુપ્ત થાય છે એ નિત્ય બનતા સૃષ્ટિના બનાવને આ કથામાં પ્રથિત કર્યો છે.

શ્લો. ૧. ચરણ ૧. પ્રમાદ=ગદ્ગત. ઉર્વશીની નજરે નજાવસ્થામાં જણાવાનો પ્રસંગ આવવા દીધો એ ગદ્ગત.

પૃ. ૭૭. શ્લો. ૧૦. ચરણ ૨. દુઃખપ્રધાન=દુઃખ જેમાં પ્રધાન (મુખ્ય) છે હેવી. ધણો ભાગ દુઃખથી ભરેલી.

શ્લો. ૧૧. ચરણ ૪. ‘અમરભૂમિ’-એ ‘અંબી’નું કર્મ છે; ‘જશે’ નું નથી. ચેવતી.-પૃ. ૮૨.

શોલાપુર જિલ્લામાં ચેવતીનામના ગામપાસે ઘણું મ્હોટું તળાવ છે. તે સ્થળને સંબન્ધે આ કાવ્ય છે.

શ્લો. ૧ પૂર્વાર્ધ. પેલી—‘ઘરા’ નું વિશેષણ છે. તટ ગગનની=ગગનને તટે.
ચરણ ૪. શકલ=કડકો, અર્ધચન્દ્ર હતો તેથી.

પૃ. ૮૩. શ્લો. ૩ પૂર્વાર્ધ. બિમ્બપ્રતિબિમ્બ—ખરેખરા ચન્દ્રનું શકલ
અને કાળું વાદળું તે બિમ્બ; અને મહારા હૃદયમાં રહેલો અંગાર અને રેલેલો
અન્ધકાર તે (ઉપર કહ્યા પ્રમાણે) પ્રતિબિમ્બ. એ બંને કોઈયે પણ પ્રચ્છન્ને
(છાતાં, ગુપ્ત રીતે, પણ) નથી જોયાં.

પૃ. ૮૪. શ્લો. ૬. “ આપણે જોએ માંહિં જોશીને, પેલું નાવડું પછી
તરત તરતું મૂક્યું ”—આમ અન્વય છે.

ભે.રઘાટ.-પૃ. ૮૫.

શ્લો. ૧ ચરણ ૩-૪. ‘હૃદયા,’ ‘બન્યા,’ ‘સૂતા’ એ સર્વનો કર્તા,
તથા ‘લુપ્ધ’ નો વિશેષ્ય, ‘ગિરિ’ (પ્રથમ ચરણમાંના ‘ગિરિમંડળ’માંથી
અવ્યાહાર્ય) છે.

પૃ. ૮૬ શ્લો. ૨. હાલો દેખાવ પર્વતો ચઢતાં વરસાદના દિવસમાં
જોનારને હાનું તથ્ય સમજાશે જ; મેદાનમાં રહીને તો ઇન્દ્રધનુષ્ય દૂર આ-
કાશમાં જ દેખાયે છિયે, પણ આ તો આપણાથી પણ નીચે અથવા બરા-
બર સપાટીએ, આમ જાણે હાથેવડે અંડકીને લઈ લઈયે હેતું જ પર્વતમાળની
વચ્ચે ખીણમાં ઇન્દ્રધનુષ્ય તરતું દેખાયતું છે.

શ્લો. ૩. ચરણ ૩. પર્વત એ લવ્યતાની મૂર્તિ; અને ઇન્દ્રધનુષ્ય તે રમ્ય-
તાની મૂર્તિ. લવ્ય અંશ વિશેષ તેથી લવ્યમાં રમણીય રહીને, રમે છે, માંહિં
લણી જાય છે.

ચરણ ૪. વિરમે=આનન્દથી વિરામ પામે, તન્મય થવાથી સ્તબ્ધ થાય.

શ્લો. ૪. ચરણ ૨. મૌનનદી-મૌનનદીમાં, (સપ્તમીનો પ્રત્યય લુપ્ત છે).

ચરણ ૪. ઠરે=સ્થિર બિલા રહે.

શ્લો. ૫. ચરણ ૪. હૃદયે-જોનારના હૃદયમાં.

શ્લો. ૬ ચરણ ૨. તરણિ=સૂર્ય.

ચરણ ૩. તે—તુણભૂમિ.

પશુવૃન્દ-ગાયો વગેરેનાં 'ટોળાં.'

પૃ. ૮૭. શ્લો. ૮ ચરણ ૧ એહ પરે=એ પેર; એ રીતે.

” ” ” ઉત્તરાર્ધ-ઉપર વર્ણવેલાં જુદાં જુદાં વખતનાં પર્વતમંડળનાં રૂપ દીઠાં ખરાં, તો પણ ન દીઠેલાં હેવાં ઘણાં ખાત્રી હશે. તે રૂપ ભાવળળે (દ્વદયના ભાવની શક્તિથી પ્રેરાયેલી કલ્પનાની દૃષ્ટિ વડે) જોઈ સકું છું. માટે જ બિમ્બ વિના (ન જોયેલાં રૂપ તે બિમ્બ વિના) પ્રતિબિમ્બ (કલ્પનાળળે, ભાવળળે, જોવાતાં રૂપ તે પ્રતિબિમ્બ) મન ઉપર પડેછે. એ પ્રતિબિમ્બ-કલ્પનાળળે જોયેલાં રૂપ-નીચેના શ્લો. ૯ થી શ્લોક. ૧૩ નો પૂર્વાર્ધ સૂધીમાં દર્શાવ્યાં છે.

શ્લો. ૧૦. ચરણ ૨. ઉપાને સૂર્યની પત્ની ક્રોધ ઠેકાણે, તેમ ક્રોધ ઠેકાણે જનની, વેદમાં કહેલી છે; તેમ ક્રોધ ઠેકાણે હેની (પૂપાની, એટલે પૂપા તે સૂર્ય જ ગણાય એમ છે તેથી, સૂર્યની) ખડેન પણ કહી છે. તે વાંચ્યા ખડેલાં જ સ્વતન્ત્ર રીતે આ કલ્પના કરેલી છે. ઉપા તથા સૂર્ય બંને એક જ ધોદેવીનાં (ત્રૌ=ત્ર્યાંકાશ) એક પછી એક જન્મનારાં બાળક છે એમ કલ્પનાનું મૂળ છે.

સ્વસા=ખડેન.

પૃ. ૮૮. શ્લો. ૧૨. ચરણ ૨. તર્જન=ચમકારો. અન્વય આમ છે:—કદી થન ગાઠ ભયંકર ગર્જનથી ગળાડે, (અન્ને) વિદ્યુતતર્જનથી (વીજળીના ચમકારાથી) શ્યામળાં નભને વાંકીચૂંકી લીંટિયે ચમકાવીને (પછી તરત) તિમિરે (નભને) વીંટી લિયે (લે).

શ્લો. ૧૪. પર્વતની આમ જુદી જુદી સ્થિતિમાં જુદી જુદી છબિ હોય છે. છતાં આખર પર્વતનું વ્યક્તિસ્વરૂપ એક જ રાખનારું તત્ત્વ બધી છબિમાં જોડું રહેલું હોય છે; તેથી જ પર્વતનું વ્યક્તિલક્ષણ (ભત્યનું ખાસ સ્વરૂપ) કાયમ રહે છે.

એક બાળકીના મરણ વિશે—પૃ. ૯૨.

શ્લો. ૨. ચરણ ૧. સૂતાની મેઘમાળા પર્વતાકારે સન્ધ્યાકાળે બનેછે તે.

શ્લો. ૩. ચરણ ૨. અમૃતાધિકાર=અમરભૂમિમાંથી તું આવેલી તે
રહારી યોગ્યતા.

પૃ. ૯૩ શ્લો. ૬ પૂર્વાર્થ.—હૃદયમાં જે અલૌકિક ભાવની પ્રેરણાઓ
કરી તે જ એ બાળકીનાં (દિવ્ય કોકિલાનાં) ગાન. ઉત્તરાર્થ—જે
પ્રેરણાઓથી જાણે અમરભૂમિનાં દર્શન થઈ સકેલાં. માટે અમૃતનાં પાન
પીધાં કહ્યાંછે.

શ્લો. ૮ નિર્દોષ વાચારહિત શિશુના સ્મિતનું નિદાન અહિં અમર-
ભૂમિનાં ગાનનું શ્રવણ કહ્યુંછે. અમરભૂમિનાં ગાન સાંભળેછે તેથી
શિશુ આપણને કારણવિના હસતું લાગેછે.

આ કલ્પનાને મળતી જ કલ્પના Swinburne (સ્વિનબર્ન) ના
Baby's Epitaph નામના કાવ્યમાંની નીચેની પંક્તિઓમાં છે:—

All the while ye saw me smile ye knew not whence the song
Came that made me smile.

પણ આ કાવ્ય બનાવ્યા પછી ત્રણ વરસ પછી સ્વિનબર્નનું આ
કાવ્ય મેં પ્રથમ જ દીઠું હતું. તેથી આ કલ્પનાની ઉત્પત્તિ સંસ્કારબદ્ધ
નહિં પણ સ્વતંત્ર જ છે.

શ્લો. ૧૦. ચરણ ૪ અમૃતાશ્રુ—ઉપર કહેલા અનેક દિવ્ય સંસ્કાર અને
ભાવને લીધે ઉત્પન્ન થયેલાં આંસુ, માટે અમૃતાશ્રુ.

કુસુમમાળાની ભેટ—પૃ. ૯૩.

શ્લો. ૧. ચરણ ૧. ફૂલડાં ગૂંથતાં—કુસુમમાળા (એ કાવ્યના પુસ્તક)
નાં કાવ્યો રચતાં તથા ગોઠવતાં.

શ્લો. ૨ ચરણ ૧-૨. તે—ફૂલમાળ. એ કાવ્યોનું પુસ્તક (ભેટ આપેલું).

ઉપહારનો સ્વીકાર—પૃ. ૯૪.

શ્લો. ૨ ચરણ ૧-૨. માટીનું ચત્તર માટે. શ્લો. ૧ માં હેલો સુગન્ધ ધરવું.

નવા વર્ષને દિવસે—પૃ. ૯૫.

શ્લો. ૨ ચરણ ૩ કીલક=ખીલો.

નવીન રજની—પૃ. ૯૭.

શ્લો. ૩ ચરણ ૧ સ્નાનવડે મેઘરજથી શુદ્ધ. આમ સંબન્ધ છે.

પૃ. ૯૮ શ્લો. ૬ તિમિરસહોદર-અન્ધકારનાં લાંડુ. અન્ધકાર જોડે જન્મેલાં. અર્થાત્, ઘોર, દુષ્ટ (દૃત્ય). હેવાં દૃત્ય હાવી તેજસ્વી આનન્દ-મય રજનીમાં હુમ્મ થઈ જઈ સદૃશિ પ્રેરીને ઉજ્જવલતા ઉત્પન્ન થાય છે. એટલું જ; ખાકી દુષ્ટ દૃત્ય તે કાંઈ કાંઈ રીતે ઉજળાં (તેનાં તેજ) ના ખનવાનાં.

અલૌકિક રજની—પૃ. ૯૮.

અહિં આરમ્ભની જે પંક્તિઓમાં—‘ કેવી શાન્ત ’—અને ‘ ફૂંડે દૃઢય-ક્ષોભ ’—એમ પ્રથમ આવૃત્તિમાં હતું. કે, કે અને કે એ દીર્ઘ છતાં દૂંકા-વવા પડેછે તે ખામી હતી; તેથી ‘ શીશાન્ત-’ અને ‘ ઉરક્ષોભ હરે-’ એમ કર્યું છે.

પૃ. ૯૯. શ્લો. ૩. ચરણ ૨ પૂરી=પૂરીને.

એ વાત પૂરીને રજની ગાળેછે;—આમ અન્વય છે.

શ્લો. ૪. પ્રતિબિમ્બ પડેલાં, -તારાનાં-તેથી આ કલ્પના છે.

દિવ્યગાયકગણુ—પૃ. ૧૦૦.

આ કાવ્યના આરમ્ભમાં વર્ણવેલો અદ્ભુત અને સુંદર દેખાવ કાનડા નિઃશ્વામાં બેલીકેરીના અખાતમાં સમુદ્રકિનારે ખડોડમાં ફીટો હતો. પ્રથમ પછી જે એક દિવસનો ચન્દ્રનો ગોળો આકાશમાં ક્ષિતિજથી સારી

પેઠે જાંચે રહેલો ત્હેના તેજનો લલૂકો સમુદ્રની સપાટી સુધી પહોંચી અંદરના પ્રતિબિમ્બ પડેલા ચન્દ્રના તેજસ્તમ્ભ ભેડે મળીને ખરેખરો ભણે તેજસ્તમ્ભ જ આકાશ અને સમુદ્રને ભેડતો જણાતો હતો.

આ વખતના દેખાવથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાવ અને કલ્પના બનેલી પ્રવૃત્તિથી આ કાવ્ય રચાયુંછે. ચન્દ્ર, ઉષા, સિન્ધુ વગેરે દિવ્યગણનું આરમ્ભનું ગાન પ્રથમ સંભળાયછે. એ સર્વ પરમાત્મસ્વરૂપનું દર્શન કરવાને ઉત્સુક થઈ એકઠાં થયાં જણાયછે. પ્રકૃતિ માતાએ (પોતાના સ્વરૂપમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં ભિન્ન વ્યક્તસ્વરૂપ પોતાનાં બાળકરૂપ) આ સર્વ દિવ્યગણને વચન આપ્યું હતું કે કોઈક દિવસ પરમ પિતાનું દર્શન ત્હમને કરાવીશ. તે દિવસ આજ અપૂર્વ યોગને લીધે, આમ અનેક દિવ્યગણ અલૌકિક સૌન્દર્યવાળા પ્રભાતમાં એકઠાં જવાને લીધે, આવ્યોછે. સર્વ દિવ્ય ગણોએ સ્તુતિગાન ચલાવ્યાં. ગીત બંધ થતાં વાંત, આકાશગોળાની પણ પેલી પાર કોઈ અપૂર્વ દિવ્યગાન સંભળાયું. આકાશગોળ ફાટ્યો; માંડથી કોઈ અપૂર્વ ભૂરા તેજનો પ્રવાહ-તે જ અમૃતની નદી-નીકળીને તે ઉપર સુનાના નાવમાં ખેશીને મૃત્યુલોકમાં સત્કાર્ય કરીને અમરલોકમાં વશેલાં નરનારી જતાં જણાયાં. આ પછી, આ આકાશગોળની પણ પેલી મર રહેલું કોઈ શાન્ત તેજનું બ્રહ્માણ્ડ (તેજનો ગોળો- વ્યામગોળને પાછળથી વીંટી લેતો; આ જ વ્યામગોળ ફાટવાથી થોરો જણાતો-તે બ્રહ્માણ્ડ) ફાટ્યું; અને, આ વ્યામ અને તેજનો બ્રહ્માણ્ડગોળ, આમ ખેવડા પડતી પછાડી ગુપ્ત રહેલો પ્રચણ્ડ જયોતિ ઝળહળ્યો. એ જ પરમાત્મસ્વરૂપ. મનુષ્યને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી પરમાત્મસ્વરૂપનું દર્શન, પ્રકૃતિ ભેડે કવિત્વમય અને ભક્તિમય યોગલીનતાથી, થતું દેખાડવાનો પ્રયત્ન આ કાવ્યમાં છે. હેમાં વાપરેલાં સાધનો, દિવ્યગણનું ગાન, આકાશનું ફાટવું, અમૃતનદીનું વહેવું, તેજમય ગોળાનું ફાટવું, વગેરે-કલ્પનાની જ સામગ્રી છે, એ કહેવાની જરૂર નથી.

૧૭. પૂર્વાર્ધ.—દમયન્તીના રૂપનું વર્ણન કરતાં નળાખ્યાનમાં પ્રેમાનન્દની

“ ઉભે અમીનિધિકરણ પ્રગટ્યાં કળા યર્થ પ્રકારા,
જ્યોતે જ્યોતથી સ્તંભ પ્રગટ્યો, શું એથી રહ્યો આકાર. ”

એ કીમાંના ઉત્તરાર્ધમાંનું વચન ઉપયોગમાં લઈને અહિં જુદી રીતે લગાડયું છે.

પૃ. ૧૦૧. શ્લો. ૮. ચરણ ૨. નિજરૂપ=જોતાના જેવા સ્વરૂપની.
જોતાના જેવી જ. બહુગ્રીહિ સમાસ છે.

ચરણ ૩. જ્યોતમચન્દ્ર દ્વિત્વમાં-જ્યોતમાંના ચન્દ્રના દ્વિત્વમાં.

શ્લો. ૧૦. ચરણ ૪. તાત્ત્વિક=સત્ય; સાચો.

પૃ. ૧૦૨. શ્લો. ૧૭ વગેરે. ઉપવિતિ વસન્તતિલકા—

આ વૃત્તમિશ્રણ નવું કરેલું છે, પણ સમજાય હેતું છે, તેમ સહેતુંક પણ છે. પ્રથમ ત્રણ ચરણ ઉપવિતિનાં અને ચોથું ચરણ વસન્તતિલકાનું—
એમ છે.

શ્લો. ૧૮ ચરણ ૨. ‘ જ્યેષ્ઠાં (=જે વખતે). આકારમાં મેઘને
ચીરીને વીળળી દેદે છે. તે વેળ ’—એમ અન્વય છે.

પૃ. ૧૦૩. શ્લો. ૨૦ ચરણ ૩. પ્રત્યેક તરંગમાં ચન્દ્રનું તેજ ચળકે
એ જ દીપ.

શ્લો. ૨૬ ચરણ ૨. લહાતી=હેંચતી. લહાણું=કરતી.

પૃ. ૧૦૬, શ્લો. ૪૦ ચરણ ૨. ઐ-ઑંખી=હેની (પરમ પુરુષની)

ઑંખી. કરાવા=કરાવવા. આટલી અશુદ્ધિની દ્રષ્ટ્ય લીધી છે.

શ્લો. ૪૩. અહિં સૂચવેલું ગાન તે, નીચે (શ્લો. ૫૦ માં) આવવાનાં
અમરજનનું ગાન છે એમ કલ્પના છે. એ ગાન પ્રથમ જ સંભળાયું, અને
પછીથી માત્ર અમૃતનદીમાં કનકનૌકાઓમાં સરી જતી અમરજનનની પંક્તિનું
ગાન થયું, તેથી આમ એ ગાનનું મૂળ ગૃહવત્ રહ્યું છે.

પૃ. ૧૦૭. શ્લો. ૪૫. ચરણ ૨. સુમન્દ્ર=સારી પેઠે ગરબીર.

શ્લો. ૪૬ ચરણ ૨. ભૂરા રંગની જ્યોત્સ્ના (ચાંદની) અસંભવિત
જેવી જાણીશો, પણ ચન્દ્રનું તેજ ભેરમાં કાંઈક ઓછું હતું અને સમુદ્રના રંગ-
ની સાથે સંબન્ધમાં આવ્યું હતું તેવી સ્થિતિમાં સમુદ્રજળ ઉપર પડેલી
ચાંદની ભૂરા રંગે જાણાતી મ્હેં જોયેલી છે.

પૃ. ૧૦૮, શ્લો. પં. ચરણ ૪. અમર=(આલતા આવેલા હિન્દુમતમાં
માનેલા સ્વર્ગલોકના દેવ નહિં,—પણ) અમૃતત્વ પામેલા મનુષ્યના
જીવાત્માઓ.

‘કો નર, કોઈ નારી,’—મરણ પછી પણ આ મૃત્યુલોકની પેઠે નર-
નારીનો ભેદ રહેવાનો કે નહિં, એ તકરારી પ્રશ્નને અહિં છેડયો છે. મનુષ્યદેહ
જેવો ભેદ તો ન જ હોવાનો, કેમકે આત્માનું સ્વરૂપ હેના જેવું નથી, અને
આત્મામાં નરનારી એમ ભતિ નથી; છતાં મનુષ્યદેહમાં હતા તે વખત નર
હતા કે નારી હતા એ મરણ પછી જાણી સકાય હેવું કાંઈ પણ સાધન હોવું
જ નેહયે, અને તે સાધનને યોગે જ ‘કો નર, કોઈ નારી’ એમ કહી શક્યા
તથા તર્કથી નીપજવેલો આ મત અહિં સૂચવેલો છે.

શ્લો. ૫૨. પૂર્વાર્ધ.—‘ઠારનારા’—એ ‘સંદેશ’ નું વિશેષણ છે.

શ્લો. ૫૩. ચરણ ૧. વીથી=શેરી, અર્થાત્, પટ્ટવી, વર્ગ.

શ્લો. ૫૪. ઉત્તરાર્ધ, પરજીવનમાં જીવાત્માઓ એકબીજાને પૂર્વના સંબન્ધે
ઓળખી સંકવાની કે નહિં,—અર્થાત્, આપણે આપણાં સગાંબંડાલાં વગેરેને
પરકાળમાં મળીશું તો અરાં પણ ઓળખીશું કે નહિં ? આ પ્રશ્નનો
ઉત્તર—શ્રદ્ધા અને કવિત્વદૃષ્ટિના બળે રચેલો ઉત્તર—આ શ્લોકાર્ધમાં આપ્યો
છે. પરકાળમાં એટલું ઓળખવાની પણ શક્તિ ન હોય એ વાત પરમ દયાળુ
ઈશ્વરે મનુષ્યના હિત ઉપર લક્ષ રાખી કરેલી યોજના પ્રમાણે નિર્મેલી
આત્માની ઉત્તરોત્તર થતી વૃદ્ધિ (જ્ઞાન, ભક્તિ, વગેરેમાં થતી વૃદ્ધિ) ની
વિરુદ્ધ જાણાય છે; પૂર્વસ્થિતિનું, પૂર્વસંબન્ધનું, સર્વ જ્ઞાન મરણ થતાં વાંત
હુમ્મ થઈ જાય, અને આ જીવન અને પરજીવન વચ્ચે મહાન વિચ્છેદન ગત
પડે, એ તર્ક જ અસંભવિત છે, તેમ જ આત્માની જ્ઞાનમયીદાને આ જીવનના

કરતાં પણ વિશેષ સંકુચિત બનાવનાર છે. આ જીવન અને પરજીવનને એક
ધારી રીતે સાંધનાર અકોરો જ, હેવી ખોટી કલ્પનાથી તૂટી જાય છે.

આ મત તથા ઉપર શ્લો. ૫૦ ના ચરણ ૪ માં સૂચવેલો મત પરજીવન
વિશેષનાં આપણા જ્ઞાનની મર્યાદાની બહાર નથી. પરજીવન કે'વું હશે તે
આપણે વિશિષ્ટરૂપે હાલ જાણી શકતા નથી; પણ સામાન્યરૂપે જાણી શકાય
છે. એ સામાન્યતાની મર્યાદામાં જ ઉપરના મત આવેલા છે; વિશિષ્ટ સ્વરૂપન
મર્યાદામાં નથી.

ચરણ ૩ પ્રિયપૃત્ય=પ્રેમ અને ભાક્ત બંને ભાવના સાથેલાં વિપર
યનારાં; જેમકે, માતા, પિતા, ગુરુ, વગેરે. 'પ્રિયજનો' (પત્ની, બન્ધુ, મિત્ર
વગેરે) એવા ચરણમાં ક્યાં છે તહેનાથી ભેદ બતાવવા 'પ્રિયપૃત્ય' એ સં
યુક્ત વિશેષણ આપ્યું છે.

પૂ. ૧૦૯. શ્લો. ૫૬ ચરણ ૩ ધારી=ધારીને; અર્થાત્-ધારતો.

શ્લો. ૫૮. ચરણ ૩. આ અભેદ અદ્વૈતમતનો નહિ, પણ દ્વૈતમત
જોડે અવિરોધી હેવો કવિત્વમય ભક્તિમતને ઇષ્ટ હેવો છે.

ચરણ ૪-સાંખ્યમતે પ્રકૃતિ અને પુરુષ કહેલાં છે તે અહિં સ્વીકાર્યા
છે ખરાં. પણ બીજા મત સ્વીકાર્યા નથી. બીજા મતોની અર્થાનું પ્રયોજન
પણ અહિં નથી, ને જ્ઞાનનો દરજ્જા પણ નથી કરવો. પ્રકૃતિ પુરુષથી ભિન્ન
છે, પણ પુરુષ જેવી અનાદિ અનન્ત નથી તેમ જ પ્રકૃતિ પુરુષ જોડે કોઈ
કાળે કોઈ પ્રકારે અભેદ પામશે તેમ પણ નથી. એ જ વચ્ચે અભેદ હોય
તો આ કાણે કવિત્વદષ્ટિથી પુરુષનું સર્વવ્યાપી પ્રાધાન્ય થઈ મહાન્યાયોત્તિમ
પ્રકૃતિ દ્રષ્ટી વર્ણવી છે તે જ રીતે, બીજી રીતે નહિ. આમ હેતુ છે.

વાટયજેતી.—પૂ. ૧૦૯.

સુખાર્થમાં એક ગૃહસ્થના ઘરમાં રાત્રી સંવિવર્માનું ચીતરેલું કૃષ્ણન
વાટય જેતી રાધાનું ચિત્ર જોઈને મૂળ પ્રેરણા થઈ આ કાવ્ય રચાયું છે.
હેમાનું વર્ણનવિષય ચિત્ર તો કારવાર પાસેના એક કિનારાના દેખા-
ઉપરથી આલેખ્યું છે.

શ્લો. ૧. ચરણ ૩. વનરાજિ=વનની રાજિ (=હારય).

પૃ. ૧૧૦. શ્લો. ૩. ચરણ ૩. પીતાં—(=પીનારાં) 'શૈલોતરુ' નું વિશેષણ છે.

શ્લો. ૪. ચરણ ૩. વિચારે=વિચારમાં.

શ્લો. ૫. જીંડું ધ્યાન ધરી પડિયો (પડેલો), અને અનન્તતાના ગભીર ધ્વનિ ઉદ્ગોષિતો અસીમ સિન્ધુ તટશૈલતળે ઘોળા તરફ નચાવે (છે), અને ભાવે (ભાવથી) વાળુતટે જીંડું ગાન ગાય (છે).—આમ અન્વય છે.

‘ધ્યાન’ અને ‘અનન્તતાના’ એ બેનો ચમક કંઈજા પ્રથમ દૃષ્ટિએ લાગશે. પણ છેલ્લો સ્વર (‘ધ્યાન’ના નકારમાંનો અ) બોલવામાં (ગાવામાં) લાગ્યાવાનો જ અને તેથી ‘આ’ એ ઉચ્ચારને લગભગ મળતો થવાનો, તે વિચારતાં (અને શ્લોક બોલી જોતાં) આ લીધેલું સ્વાતન્ત્ર્ય નિર્દોષ જણાશે એમ આશા છે.

શ્લો. ૬. ચરણ ૨. અદૃશ્ય-એ ‘બાલા’નું વિશેષણ નથી. ‘નિરીખતી’ નું કર્મ છે. જોવાનું કશુંક છે પણ નથી જણાવું હેતું કશુંક જુવેછે (જોવાનો પ્રયત્ન કરેછે)—એમ અર્થ છે. (મતલબ કે મળવા આવનાર પ્રિયને જોવાનું કરેછે.)

રસાલા—આ શબ્દની શુદ્ધિ અશુદ્ધિ માટે પાછળ ટીકા પૃ. ૯ મે ‘કારા-શ્રુહમાંની વિધવા’ શ્લો. ૯. ચરણ ૪. ઉપરની ટીકા જુવો.

સૂકાવેરાનમાં કોયલ-પૃ. ૧૧૩.

અનુધ્યહૃદયમાં કોઈક વખત હેવી એકાએક શુષ્કતા પસરી જાય છે કે જે સૌન્દર્યના અનુભવથી અનેક વેળ આનન્દના પ્રતિધ્વનિ થતા હોતા, અને હમેશ થવા જોઈએ, તે સૌન્દર્યની અસર એ હૃદય ઉપર થતી જ નથી. હૃદય જાણે નીરસ જ બની જાય છે. આ એ સૌન્દર્યમાંની કોઈ ખામીને લીધે

* સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં વિવૃત અકારનો ઉચ્ચાર છે તહેવો ઉચ્ચાર આદિ થશે.

નહિં જ. પણ કવિત્વને પ્રતિફલ હેવી અનેક જીવનજનનને લીધે મનુષ્ય-
હૃદયમાં જ ક્ષણિક જડતા આવી જાય છે. હાવા એક પ્રસંગે એક સૂક્ષ્મ
મેદાનમાં એક લીલોતરીવાળી નહાની ઝાડીમાંથી કોયલનો રહુકો સાંભળીને
થયેલા લાવ આ કાવ્યમાં પ્રગટ થયા છે.

પૃ. ૧૧૩. શ્લો. ૫ સંતૃપ્તિ=ધરાઈ જવાની સ્થિતિ; satiety.

પૃ. ૧૧૪. શ્લો. ૭.

એ-મહારુ હૃદય. તુજશો=તહારા જેવો.

અજશિશુ.-પૃ. ૧૧૪.

પૃ. ૧૧૫. શ્લો. ૮ ઉત્તરાર્ધ.—નદીમાં બહારી અને ધાવતું બચ્ચું એ
બેનાં પ્રતિબિમ્બ પડેલાં.

ગભીરી રજની-પૃ. ૧૧૬.

શ્લો. ૨. એ ભેદ એકદમ સમગ્રી સકાય હેવા નથી; માત્ર હૃદયની
અન્તર્વૃત્તિમાં જ હેનો અનુભવ થાય છે.

શ્લો. ૬. આશા નિરાશા સર્વ લાવનો તદ્દન લોપ થયો હોય તો પણ
અન્ધકાર ગણાય. પણ નિરાશાનો લાવ હોય તો એ નિરાશાના ઊંડા મૂળમાં
એક જાતની આશાનો અગ્રકાર રહેલો જ હોય છે, તેથી ફરીને નિરાશાના
ઝાંખા તારા ચમકે એમ કહ્યું છે. તરતની નિરાશાની સાથે જ—આ જીવનમાં
સાફલ્યની નિરાશાની સાથે જ—શુભ રીતે જોડાયેલી પરજીવનની (અથવા
વખતે આ જીવનમાં કોઈ અજ્ઞાત રીતે લાવિકાળમાં થવાના સાફલ્યની)
આશા રહેલી છે.

‘કંઈ લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે’ એ મરહૂમ મ
ન. દિવેદીની ઉત્તમ અને ડેર ડેર પરિચિત થયેલી પંક્તિ સરખાવો.

શ્લો. ૭. અહિં ‘અરેખરી રાત્રી અને અરેખરાં તારાં હૃદિષ્ટ છે. હૃદયનો
અન્ધકાર અને માંહિં નિરાશાના તારા હેતું અને તારાયુક્ત રજનીનો અન્ધકાર
હેતું સરખાપાણું રાખ્યું છે.

પૃ. ૧૧૭. શ્લો. ૯. ચરણ ૨. આ હૃદયમાંની વ્યથાની ખાણો.—
એમ અન્વય છે.

ગી ૩ી રજની.—પૃ. ૧૧૧.

અસાધારણ શાન્તિથી ભરેલી અન્ધારી રાત્રિમાં અનેક અકથ ગમ્ભીર
ભાવ હૃદયમાં ઉપરાઉપરી ઉભરાઈ આવીને, ઇવનના,—ભૂત, વર્તમાન,
ભાવિના—જિંડા ભણકારા સંભળાઈ કોઈ ઉચ્ચપ્રકારના જિંઘા સુરના દિવ્ય-
ગાનના અવાજ નાણે સંભળાતા હોય હેવી સ્થિતિ આ કાવ્યમાં વર્ણવી છે.
આ શાન્ત ભવ્ય સૃષ્ટિદર્શનને પ્રસંગે, અજ્ઞાત, ઇન્દ્રિયાતીત, તત્ત્વ અને
શક્તિની સાક્ષાત્ અસરમાં સપડાયલા હૃદયની સ્થિતિ ચીતરવાનો પ્રયત્ન આ
કાવ્યમાં છે.

પૃ. ૧૨૦. શ્લો. ૫.

દિવ્ય ઔધાર—અલૌકિક દિવ્યશક્તિના પ્રેરેલા ક્ષોભ-ભાવસંચલન-થી
થયેલું, હૃદયને નાણે રૂમો ભરાય હેતું કોઈ ભાવમય દળાણ. રાત્રે સ્વપ્નામાં
ભયાનક દેખાવ વગેરે આવીને, અથવા એમને એમ, નાણે છાતી ઉપર કોઈ
ભાર દઈ દાખતું હોય એમ થાય છે ત્હેને ઔધાર કહે છે. અહિં કહેલો
ઔધાર તે હૃદયભાવનો છે. સ્વપ્નાની પેઢે કાચિક જેવો નહિં.

પૃ. ૧૨૧ શ્લો. ૬. ઉચ્ચગાનના પુકાર-અલૌકિક, દિવ્ય, ઉન્નત
ભાવની પ્રેરણાઓના ધ્વનિ. (માત્ર આધ્યાત્મિક શ્રવણથી જ સંભળાય
હેવા; કાચિક શ્રવણથી નહિં.)

‘ઉચ્ચ’ એ ‘ગાન’ નું વિશેષણ છે. ઉચ્ચ=ઉંચા-ઉન્નત-પ્રકારનું;
ઉન્નત ભાવ પ્રેરનારું અને ઉન્નત ભાવથી ભરેલું.

કોયલ.—પૃ. ૧૨૧.

શ્લો. ૨. ચરણ ૪. હેતું—એ (તહારા) ગાનનું.

શ્લો. ૩. ચરણ ૩. શીખવે—તું શીખવે.

ચરણ ૪. આ વાક્યની પૂર્વે ‘તો’ સમગ્રવાનો છે. તું શીખવે તો
આપું—એમ અર્થ.

પર્વત.—પૃ. ૧૨૩.

શ્લોક ૧. ચરણ ૩, “હોયો ગઠ ગિરનારે વાદળોંશું વાતું કરે” એ શાણકદેવી અને રાખેંગાર સંબંધના બંને સોરઠાઓમાંના એક શ્લોકાર્થમાંની કલ્પના અને બહુધા શબ્દો અહિં લીધેલાં છે.

તારો.—પૃ. ૧૨૪.

શ્લોક ૧ તથા ૨ બંનું પૂર્વાર્ધ.—આ છ ચરણોમાં નીચેના પરિચિત ઇંગ્રેજ કાવ્યનો ભાવાર્થ ઉત્તમ બાણીને સમાવ્યો છે.—

Twinkle, twinkle, little star !
How I wonder what you are
Up, above the world, so high,
Like a diamond in the sky.

સાન્ન્યધનદ્વીપ.—પૃ. ૧૨૫.

સન્ન્યાસજી સ્વચ્છ આકાશમાં એક વિશાળ, ‘સૂનેરી તેજથી સંપૂર્ણ’ વ્યાપેલો, વાદળાનો કડકો, ભૂરા આકાશમાં દ્વીપાકાર રહેલો, બેઠેલો અકાંચ રચ્યું છે. એ દ્વીપ તે દિવ્યભૂમિ હોય એમ તર્ક ક્યો છે; અને દિવ્ય રતિ (દિવ્ય આનન્દની સજીવ મૂર્તિ) ત્યાં સૌન્દર્યનાં સરોવરોમાં નહાત કલ્પી છે, અર્થાત્ દિવ્ય કવિત્વાનન્દનું મૂળ આ સુંદર અઘૌકિક મેઘન ભૂમિમાં છે, એમ માન્યું છે.

આરમ્ભની પંક્તિમાં ‘ધન-દ્વીપ’ એ સમાસ છે, પણ પદમાં ધન નો ‘ન’ થડકોતો નથી, તેથી એ શબ્દો વચ્ચે લીટી મૂકી છે.

શ્લોક ૧. વગેરેમાં અન્તે ‘કુતુહલમય હાસમાં રે’ વગેરે છે તહેનો સંબંધ તે શ્લોકોમાંનાં વાક્યોની સાથે છે,—‘ધનદ્વીપ પડયો’ એ કાચમન વાક્ય બેઠે નથી.

કવિત્વદય.—પૃ. ૧૨૭

આ કાવ્યમાં વર્ણન કરેલા સ્વપ્નનો ઉદ્દેશ માત્ર એટલો જ છે કે કવિન

તદ્દયનું સ્વરૂપ કાંઈક સૂચવવું. માટે કવિતદ્દયને વીણાનું રૂપ આપ્યું છે, અને હેને પ્રકૃતિનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ,—ચન્દ્ર, રત્નની, શુક્રતારા, પવન, જળધોધ, ઉષા, સૂર્ય, ધૂમકેતુ, વગેરે—વગાડે છે. એ વીણાના તન્તુ બનાવવાની સામગ્રી અપૂર્વ જ કદપી છે. તે શ્લો. ૫૩, ૫૪ માં છે.

શ્લો. ૪. ઉત્તરાર્ધ.—આગળ તરત જ આવવાની છે તે વીણાનો ધ્વનિ.

પૃ. ૧૨૮. શ્લો. ૬. પૂર્વાર્ધ—ભીમરાવના ‘પૃથુરાજરાસા’ કાવ્યમાં નારદની વીણાને કરેલા ઉદ્દાગ્રાધનની—

‘કે તું રહી લટકતી વનવૃક્ષડાળે’.

એ પંક્તિની છાયા આ ઠેકાણે આવી છે, તે સ્વીકારવું જોઈએ. સહ-કાર=આંખો.

શ્લો. ૭. ચરણ ૨. વિવેચનની અધિદેવી આ કદપી છે.

પૃ. ૧૨૯. શ્લો. ૧૨ ઉત્તરાર્ધ તથા શ્લો. ૧૩ પૂર્વાર્ધ.

સારંગી વગેરેની તાંત્રી તથા તુરખાના સુર મેળવ્યા પછી જો એક તારને છેડીએ તો હેને મળતા સુરના બીજા તાર પોતાની મેળે કમ્પેઈ એ બનાવ ઉપર અહિં અનુલક્ષણ છે. નાદશાસ્ત્રમાં આ પ્રકારને Consonance કહે છે. (જોનાકૃત Physics, Bk. V. ch. III article 255 જુઓ.) તેમ જ આનન્દ અને શોકનાં ઊંડાં મૂળ મનુષ્ય તદ્દયમાં પાસેપાસે જ છે એ તત્ત્વનું પણ અહિં નિદર્શન છે. આ ટીકા, નીચેના શ્લો. ૧૬ ના પૂર્વાર્ધને, તથા શ્લો. ૧૮ ના ઉત્તરાર્ધ અને ૧૯ ના પૂર્વાર્ધને તેમ જ શ્લો. ૨૨ ને પણ લાગૂ પાડવાની છે. મનુષ્યતદ્દયના ભાવ એટલા બધા એકબીજા સાથે સંબંધ છે કે એક ભાવ ઉત્પન્ન થવાની સાથે બીજા ભાવ ક્રમે ક્રમે સહસા ઉદ્ભુજ થાય છે. કાંઈ નહિં તો કવિના બારીક બનાવટવાળા તદ્દયમાં તો અનેક ભાવ અત્યંત નિકટ રીતે જોડાયલા હોય છે જ.

વીણા વગાડતાં એક નહિં પણ અનેક તારને છેડવા પડે.

વીણાને આ દિવ્યસુન્દરીઓ વગાડતી વખત એકેક તાર જ છેડે છે; એ અ-
લૌકિકત્વ બતાવવા માટે છે, તેમ જ દરેક પ્રકૃતિના સ્વરૂપની કવિત્વદાયક ઉપર
પ્રથમ અસર એક જ લાવ ઉત્પન્ન કરનારી થાય છે અને બીજા લાવ ઉત્પન્ન
થાય તે લેને સંબંધે રહીને, એ તાત્પર્ય પણ છે.

પૃ. ૧૩૦. શ્લો. ૧૬ ચ. ૩. રસાલા—પાછળ ટીકા પૃ. ૬ મે 'કારા-
ગૃહમાંની વિધવા' શ્લો. ૬ ચરણ ૪ ઉપરની ટીકા આ શબ્દની સાધુતા
માટે જુઓ.

પૃ. ૧૩૦, શ્લો. ૨૦ ચરણ ૪ અન્ધર=૧ લગ્ન, સાળુ. ૨ આકાશ.
રૂપકના બંને અવયવ (ઉપમેય ઉપમાન)ને શ્લેષથી આ એ અર્થ લાગૂ થાય છે.

પૃ. ૧૩૨ શ્લો. ૩૦ ચરણ ૨. કેટલાક ધૂમકેતુની ભ્રમણરેખા (બીજનની
ચેદ) અંકાકૃતિ વર્તુલની ન હોતાં parabola, અથવા hyperbola—હાવી
હોય છે, એટલે એક છેડેથી આરમ્ભમાં શરૂ થયેલા તે ચાલતે ચાલતે
અનન્ત આકાશમાં એ ચાલ્યા જવાના તે ચાલ્યા જ જવાના, પાછા આ-
રમ્ભની જગાએ આવવાના જ નહિં. હાવા એક ધૂમકેતુને અનન્તતાનું નાણું
માપ કરવાને જતો હોય એમ એ કારણથી કહ્યો છે.

પૃ. ૧૩૩. શ્લો. ૩૫ પૂર્વાર્ધ—સર્વ કોઈ પદાર્થથી નહિ, પણ પ્રેરણા
ઉત્પન્ન કરનાર અનુકૂલ પદાર્થથી જ કવિતા ઉત્પન્ન થાય છે. આ તાત્પર્ય
અહિં છે.

શ્લો. ૩૬, ૩૭, અને ૩૮ નો પૂર્વાર્ધ.—વીણાનું આ સ્વરૂપ તે (object-
ive) પરલક્ષી કવિસ્વરૂપ બતાવે છે. અત્યાર સૂક્ષ્મ (subjective) આત્મ-
લક્ષી કવિસ્વરૂપ આલેખાયું હતું.

શ્લો. ૩૭. વીણા એ સર્વ મનુષ્યના હૃદયલાવના નૃત્યનો નાદ પોતાના
શ્રવણમાં ધારે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યના સર્વ લાવની છાપ કવિના હૃદય ઉપર

પડેછે, અને તે છાપ પાછી મૂર્ત રૂપમાં મૂકતાં એ જ પૂર્વના મનુષ્યદૃઢ્યના ભાવ-પૂર્વવત્ નિર્ભવ ચિત્ર જેવા નહિ, પણ-કવિત્વશક્તિને બળે નવીન દિવ્યરૂપ પામીને પ્રગટ થાયછે. આ જ પરલક્ષી કવિતાનું સ્વરૂપ.

પૃ. ૧૩૩ શ્લો. ૩૮ નો ઉત્તરાર્ધ અને ૩૯ નો પૂર્વાર્ધ.—કવિતાના સ્વયંભૂ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન અહિં કર્યુંછે. માણસની આજ્ઞાથી કવિતા ઉત્પન્ન નથી થતી, પણ અગમ્ય, ગૂઢ કારણોમાંથી કવિતાનુકૂલ પદાર્થોનો સમાગમ થતો પ્રેરાય તો જ, કવિતા ઉત્પન્ન થાયછે, માટે સ્વયંભૂ છે. માણસની આજ્ઞાથી જ કવિતા કરવા બંધ તો અકાબ્યાત્મક પરિણામ નીકળે (ખસુરા સ્વર બહે). આ તાત્પર્ય આ પાંક્તિયોનું છે.

પૃ. ૧૩૪. શ્લો. ૪૦ ઉત્તરાર્ધ.—પહોરાણું કવિતા કરવા બંધ તો કવિત્વ તે ધડી તો નાશ પામે; અર્થાત્ કવિતા સ્વયંભૂ જ છે; એ તાત્પર્ય રૂપાન્તરે અહિં બતાવ્યુંછે. પણ વિશેષ અર્થ એ છે કે કવિના હૃદયને જગત્ના વિષમ અન્યાયો મળવાથી અનિષ્ટ ક્ષોભ થઈ કદી કદી કવિત્વનો લાભ જગત્ને આપવાનાં સાધન જ બંધ પડી જાયછે. આ જ ખાસ તાત્પર્ય અહિં છે. કવિનાં હૃદય નાનૂક હોવાને લીધે અત્યાચાર ખમી નથી સકતાં અને તેથી ઘણીવાર ભગ્ન થઈ જઈ અનિષ્ટપરિણામ થાય-છે, આ સત્ય કવિત્વને સંબંધે તેમ જ વ્યવહારના સુખદુઃખને સંબંધે પણ કવિહૃદયને લાગૂ પડેછે.

શ્લો. ૪૧ ચરણ ૧. ઉપાદાન—જે સામગ્રીની કોઈ વસ્તુ બનેછે તે હેતુ ઉપાદાન; જેમકે ધડાનું ઉપાદાન માટી.

શ્લોક ૪૪ મુગ્ધબાળકીની ઉપમા લગ્નનુકૂળ વર્તન માટે છે. ચન્દ્ર મુગ્ધ દેશનો એટલે અપૂર્ણ નથી; ચન્દ્ર તો પૂર્ણ બિરખનો છે; શ્લોક ૪૬-મામાં રજતઓધ પૂર્ણ ચાંદનીનો જ છે.

પૃ. ૧૩૫ શ્લોક ૪૬ ચરણ ૩.—જેમ જેમ ચન્દ્ર વાદળોમાંથી નીકળતો ગયો, અને આકાશમાં જાયે ચઢતો ગયો, તેમ તેમ ‘રજતઓધ’ વિશાળ થતો ગયો.

શ્લો. ૪૮-૪૯. આ તરેહનો દેખાવ ચાંદની પથરાયલા; સળવળતી લહરી-વાળી નદીના પટ ઉપર નજરે હોડીમાંથી દીઠેલો છે. અસંખ્ય કંકણાકાર ચાંદનીની રેખાઓ જળમાં પ્રતિબિમ્બિત થઈ જાણાતી હતી. સ્પષ્ટ આકૃતિનાં સૂતાનાં કંકણ જ જાણે હોય હેતું જાણાતું હતું.

પૃ. ૧૩૬. શ્લો. ૫૦, ૫૧, ૫૨, આ દેખાવ પણ નદીમાં નજરે નેચેલો છે. અમુક ખૂણે બનાવતાં કિરણ પડવાને લીધે, તથા પાણીની સપાટીની અમુક સ્થિતિને લીધે શુકતું પ્રતિબિમ્બ સાપ જેવાં વાંકાચૂંકા લિસોટારૂપ એક ઠેકાણે પડેલું હતું; અને બીજે ઠેકાણે વળી ઝીણું ઝીણું પાતળાં અસંખ્ય રૂપેરી સાપોળિયાં જેવાં પ્રતિબિમ્બ (શુકનાં) સળવળતાં હતાં (માત્ર મૂળ ગોળ ટપકાના આકારનાં પણ પ્રત્યેક મોબતમાં એમ અસંખ્ય પ્રતિબિમ્બ પણ વળી બીજે ઠેકાણે હતાં). આ સર્વ એક જ સાંજે મહેં નજરે નેઈ અનુભવેલું છે.

શ્લો. ૫૩, ૫૪. કનકકંકણ (ચન્દ્રનાં પ્રતિબિમ્બનાં) અને રત્નતસર્પ (શુકનાં પ્રતિબિમ્બનાં) એ રમણીય અંશ અને નદીમાંની પવિત્રતાની છાયા એ ગમ્ભીર ભાવનો અંશ, — આ કવિહૃદયરૂપ વીણાના તનુનાં ઉપાદાન. હેમાંથી તનુ બનાવેલા. આમ તર્ક કરવાનો હેતુ સ્પષ્ટ જ છે.

પૃ. ૧૩૭. શ્લો. ૫૭. આ કાવ્યને આરમ્ભે, સ્વપ્ન શરૂ થતાં પહેલાં જે નદીતીરે કુખ્જમાં સૂઈને નદીનો ઘોષ હું સાંભળતો હતો તે જ કુખ્જ અને તે જ ઘોષ.

“હું સૂતો દીઠો” — મહેં પોતાને સૂતેલો દીઠો; અર્થાત્, હું સૂતોહું એમ મહેંને જ્ઞાન થયું.

સાધ્યાકાળના આકાશ ભાણી નેઈ રહેતી બાગકીને. પૃ. ૧૩૮

પ્રકૃતિનું સાન્દર્ય અને તહેની નેડે સંબંધ પરભૂમિના ધ્વનિ હેતું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન જડજગતના લેપથી અવિષ્ણ સ્થિતિમાં વધારે અનુભવી સકાય છે; એ જ સ્થિતિ કવિત્વવૃત્તિને અનુકૂલ છે. તેથી શિશુત્વાવસ્થામાં

એ તરેહનું જ્ઞાન (કવિત્વાનુભવ) વિશેષ હોવું જોઈયે; દિવ્યભૂમિમાં તાજ આવેલા શિશુના આધ્યાત્મિક અનુભવ વધારે સખળ હોવા જોઈયે જેની નજરે સૃષ્ટિનાં સૌન્દર્યવાળાં દરથી જુદાં જ દિવ્ય આધ્યાત્મિક રૂં જણાતાં હોવાં જોઈયે. જેમ જેમ, ઉમર વધતાં, જગત્ની જડતાનાં પ વીંટાતાં જાય, તેમ તેમ હાવી કવિત્વવાળી સ્થિતિ ઓછી થવાની. અ કવિત્વમતને પ્રકાશે આ કાવ્યનો અર્થ રુપષ્ટ થશે એમ આશા છે.

જડતાથી લિપ્ત થયા છતાં કવિત્વવૃત્તિ કેળવાયાના પ્રમાણમાં હેવ આધ્યાત્મિક દર્શનો મ્હોટી ઉમરે પણ થવાનાં. અને હાવી રીતે શિશુ કાંઈ ગૂઢભાવથી તરતાં નયનવડે આકાશ ભણી જોઈ રહેવું જોતાં એ ભા મ્હોટી ઉમરના માણસના હૃદયમાં પણ એકાએક ઉઘડી જતાં, જે દિવ્ય ભૂમિમાંથી આવ્યે ધણો વખત થયો તે ભૂમિનું કાંઈ અપૂર્વ દર્શન થઈ વળ એ જ ભૂમિમાં ભવિષ્યમાં જવાનું છે તે જ્ઞાનથી ભાવિનું પણ રમ્ય દર્શન થયું:—હાવી વૃત્તિ શ્લો. ૬ કામાં પ્રગટ થઈ છે.

શ્લો. ૨ ચરણ ૩. સાન્ન્ય સુદૈવત=સન્ન્યાસજનની સુન્દર અધિદેવી.

ચરણ ૪ તે સહ—એ દૈવત સાથે.

પ. ૧૩૯ શ્લો. ૭ ચરણ ૧.

સાન્ન્યસુદૈવતખેડતાણું=સન્ન્યાસજનની સુન્દર અધિદેવીને રમવાનું. ચરણ ૩. તે (નભમંડળને)—એ 'નિરખી' નું કર્મ અધ્યાહત જેવું છે.

પ્રાતઃકાળનું ધુમ્મસ—પૃ, ૧૪૧.

પૃ. ૧૪૨ શ્લો. ૪ ચરણ ૨. ભાવના=વૃત્તિ; લાગણી.

ચરણ ૩ તવ=તહારું; તવ સ્મિત-અહિં વ નો અ થડકાય છે. સંસ્કૃત જ રૂપનો શબ્દ છે તો સંસ્કૃત પદનો થડકવાનો નિયમ છોક અસ્થાને નથી.

શ્લો. ૫ ચરણ ૧. 'આલેખે'—નો કર્તા પાછલા શ્લો. ૪ ના ચરણ ૪ માં 'હર્ષ' છે તે છે.

ખહુરૂપ=ખહુરૂપ (આકૃતિ) વાળી—ખહુપ્રીહિ સમાસ

ચરણ ૩. સંશય—ધર્મતાં તત્ત્વ સંબંધી સંશય.

શ્લો. ૭ ચરણ ૨, ભાવના=idea; આદર્શ; ગુણરૂપનું ઊંચું કલ્પના-
દૃશ્ય સ્વરૂપ.

સાગરકિનારાનું સત્ત્વ—પૃ. ૧૪૩.

સત્ત્વ=Spirit, મર્ત્યલોકથી સ્વતન્ત્ર કોઈ આત્મતત્ત્વ; ભૂત. (જોકે
'ભૂત' એ શબ્દ પૂરેપૂરો અર્થ નથી બતાવતો.)

શ્લો. ૫. ઉત્તરાર્ધ. સ્મશાનભૂમિમાં હાડકામાંતા ફોસફોરસના થતા
ભડકા. એ ભૂત ભડકા થઈ જતાં મનાયછે તે લૌકિક વચન વાપર્યુંછે.
અને તે સહસા થતા સંજોધનને લીધે સપ્રયોજન છે.

પૃ. ૧૪૪-૧૪૫. શ્લો. ૧૨-૧૩. જરા ઝાંખી આશા પડે તે ભય અને
નિરાશાથી હુમ થાય; તો પણ વળી આખર ભાવિમાં પરભૂમિમાં મળવાની
આશા ચમકે. પ્રથમની આશા તે આ જીવનમાં ફરી મળવાની આશા. અને
'સુદૂર ઝળકી જયાતિ' તે પરભૂમિમાં મળવાની આશા.

આશા અને નિરાશા વચ્ચે આમ પરસ્પરવિલોપક યુક્ત અને ઉપર
વર્ણવેલા સમુદ્રમાં પડેલા અન્ધકાર અને શુકતા તેજ વચ્ચે અન્યોન્યવિલોપક
યુક્ત એ બેમાં સામ્ય અહિં સૂચવાયુંછે. તે પ્રમાણે જ નીચેના (૧૪-૧૫)
શ્લોકમાં પણ લાગૂ પાડવું.

શ્લો. ૧૪ ઉત્તરાર્ધ.—'યુવતિને' અને 'બાળા' એ બે જુદાં જુદાં જણ
નથી, પણ એક જ.

શ્લો. ૧૫ ક્યામ આશ—નિરાશા અને ભયથી મિશ્ર આશા માટે
શ્યામ આશા.

શ્લો. ૧૮. Paradise Lost માં એક સ્થળે એક એંગલને સૂર્યના
કિરણ ઉપર ચઢીને પૃથ્વી ઉપર ઊતરતો અને પાછો જતો વર્ણવેયોછે તે
પ્રકારની આ કલ્પના ફાંછક છે.

“પરમાત્માની ઇચ્છાશક્તિ સૃષ્ટિલયને સમયે શોડીવારમાં બતાવેલા ને શોડીવારમાં સંહાર કરેલા, જાણે મણિના દડા હોય નહિ, હેવા નવા નવા બ્રહ્માણ્ડપિણ્ડની સાથે રમતાં, પોતાની મરણ પ્રમાણે વિહાર કરેછે,”

(બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ ૧૮૯૨ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા. “કુમારપાલના રાજ્યની વડનગરપ્રશસ્તિ” એ વિષયમાં આપેલા પ્રશસ્તિ લેખના ભાષા-નંતરમાં પ્રથમ શ્લોક જુવો.)

પ્રકૃતિરહસ્ય અને માનવબાળ.—પૃ. ૧૫૩.

એક દિવસ રહવારમાં કારવારમાં દરિયાકિનારે છોડી જરા અંદરના ભાગમાં જતાં સમુદ્ર ન દેખાતો છતાં હેનો ગમ્ભીર ધુધવાટ સંભળાયા કરતો હતો અને ખીજ બાજુએ બંચી પર્વતમાળ આકાશને પહોંચેલી અદ્ભુત ઊભેલી હતી, તે વખતે ઉત્પન્ન થયેલા ભાવમાં આ કાવ્યની ઉત્પત્તિ છે.

પ્રકૃતિની આગળ મનુષ્ય બાલવત્ જ છે. પ્રકૃતિનું અંગત્ય સ્વરૂપ, હેતું રહસ્ય, તત્ત્વ-મનુષ્ય પૂરું પામી સકતો જ નથી; એ તાત્પર્ય આ કાવ્યનું છે. એ રહસ્ય ન પામી સકાય હેતું છતાં, એ અપ્રાપ્યતા બતાવવાને જ, પ્રકૃતિના સ્વરૂપનું આલેખન કર્યું છે. પ્રકૃતિના સ્વરૂપના સ્વીકાર-યલા વિભાગ બે છે:—(૧.) Sublime-ઉન્નત, અને (૨.) Beautiful, સુન્દર. પણ વાસ્તવિક જોતાં ત્રણ વિભાગમાં સર્વ સ્વરૂપનો સમાવેશ થાય છે:—(૧.) Grand, ભવ્ય, (૨.) Sublime, ઉન્નત, અને (૩.) Beautiful, સુન્દર. એ ત્રણ સ્વરૂપનાં પ્રતિનાધભૂત દૃશ્યો આ કાવ્યમાં આલેખ્યાં છે; ભવ્ય માટે સિન્ધુ, ઉન્નત માટે ગિરિરાજ, અને સુન્દરમાટે ગિરિકાકિલ. ભવ્યના દર્શનથી તદ્દયમાં ગમ્ભીર, ભયાનક નાહ પણ ભયાનકના સમસ્વરૂપ આદરયુક્ત, ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. સુન્દરના દર્શનથી આનન્દ વગેરે પ્રકુક્ષ્ણ ભાવ વિકસે છે. ઉન્નતના દર્શનનું પરિણામ ભવ્ય અને સુન્દર એ બંનેના પરિણામમાંથી કાંઈક કાંઈક અંશ લઈને ત્રીજા પ્રકારનું જ બને છે. ઉન્નતના

સ્વરૂપમાં કાંઈક અંશ લબ્યનો અને કાંઈક અંશ સુન્દરનો એમ મિશ્ર થાય-
છે; સુન્દરના અંશથી લબ્યની ઉત્કટતાને ક્રોમળ સ્વરૂપ મળેછે, અને
લબ્યના અંશને લીધે સુન્દરના લક્ષિત અને મૃદુ ભાગને ગમ્ભીર છાયા
મળેછે. આમ બંનેના અંશ મિશ્ર થાયછે, છતાં પોતાની સ્વતન્ત્ર અસર
અને શક્તિને લીધે ઉન્નત એ ત્રીજું લિપ્તજ તત્ત્વ સ્વીકારવું યોગ્ય છે

શ્લો. ૩ સિન્ધુના નાદનું સ્વરૂપ ન સમજાતાં છતાં હેનાથી થયેલી
તદ્દય ઉપરની અસર (માત્ર છાયારૂપે રહેલી) તે વર્ણન કરવા જતાં ન
પકડાઈ સકાય હેવી હોવાથી જાણે સ્વપ્નના જ સંસ્કાર હોય હેવી ભાવની
સ્થિતિ હોવાને લીધે સ્વપ્નસંસ્કાર કહ્યાછે. એ સંસ્કાર આડાઅવળા
ગૂંથીને વર્ણન ઉત્પન્ન કરીને રમું (આનંદ પામું) છું. તદ્દયમાં ઉત્પન્ન
થયેલા ઊર્મિ-તરંગ(ભાવરૂપી તરંગ) ના બિન્દુ (જળકણ) એમ ઉછાળું
છું, અર્થાત્ એ વર્ણનદ્વારા તદ્દયભાવના કાંઈક અંશ ઉભરાવું છું,

પૃ. ૧૫૪ શ્લો. ૬ ચરણ ૪ આ સિન્ધુ તે ભૌતિક-સિન્ધુ નહિ પણ અ-
નૂતત્ત્વનો સિન્ધુ.

શ્લો. ૭. લબ્યનું સ્વરૂપ ઉપર પૂરું થયું. હવે એકદમ સુન્દરનું સ્વરૂપ
આલેખતાં ગિરિકોકિલને કરેલા સંબોધનરૂપે જ સર્વ ચિત્ર આપ્યુંછે.

ગરબીનો આરમ્ભ બંધારણમાં જરાક ફેરવીને કર્યોછે. આ ચાલની
ગરબીના આરમ્ભની પશ્ચિમના પાછલા અર્ધ જેટલા કકડાથી આરમ્ભ અહિંછે.

ગિરિકોકિલ—આ પક્ષી શુજરાત વગેરેમાં થતું જ નથી. કાનડા નિહામાં
પ્રથમ જ મહે હેનો અપૂર્વ સ્વર સાંભળ્યો. આનંદેશ અને મધ્ય હિંદુસ્તાન
તરફ જંગલોમાં એ પક્ષી જણાયછે એમ સાંભળ્યુંછે. Cuckoo ના વર્ણનું જ
છે. અને હેનું સ્વતન્ત્ર નામ જડે એમ નથી, તેથી ગિરિકોકિલ એ
નામ આપી સંતોષ માન્યોછે. હેનો સ્વર અત્યંત મધુર
અને ભાવપૂર્ણ હોયછે. ટિટ્ટ ટિટ્ટ આમ દરેક વખત ચાર સ્વર થાયછે.
હેના સુર મ—સ, મ—સ (મ ઉપર ભાર, પણ બંને સુરની માત્રા

સરળી જ, અકેદ.) એમ કાંઈક છે. આ પક્ષી કાનડામાં ચોમાસાના આરંભની પૂર્વે (એપ્રિલ—મે મહિનામાં) ગાન શરૂ કરે છે. તે ઉપરથી અને હેના સ્વર ઉપરથી, એ જાણીમાં ખેડુત લોકો એમ માને છે કે એ પક્ષી કહે છે—“ સંકા કદુ ”—એટલે, “ પૂલ બાંધ્ય.” કેમકે વરસાદના દહાડા પાસે આવ્યા છે. (કાનડામાં ખેતરો વગેરેમાં પર્વત જંગલ વગેરેમાંની માધ્યો આળંગવા માટે ઝાડનાં થડિયાં આડાં નાંખી પૂલ બેઠું કરે છે ત્યેને સંક (સંકા) કહે છે.)

શ્લો. ૮ માં ચાંદનીની અને શ્લો. ૯ માં માધવીનાં સુગન્ધની ઉપમા ગિરિકાંકિલના ગાનને આપી છે. ગિરિકાંકિલનું શરીર ના જણાય પણ ગાન સંભળાય માટે મેઘશિખર પાછળ સંતાયલી એમ ચાંદાને વિશેષણ આપ્યું છે. ચાંદની તેમ જ ગાન બંને સૌન્દર્યનાં અને માધુર્યનાં સ્વરૂપ છે તેથી બેમાં સામ્ય દેખાયું છે; અને બંનેનાં નિદાન (ચાંદનીનું નિદાન ચંદ્ર અને ગાનનું ગિરિકાંકિલ) ગુપ્ત રહેલાં છે.

આ બે શ્લોકમાં ખાસ અને પછીનામાં કોઈ કોઈ સ્થળે અંગ્રેજી કવિ શેલીના Sky-lark નામના કાવ્યની શેલીની છાયા ફેટલેક અંશે આવી છે; એ અનુપમ કાવ્યના સૌન્દર્યની વાત તો જુદી જ છે. આ સ્વીકાર તો માત્ર અનુકરણનો આરોપ વારવા માટે કર્યો છે.

શ્લો. ૧૦. પક્ષી બાંચે (અદૃશ્ય) ડુંડાળે ભમે તેથી ગાનને ડુંડાળે ભસવું કહ્યું છે.

પૃ. ૧૫૫. શ્લો. ૧૨. કોયલનો સ્વર પ્રકુલ અને આનન્દમય હોય છે તેથી ભિન્ન આ ગિરિકાંકિલનું ગાન કાંઈક વિલક્ષણ કરુણસ્વર હોય છે. તેથી આ કલ્પના કરી છે.

પૃ. ૧૫૬. શ્લો. ૧૮. વગેરે. ઉત્તે. સુન્દરનું સંબોધન પૂરું થઈ ઉન્નતની સૂતિ પર્વતને સંબોધન શરૂ થાય છે.

શ્લો. ૧૮, ૧૯. મેઘમાળા તે પર્વતની પ્રયા અને ધુમસની હારથ તે પુત્રી એમ રૂપક વ્યક્ત્ય છે.

શ્લો. ૨૦. સિન્ધુનો (ખરેખરા દરિયાનો) સનાતન (નિરન્તર પ્રાચીન કાળથી થતો આવેલો અને ચિરકાળ થશે હેતો) નાદ. તે નાદ સાંભળી સાંભળીને પર્વત પોતે કાંઈ ત્દહ્યમાં મનન કરીને ગાન રચે છે તે ગુપ્ત રીતે આકાશમાં એ લખે છે એમ કલ્પના છે.

પૃ. ૧૫૭ શ્લો. ૨૧. રાત્રિ પડતાં તારા પ્રકાશી નીકળે તે ઉપર હેવી કલ્પના રચી છે કે આખો દહાડો જે ગૂઠ લેખ પર્વતે આકાશમાં લખેલા તે તારાગણના રૂપમાં પ્રગટ થાય છે. એ લેખને ગાનરૂપ ગણ્યા છે, રજની તે વ્યોમપટરૂપી વાદ્ય પોતાની આંગળીઓથી વગાડતાં એ ગાન ઉત્પન્ન થઈ તારાગણના રૂપમાં પ્રગટ થતું કલ્પ્યું છે. ગાનના સુર તે શ્રવણેન્દ્રિયથી અનુભવાય છતાં તેજોમય તારાગણના રૂપમાં પ્રત્યક્ષ જોવાય હેવી મૂર્તિ ધારતા કલ્પ્યા છે.

આમ પ્રત્યક્ષ રૂપ ધારણ કર્યા છતાં પણ એ ગાન હું અલ્પ શક્તિને લીધે વાંચી સકતો નથી.

તો પછી—

શ્લો. ૨૨, આમ નજર આગળ તરતું તારાગણમૂર્તિમાં બિશેલું ગાન પણ ના વાંચી સકાય, તો ગિરિરાજ, કોકિલ (ગિરિકોકિલ), અને સિન્ધુ એ ત્રણ પ્રકૃતિનાં ઉપર કહેલાં ત્રિવિધ સ્વરૂપને કહું છું કે ત્હમારાં ગૂઠ રહસ્ય હું શી રીતે જાણી સકું ? પ્રકૃતિ આગળ આ રીતે માનવ પોતાનું બાલત્વ સ્વીકારે છે; પરંતુ એ પ્રકૃતિસ્વરૂપો ત્દહ્યભાવ ઉપર ગમ્મશીર, મૃદુ, અને ઉન્નત અસર કરે છે તે કારણથી ઉપકારવૃત્તિ દર્શાવે છે.

ગિરિરાજને ઉદ્દેશીને બોલાયલા આ કાવ્યને અન્તે પૂર્વનાં બે કાવ્યોનાં સંબોધ્ય—સિન્ધુ અને ગિરિકોકિલ—નો પણ સંગ્રહ કરી સમાપ્તિ કરી છે. તેથી આ બંધાં કાવ્યો એક મુખ્ય કલ્પનાનાં અડ્ગ છે એમ દર્શાવવાનો હેતુ છે.

અવસાન—પૃ. ૧૫૭

શ્લો. ૧. કવિત્વના પ્રેરક ગૂઢ તત્ત્વને કોઈક કહ્યેલો છે.

પૃ. ૧૫૮ ચરણ ૧ મનનાં=મહારા પોતાના મનનાં. અહિં 'objective' (પરલક્ષી) તેમ જ subjective (આત્મલક્ષી) કવિતાનો નિર્દેશ છે. મનુજીવનનાં રહસ્ય અણકાવતું કોઈકિગાન તે પરલક્ષી કવિતાનું ખીજ. અને મનનાં રહસ્ય અણકાવતું તે આત્મલક્ષી કવિતાનું ખીજ. (રા. નવલરામે objective સર્વાનુભવરસિક અને subjectiveને સ્વાનુભવરસિક એમ નામ આપ્યાં છે. આ શબ્દયોજના વિશે ખીજી આવૃત્તિની—આ લક્ષ્યવીણાની— પ્રસ્તાવનામાં સવિસ્તર ચર્ચા કરી છે.)

શુદ્ધિપત્ર.

(માત્ર મહત્વની ભૂલોના)

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
		પ્રસ્તાવના, અર્પણ, ઈત્યાદિ.	
૯	૧૯	સારત	સરિત
૧૦	૫	આવરત	અવિરત
"	૬	નચવતા	નચવતો
"	૧૬	જવાર	જેવાર
૧૨	છેલ્લેથી ૨૭	વિનશ્વર	વિનશ્વર

મૂળ ગ્રન્થ.

૧	કુટનોટ	નાન્દે,	નાન્દિ.
૮	૮	માંહં	માંહિં
"	૯	ભરું	ભૂરું
"	૧૪	માંશું	માશું
૧૩	૧૭	કોણ	કોણ ?
"	૧૮	તરવનમાં	તરવનમાં
૧૪	૨	કોણ	કોણ
"	૬	"	"
૧૫	૩	સહકાર	સહકાર
"	૬	શાહસિાન	શાહસિનિ
"	૧૫	હૃદય	હૃદય

૪૫

૪૬

”

૪૭

”

”

૪૮

”

”

૪૯

૫૦

૫૧

૫૨

૬૦

૬૧

૬૫

૬૮

૭૨

૭૬

૮૨

૮૭

૮૯

૨૧

૧૮

૨૧

૬

૧૧

૧૪

૫

૧૫

૨૦

છેલ્લેથી ૨ જી

૧૩

૫

૨

૧૧

છેલ્લી

૧૪

છેલ્લી

૫

૧

છેલ્લેથી ૨જી

૬

૮

૧૬

મુઝશ

જીવનગ્રન્થિ

ચુમ્બતો

જો ?

ખાંચણાન

હુખી

સિન્ધુધટે

કો'ણે

જા ! કનું

ખીલ્યાં.

મેઘન

કણ્ટકપુગ્ગ

હર

ખોળે

તપર

અનુષ્ઠપ

ગોલી

ગન્ધ

ત

માહંથી

આય

ધમની

ધૂમવ્યહ

ચુગારો

જીવન-ગ્રન્થિ

ચુમ્બતો

જો !

ખાંચણાની

હુખી

સિન્ધુતટે

કો'ણે

જનકનું

ખીલ્યાં,

મેઘની

કણ્ટકપુગ્ગ

હરી

ખોળે

તેપર

અનુષ્ઠપ

ગોલી

ગન્ધન

તે

મહિંથી

આન્ય

ધૂમની

ધૂમ-વ્યહ